MSS No. 303 (303A - 303G) Subject RELIGION

Name of MSS अध्यात्म रामायण

Author

Period

Folios 303A = 29, 303B = 51, 303C = 23, 303D = 15, 303E = 25, 303F = 32A, 303G = 37

Script Sanskrit

Source Prithi Pal Singh

Missing Folios 303F = 6A-7

A.C. Joshi Library
P.U. Chandigarh

MSS No. 303A Subject RELIGION

Name of MSS अध्यात्म रामायण।

Author

Period Folios 29

Script Sanskrit Source Prithi Pal Singh

Missing Folios N.A.

ओम्

उत्तर काण्डं प्रारभ्यते

303 A

रा. पू. १

ॐ श्रीरामचंद्रो जयति ॐ जयति रघुवंशतिलकः कौसल्याहृदयनंदनो रामः दश
वदननिधनकारी दाशरथिः पुंडरीकाक्षः ॥ पार्वती ॥ अथ रामः किमकरोत्कौ
सल्यानंदवर्धनः हत्वा रणे रावणादीन् राक्षसान्भीमविक्रमान् अभिषिक्तस्तु
योध्यायां सीतया सह राघवः मायामनुष्यतां प्राप्य कति वर्षाणि भूतले स्थितवा
लीलया देवः परमात्मा सनातनः अथ जन्मान्वयं देहं कथं तेन ब्रह्म तद्वद एतदाख्या
हि भगवन् शुश्रूषास्ति मम प्रभो कथापीयूषमास्वादयन्त्यास्तृषा विवर्धते राम
चंद्रस्य भगवन् ब्रूहि विस्तरशः कथां ॥ महादेवः ॥ राक्षसानां वधं कृत्वा राज्ये राम
उपस्थिते आययुर्मुनयः सर्वे श्रीराममभिवंदितुम् विश्वामित्रोऽसितः कण्वो दुर्वा
सा भृगुरंगिराः कश्यपो वामदेवो विश्वयाः सप्तर्षयोऽमलाः अगस्त्यः सहशिष्यैश्च
मुनिभिः सहितोऽभ्यगात् द्वारमासाद्य रामस्य द्वारपालमथाब्रवत् ब्रूहि रामाय मु
नयः समागत्य बहिः स्थिताः अगस्त्यप्रमुखाः सर्वे आशीर्भिर्वर्धितुं प्रभोः प्रतीहारो
वदीद्वाक्यं राघवाय महात्मने अगस्त्यो मुनिभिः सार्धं तव दर्शनलालसः प्राप्तो नाथ

राम

1A

हाशान्तः सुग्रीवविभीषणस्थितः ततश्चावहाय पालं प्रवेशयपश्यास्त्वं श्रुत्वितानाविविधु
वैश्च मनानाभरणविभूषितं दृष्ट्वा रामो मनीशीघ्रं प्रमुत्याय कृतांजलिः पायाद्यौहिमि
राश्च योगानि वृषयथाविधिः ततांतेभ्योदत्तो दिव्यान्यासनानि यथार्हतः उपविष्टाः
प्रहृष्टाश्च मनयो रामस्य जिताः सर्वे कुशलाः सर्वे रामं कुशलमब्रवीत् कृपालतेः
महाबाहो सर्वे च रघुनंदन दिष्ट्या दिष्ट्या प्रपश्यामो हतशत्रुमरिंदम तहिभारोस्ति
ते राम रावणो राक्षसेश्वरः सपत्नं हि लोकानां त्रीन् विजेतेति शत्रुपर्वाद दिष्ट्या त्वया
हताः सर्वे राक्षसा रावणादयः सहमेतत्महाबाहो रावणस्य निवर्हणं श्रमस्य
मनत्वंशाश्नरावणायंविस्तदंत प्रतकप्रतिमाः सर्वे कुंभकर्णादयो मृधे प्रतकप्रति
मैर्वीणैर्हतास्त्वं रघुनंदन दशाधिपत्यं पासाकं प्राणतुभयर्हतिला हत्वाराक्षसानान्
मयोक्तनक्तयोपजीवसि श्रुत्वैवं भाषितं तेषां मुनीनां भावितात्मनां विस्मयपरम
गत्वा रामः प्रांजलिरब्रवीत् रावणादीन् तिक्रम्य कुंभकर्णादिराक्षसान् त्रिलोक
नादिनोहत्वा किं प्रशंससि रावणिम् ततस्तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः कुंभयो

रा० कु० २

निमंत्रितेजाराम्रंभ्रीत्स्वचोऽब्रवीत् शृणुराजन्मयाश्रेरावणोरावणास्यच नेत्मक
मेप्रदानंवृसंतेपाहृस्तोमम शुश्रूषतुरोरामशुलस्त्याद्व्रलणःहतः नपत्लभ्रा
तोविद्वान्द्वेरोःपार्श्वेमहात्मतिः तृणविंदोराज्ञमेमेत्यवमत्कृत्निषुणवः नपत्नपम
हातेजाःस्वाध्यायनिरतःसदा तद्याश्रमेमहात्मपोदेवगापर्वकन्यकाः गणयंत्यानतं
येत्यश्चहृसंत्योवारयंतिच शुलस्त्यस्तपोविघ्नेवेकःसवोशुनिर्दिताः ततःक्रुद्धोम
हातेजाव्याजहारवचोमहत् यामेदृष्टिपथंगच्छत्सागर्भंधारयिष्यति ताःसर्वाःश
पसंविज्ञायतेदेशंप्रचक्रमुः तृणविंदोस्तुराजर्षेःकन्यातन्नाशृणोद्वचः विवचा
रमनेरग्रेनिर्भयातंप्रपश्यति बभूवपांडुरतनुर्व्यंजितांगःशरीरजा दृष्ट्वासोद्ध
वेवर्णभीतापितरमन्वगात् तृणविंदुस्तुतांदृष्ट्वाराजर्षिरमितद्युतिः ध्यात्वाभूवि
ज्ञातमवंतातावितानवतत्क्षणा तोकन्यांमानिवयीशुलस्त्यायदत्तोपिता तोषद
तात्रवीत्कन्यावाहमिमांचमहीजः शुश्रूषणपराहृष्टासमनिःप्रीतोब्रवीद्वचः दा राम
स्यामिपुत्रमव्येकमभयोर्वंशवर्धनं ततोलेभेर्भकंकन्याव्यंजितांगःशरीरजा त २

2A

तः प्रसूतमापुत्रं पुलस्त्याल्लोकविश्रुतं विश्रवा इति विख्यातः पौलस्त्यो ब्रह्मवित्क
विः तस्य शीलादिकं दृष्ट्वा भारद्वाजो महामुनिः भार्यार्थे स्वामिडविलं ददौ विश्रवसे सु
महा तस्यां तु पुत्रमजनत् पौलस्त्यो लोकसम्मतं पितृतुल्यो वैश्रवणो ब्रह्मण्यात्तु म
हितः हरोत्तपसा तुष्टो ब्रह्मा तस्मै वरं शुभं मनोभिलाषितं तस्य धनेशत्वममवाञ्छितं
ततो लंकापुरं सोपि पितुरादेशमागतः पुष्पकेन धनाध्यक्षो ब्रह्मदत्तेन भास्वता ततस्त
न्याः पितरं नित्यं यत्नपरः फलैः प्राह स भगवान् स्वात्मा स्वावरमनिर्दितम् दिवास
यत्नमेषा नेदूरवाम्बरमेश्वरः सुमालिने निपतस्त्यानेनहिंसायत्र कस्याचित विश्रवा
श्रपितेप्राहलकानामपरीक्षुभा राक्षसानां निवासाय निर्मिता विश्वकर्मणा स्वका
विलम्भयाहस्याविविश्वस्तेन सा तदा तत्र वासाय राक्षसेनामुनैः सा पितृशालाश्रुती पि
त्राद्दिष्टस्सो गत्वा तां पुरीं धनदोविशत् सतनुञ्जवाचिरंकालं मुदा समपितृसंमतः क
स्यचिरस्य कालस्य सुमाली नाम राक्षसः रसातलान्मर्त्यलोकं चचार पिशिताशनः
दृष्टवान तु जानां कन्या मातामहेवीसमविष्णुयम् अपश्यद्धनदं देवं चरन्तं पुष्पकेन सः हि

तायचिंतयामास राक्षसानां महामनाः उवाच तनयां तत्र केकसीं नाम नामतः व
त्से विवाहकालस्ते यौवनं चापि वर्तते प्रत्याख्यानादिभीतैस्त्वं न वरैर्गृह्यसे शुभे सा
त्वं वरय भद्रं ते मुनिं ब्रह्मकुलोद्भवम् स्वयमेव ततः पुत्राः भविष्यंति महाबलाः ई
दृशाः सर्वशोभाढ्या धनदेन समाः शुभे तथेति सा आश्रमं गत्वा मुनेर्विश्रवसः स्थिता
लिखंती भुवमग्रेण पादेनाधोमुखी स्थिता तामपृच्छन्मुनिः कात्वं कस्यासि वद व
र्णिनि साब्रवीत्प्रांजलिर्वेल्लन्त्या नेत्रतात महेरिमि ततो ध्यात्वा मुनिः सर्वं ज्ञात्वा ताम
भाषत ज्ञातं तवाभिलाषितं मत्तः पुत्रानभीप्ससि दारुणायां त्वं वेलायां मां गतासि
सुमध्यमे अतस्ते दारुणौ पुत्रौ राक्षसौ संभविष्यतः साब्रवीन्मुनिशार्दूल त्वत्तोऽप्येवं
विधौ सुतौ तामाह पश्चिमो यस्ते भविष्यति महामतिः महाभागवतः श्रीमान् रामभ
क्त्येकतत्परः इत्युक्ता सा तथा काले सुषुवे दशकंधरं रावणं विंशतिभुजं दशशीर्षं म
दारुणं तद्धोजातमात्रेण चचाल वसुधा तदा वभूवुर्नाशहेतूनि निमित्तान्यखिलानि
च कुंभकर्णस्ततो जातो महापर्वतसन्निभः ततः शूर्पणखा नाम जाता रावणसोदरी

3A

ततो विभीषणो ज्ञानः सीतात्मा मोक्षदर्शनः स्वाध्यायी नियताहारो नित्यं कर्मपरायणः
कुंभकर्णस्तु देहात्मा हिंसात्मा तमश्चेतनः भक्तयन्तु षिसेवायां विचचार गृहे हराणः
रावणोपि महामत्तो लोककानां भयदायकः वध्यैलोकनाशाय ममपोद्दिनासेव
रामस्त्वं सकलानन्दसमन्वितो ज्ञानामिविज्ञानरूपकानादौ सर्वहृदिस्थितो नित्यपरमा
नित्योदितो निर्मलः स्वलीलामनुजाकृतिः स्वमहिमामायागुणैर्नोज्यते लीलार्थं च
दिव्यो देहो यभवता वहनामिह लोऽकम् ज्ञानामिकेवलमनंतमविंत्यशक्तिं विज्ञाय
मत्यमन्ने विदित्वात्मनन्दं त्वं रामदेवं निजरूपमनुयन्ने मानवृन्दा सर्वभवदनुग्रहतस्वरा
त्म एवं वदन्ति मनुवंशपवित्रकीर्तिः श्रीभोद्भवरघुपतिः प्रहसन्न भाषे मायाश्रितेममक
लमेतदनन्यकृतामत्कीर्तनं भवतिपापहरं नितान्तम् ॥ इमरकोस प्रथमोध्यायः ॥ १
सुग्रीवः ॥ सुग्रीव विभीषणोदेवसन्त्रकाले नकेनाचित् स्वायपोऽथ काकुत्स्थः पिनरेहसु
मोजसा दृष्ट्वानेकेकसीतत्र भ्रातानमानेमहोजसम् रातसोऽत्र समभ्योध्यगत्वा रावण
मब्रवीत् पुत्रत्वपश्यधनाध्यक्षं ज्वलन्तं स्वेन तेजसा त्वमप्येवं यथा भूयस्तथा यत्नं कुरु

रा० उ० ४
4

प्रभो नकुलागवर्णो गोकर्णाख्ये तिज्ञामकरोद्गुने धनदेन समो वापितत्पिको वा विरे।
णात भविष्याम्यमां पुष्पकं समनापत्यजनसत्वेन इत्युक्ताउष्टकरं कतेन तपः सदृशा
केयतः श्रुतामनफलमिच्छं यं गोकर्णांतमहात्मजनः स्वस्वनियमसमास्थायश्रान्तनवस्त
तपोमहत् श्रास्थिताद्रः कर्वंघोरं सर्वलोकैकतापन दशवर्षसहस्राणि कुंभक।
र्णोकरोत्तपः विभीषणोपिधर्मात्मा सत्यधर्मपरायणः पंचवर्षसहस्राणि पादे
नैकेन तस्थिवान् दिव्यंवर्षसहस्रंतु निराहारो दशाननः पूर्णेवर्षसहस्रेतु शीर्षम
ग्नौजुहावसः एवंवर्षसहस्राणि नवतस्यातिचक्रमुः अथवर्षसहस्रेतु दशमे
दशमंशिरः छेत्तुकामस्यधर्मात्मा प्राप्तस्तत्रप्रजापतिः वत्सवत्सदशग्रीवप्रीतो
स्मीत्यभिभाषत वरंवरययथाकामंसिद्धोमनसिकांक्षितम् दशग्रीवोपितच्छ्रुत्वाप्र
हृष्टेनांतरात्मना प्रणम्यदेवंब्रह्माणंसीदव्यरदोयदिमेभवान् सुपर्णनागयक्षाणांदे
वानांचतथासुरैः अवध्यत्वंतमेदेहितृणभूताहिमानवाः तथास्त्वितिप्रजाध्य
क्षः पुनराहदशाननम् अग्नौहुतानिशीर्षाणियानितेसर्वशोगव भविष्यन्तियथा

राम
४

4A

सर्वं मत्पाणिगावमर्दम एवमुक्त्वा ततो राम दशग्रीवं प्रजापतिः विभीषणमुवाचेदं
ष्णं ते भक्तवत्सलः विभीषण त्वया वत्स कृते धर्मार्थमन्नतम् तपस्ते सा वरं वत्स इ
च्छोत्तमाभिहिते हिते विभीषणेनापि तेन त्वा प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् देव मे सर्वदा बु
द्धिर्धर्मे तिष्ठतु शाश्वते ततः प्रजापतिः प्रीतो विभीषणमथाब्रवीत् वत्स त्वं धर्मशी
लोऽसि तथैव च भविष्यसि तथा वितीर्यपि ते राक्षसो ह्यमरत्वं विभीषण कुम्भकर्णमथोवा
च वरं वरय सुव्रत वाणाऽऽपन्नात्प्रोक्ते शाह कुम्भकर्णः पितामहम् स्वप्स्यामि देव ष
ण्मासान् दिनमेकं तु भोजनम् एवमस्त्विति तं प्राह ब्रह्मा लोकेश्वरोऽविलोकस्मः सरस्वती च
तद्वक्त्राद्विनिर्गता प्रययौ दिवम् कुम्भकर्णस्तु दुष्टात्मा चिन्तयामास दुःखितः अनभिप्रेत
मेवास्यात्किं विनिर्गतमसौ विधिः सुमाली वरलब्धांस्तान् ज्ञात्वा पौत्रान्निशाचरान् पाता
लाद्विभयः प्रायात् सहस्रारिभिर्वृतः दशग्रीवं परिष्वज्य वचनं चेदमब्रवीत् दिष्ट्या ते
पुत्र संप्राप्तो वाञ्छितो मे मनोरथः यद्भयाच्च वयं लङ्कां त्यक्त्वा याता रसातलं तद्गतं नो म
हाबाहो महद्विष्णुकृतं भयं अस्माभिः पूर्वमुषिता लंकेयं यत्र नेस्तन पितृभ्रातामिराती

वेष्टयानीतमित्राद्दीसि मास्त्वया वायुबलेनापि गृहीतो बंधः कृतः सुहृत् इत्युक्त्वा रावणः
मारुतात्तं स्वीयं प्रभाषिते विनयेषागुरुस्तस्मात्कं एवं कृत्वा तमब्रवीत् प्रहस्तः प्रश्रितं वा
क्यं रावणं दशकंधरं स्मरणान्नारदोसौ आत्मस्मरणमेव स तः प्रभो कुबेरपक्षस्तत्त्वा देवा
गतस्तस्य महाबलाः परस्परमयुध्यंत तत्र कामोसौ हृदमायुधैः नैवेदानीं तनेराजन्दे
वैरपनुष्ठिते प्रहस्तस्य वचः श्रुत्वा दशग्रीवो दुरात्मनः तथेति क्रोधमास्थाय
स्त्रिकूटाचलमभ्यगात् कृतं प्रहस्तं संप्रेष्य निःकाम्य धनदेश्वरम् लंकामाक्रम्य स
चिवैरीद्वैसैः सतस्तमास्थितः धनदः पितृवाक्येन तत्काले कामगोयशाः गत्वा कैला
सशिखरं तपसातोषयत्स्वीश्वरम् तेन सख्यमनुप्राप्य तेनैव परिनंदितः अलकानग
रीं तत्र निर्ममे विश्वकर्मणा दिक्पालत्वं च कारा त्रशिवेन परिपालितः रावणो राक्ष
सैः सार्धमभिषिक्तः स दानवैः राज्यं चकार राक्षसानां त्रिलोकीबाधयन्बलः भगि
नीं कालखंजाय दत्तौ विकटरूपिणीम् विद्युज्जिह्वाभिधानां मम दासायीनिशाचरः
ततो मयो विश्वकर्मा राक्षसानां हितैः सतः सुतां मंदोदरीं नाम्ना ददौ लोकैकसुंदरीं

रावणाय ददौ शक्तिममोघां प्रीतमानसः ॥ वैरोचनस्य दौहित्रीं वृत्रज्वालेति विश्रुतां
स्वयं दत्तां महाबाहुः कुंभकर्णाय रावणः ॥ गंधर्वराजस्य सुतां शैलूषस्य महात्मनः
विभीषणस्य भार्यार्थे धर्मज्ञां समुदावहत् ॥ सरमां नाम सुभगां सर्वलक्षणसंयु
तां ॥ ततो मंदोदरी पुत्रं मेघनादमजीजनत् ॥ जातमात्रस्तु यो नादं मेघवत्समुमोच ह
ततः सर्वैर्भूतैर्मेघनादोयमिति चासकृत् ॥ कुंभकर्णस्ततः प्राह निद्रा मां बाधते प्रभो
ततस्तत्कारयामास गृहं दीर्घं सुविस्तरम् ॥ तत्र सुष्वाप सुप्रीत्या कुंभकर्णोऽतिदु
र्मतिः ॥ निद्रिते कुंभकर्णे तु रावणो लोकरावणः ॥ ब्राह्मणानृषिसंघांश्च देवदानवमा
नवान् ॥ देवस्त्रियो मनुष्यांश्च निजघ्ने स महोरगान् ॥ धनदोऽपि ततः श्रुत्वा रावणस्याघ
मग्रजः ॥ अधर्मं मा कुरुष्वेति दूतवाक्यैर्निवारयत् ॥ ततः क्रुद्धो दशग्रीवो जगाम धन
दालयं ॥ विनिर्जित्य धनाध्यक्षं जहारोग्रं स पुष्पकं ॥ ततो यमं च वरुणं निर्जित्य समरे ह
रः ॥ स्वर्लोकमगमत्तूर्णं देवराजजिगीषया ॥ ततोऽभवन्महायुद्धमिंद्रेण सह रक्षसः
ततो रावणमभ्येत्य बबंध त्रिदशेश्वरः ॥ तच्छ्रुत्वा सहसागम्य मेघनादः प्रतापवान् क्रु

रा॰ उ॰ ६॰
6

जातोस्मृत्पुत्रजित्वाखिलशत्रुगणवान् इंद्रं हीनावद्धासौ मेघनादो महाबलः मोच
यित्वाऽनु पुत्रं ददौ वैन्द्रपदोश्रयम् वृत्तान्तमाचगाम सदेवेंद्र मेघनादहतः दत्त्वा व
रांस्तस्मै ब्रह्मा स्वभवनं ययौ रावणो विजयी लोकान् सर्वान् जित्वा क्रमेण वै कैला
सं तोलयामास बाहुभिः परिचोपमैः तत्र नन्दीश्वरेणैव शप्तो यद्रावणः स्वरः वानरै
र्मानुषैश्चैव नाशं गच्छेति कोपिना शंभोप्यगाणायहाकं ययौ हैहयपत्तनम् तेन ब
द्धो दशग्रीवः पुलस्त्येन विमोचितः ततो वालिनमासाद्य निर्जितोस्तहरीन्द्रावे धृतस्ते
नैव कक्षेण वालिना दशकंधरः भ्रामयित्वा तु चतुरः समुद्रान्रावणं हरिः विसर्ज
यामास ततस्तेन सख्यं चकार सः रावणः परमप्रीतः एवं लोकान् महाबलः चका
र स्ववशे राम त्रुभुजे स्वयमेव तत् एवं प्रभावो राजेंद्र दशग्रीवः सहेंद्रजित् त्वया वि
निहतः संख्ये रावणो लोकरावणः मेघनादस्त्व निहतो लक्ष्मणेन महात्मना कुंभ
कर्णश्च निहतस्त्वया पर्वतसन्निभः भवान्नारायणः साक्षाज्जगतामादिकृद्विभुः त्व
द्रूपमिदं सर्वं जगत्स्थावरजंगमं त्वन्नाभिकमलोत्पन्नो ब्रह्मा लोकपितामहः

राम
६

6A

श्रुत्ये मे सवितेनेत्रे नासे वावा महद्दत्तम वाहुभ्यां लोकपालौ वायुस्त्वंभ्यां चंद्रभास्करौ
दिशश्च विदिशश्चैव कर्णाभ्यां मे समास्थिताः प्राणान्याणाः समस्तश्च व्याख्यितो देव
समग्रमो ज्ञावानानूहृ नवेनाङ्गुलोलोकारयो भवन् ऊर्द्धदेशात्समग्रमवास्थिताः।
सागराः हृदे स्तनाभ्यामिंद्रवरुणौ वालखिल्याश्चरोमसु मेढ्राद्यमो गुदान्मृत्युर्मम्मोः
कट्ठंत्रिलोचनः श्वासेभ्यः पवना जाताः केशेभ्यो मूर्द्धमंततिः ओषध्यस्तरवो रोमभ्यो
नखेभ्यश्च खगादयः त्वं विश्वरूपः पुरुषो मायापाशाद्विमुक्तवान् नानारूपद्वयाभासि
गुणव्यतिकरे सति त्वामाश्रित्यैव जीवंति सर्वे स्थावरजंगमाः त्वत्तः कमलविलवस्त
प्रवृत्तो विराट्च त्वं दीरमप्रयातेन सूर्पंयंत्यावाप्याखिलपयः त्वद्वासमाभासते कोटि
नवुतेनावभासते सर्वंगानित्यमेकं त्वां ज्ञानचक्षुर्विलोकयेत् त्वामाश्रित्यैव विबुधाः
पिबंत्यमृतमध्वरे त्वयास्तृष्टमिदं सर्वं विश्वं स्थावरजंगमं नानानवतलापश्यदंपद्मभ
करयथा योगिनस्त्वां विचिन्वंति स्वदेहे परमेश्वरं श्रुतनिराममनस्तत्वेदं शीर्षहृत्रिंश
त्वत्पादभक्तिलेशेन दहीनायरयोगिनः विचिन्वंतोऽपि पश्यंति विस्माद्येवानवाप्यया

रा॰ उ॰ २ मयाप्रलपितंकिंचित्सर्वंतत्क्षमवागतः तेनमहंसितेवेशानुवाजुग्रहभागहम् द्विरे
ध्याकालपरिहीनमनन्तमेकंविश्वात्मकमहरमजंचलनादिहीनं सर्वंतमीश्वरमनंत
गुणंरघुत्तममायाभजेरघुपतिंभजतामभिन्नं ॥ उत्तरकांडेद्वितीयोध्यायः ॥ महादे
वः ॥ श्रीरामः ॥ वालिसुग्रीवयोर्जन्मश्रोतुमिच्छामितत्वतः रवींद्रौवानराकारौ
7 जज्ञातेइतिनःश्रुतं ॥ अगस्त्यः ॥ मेरोःस्वर्णमयस्याद्रेर्मध्यशृंगेमणिप्रभे तस्मिन्स
भास्तिविस्तीर्णाब्रह्मणःशतयोजना तस्यांचतुर्मुखःसाक्षात्कदाचिद्योगमास्थितः
नेत्राभ्यांपतितंदिव्यमानंदसलिलंबहु तद्गृहीत्वाकरेणासौध्यात्वाकिंचित्तदत्यजत्
भूमौपतितमात्रेणतस्माज्जातोमहाकपिः तमाहद्रुहिणोवत्सकिंचित्कालंवसात्रमे
समीपेसर्वशोभाढ्येततःश्रेयोभविष्यति इत्युक्तोन्यवसत्तत्रब्रह्मणावानरोत्तमः
एवंबहुतिथेकालेगतेऋक्षाधिपःसुधीः कदाचिन्मर्यटन्नतःफलमूलार्थमुद्यतः
अपश्यद्दिव्यसलिलांवापींमणिशिलान्विता पानीयंपातुमागच्छत्तत्रच्छायामय राम
कपिः दृष्ट्वाप्रतिकपिंमत्वानिपपातजलांतरे तत्राहत्याहरिंशीघ्रंपुनरुत्प्लुत्यवान २

7A

नरः अपश्यत्कंदर्यां नारीमात्मानं विस्मयं गतः ततः सुरेशो देवेशो शक्रायितो वानरं

हि गच्छन्मध्याह्नसमये दृष्ट्वा नारीमेनां रंभां कंदर्पशरविद्धांगस्तत्क्षणाद्वीर्यमसृ

जत् तामस्याख्यवनहीरे बाले देशे पतत्सुवि वाली समभवत्तत्र शक्रतुल्यपराक्रमः

तस्य रक्षा सुरेशानः स्वर्णमालां ददौ गतः भानुस्त्वाराममन्वयतद्दानीमेव भामिनीम्

दृष्ट्वा कामवशो भूत्वा ग्रीवादेशे सृजन्महत् वीर्यं तस्याः ततः सद्यो महाकायोभवद्ध

रिः तस्यास्त्वात्मनूमंत सहायार्थं गतो रविः उत्तहयं समारोह्य गत्वा सा निहिता कवि

न् प्रभाते पश्यदात्मानं पूर्ववद्वानरावृतिं फलमूलादिभिः सार्धं पुत्राभ्यां सहितः क

पिः नत्वा चतसूलस्यां गौर्यतोस्तात्पितुः स्थितः ततोब्रवीत्तं सा स्वाबद्धः शक

पिकुंजरे नैत्रे कं देवता इंतमाहूयमरसेनिभम् गच्छ त्वं सपादिद्वीपेष्टहीना वानरो

त्तमम् किंकिंधां पुरीं ख्यातां नगरीं निर्मितां विश्वकर्मणा सर्वशोभासमायुक्तां देवैरपि

दुरासदाम् तस्यां सिंहासने वीरं राजानमभिषेचय समुद्दीपगता ये ये वानराः संति

दुर्जयाः सर्वेते सुरता राजस्य भविष्यंति वशानुगाः यदा नारायणः साक्षाद्रामो भूत्वा

रा॰ उ॰ ८

8

सनातनः भूभारहरणार्थाय संभविष्यति भूतले तदा सर्वे सहायार्थे न सगच्छेन वान
राः इत्युक्तो ब्रह्मणा हृष्टो देवान्समब्रवीन्मतेः यथा ततः सत्यवाचश्चेद्रस्तगा केकहृरीश्च
गः देवहूतस्तेनागत्वा ब्रह्मणोऽन्तमवेदयत् तदा तिवानराणांमाकिः किंधाभूद्रूपा
स्वरूपाः सर्वेश्वरस्तमेवासीनिरतानीवलक्षणार्थिनः भ्रमेभार्हतः क्रतस्तत्त्वपालील
नरेहिता सर्वभूतानांस्थस्थानिन्यसत्कावेदात्मनः भूतेशनंरत्नूपस्यांक्रियानेशुप
नाक्रमः क्रियानेवणपैतेसुक्रिलीलामाउषरूपिणः यथा तेन सर्वेलोकानांपापवंसह
स्वरूपं यदुदंकीर्तये स्मस्ताबालिसुग्रीवयोमेहत आजन्मचरितैः संघा सुख्यनेसर्व
पातकैः अथाहं संप्रवक्ष्यामि कथांरामस्वराश्रयाम् सीताहृता यदर्थं सा रावणेन
नदुरात्मना पुराकृतयुगे राम प्रजापतिसुतं विभुः सनत्कुमारमेकांते समासीनं
रहसादनः विनयावनतो भूत्वा ह्यभिवाद्येदमब्रवीत् कोऽस्मिन्सर्वत्र लोके देवा
नांबलवत्तरः देवास्थपंसनाथिमापुदेशा हूं न येतितिहि कंपजं निहिनांनिपुकथ्या
यंनिबुधोगीनः पनत्नेमंशंपं हादिशभेषुक्त्यविरोवरः कस्मानामानगनानां निम्पयस्य

राम ८

तस्मादेकं वद ॥ सनत्कुमारः ॥ श्रूयतां देवदेवेश हरिर्नारायणोऽव्ययः पद्माभि
षेकजातोऽस्मि लोकपितामहः स एवैव सकलं जगत्स्थावरजंगमम् तेनमुक्ता
स्त्रिमुक्तिस्तथा जयते समस्तेरीश्वर योगिनो ध्यानयोगेन तमेवानुजयन्ति हि सहस्र
वदने श्रुत्वा प्रत्यवाचदशाननः दैत्यदानवरक्षांसि विश्रुतानि हतानि च कोवाप्त
तिथयपूर्ते धर्मेणैव तिष्ठगव तमवाच मनिश्रेष्ठो नारायणाद् समाधिना देवताभि
र्हतानि चित्यगाङ्गतिस्वर्गमुत्तमं भोगलोपउत्तमस्थानं ब्रह्मभूमौ भवतिन ध्यानि
नः पुण्यपापैर्मुच्यन्ते योऽभवेदिति च विस्तारोयं हतास्तेन धाम्नि वेत्तिह देशितेसम् स्य
त्वामस्ति स्वलोकं सर्वं नारायणो ह्यप्रमानसः योनेपदं हरिणा सार्धं इति विज्ञाते नोभ
वेत् सनः स्थिते परित्राता नारायणस्य महामतिः उवाच वत्स नेभो भवे विश्वास्ति न
संशयः किंचित्कालस्थितो तत्र स्मृतीभवद्दशाननः एवमुक्ता महाबाहो हो मुनिः पु
नरुवाच तं तस्य स्वरूपं वक्ष्यामि हृद्रूपस्याव्ययमायिनः स्थावरेऽउवसं वेदेषु नदीषु च
वनेषु च ओंकारश्चैव सर्वत्र सः सावित्री पृथिवी च सः समस्तजगताराधारः शेषवपुर्य

गोद्विजः सर्वे देवाः समस्ताश्च कालः सूर्यश्चन्द्रमाः सूर्यो देवो देवगणो यमश्चैव तथानि
लः श्रुतिरिन्द्रस्तथा सर्वं तेनैव लोककारणम् ब्रह्मरुद्रादयश्चैव ये चान्ये देवदानवाः वि
ष्णुतेजोबलेनैव यान्ति ज्ञानादिविक्रमम् क्रीडां करोत्यसौ माया यया मायामयो विभुः सनात
नः तेन सर्वमिदं व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरं नीलोत्पलदलश्यामो विद्युत्पूर्णो वराननः
सहस्रांशुनत्रपद्मश्रियं वामांगसंस्थितां महाब्जपाणिनीं देवीं पश्य त्वालिङ्ग्य तिष्ठति
हृष्टं त्वं शाक्य तेनेह स्थिर देवदानवपन्नगाः यस्य प्रसादं कुर्वन्ते सर्वे चेन्द्रपुरंदरेति शाक्य तेन भ
गवान्दृष्टः सपापैर्यतिनैरपि तद्दृष्ट्वा तत्क्षणात्सम्यक् सर्वे वीतकल्मषः शाक्य तेन भगवा
न्विष्णुः देवामलदृष्टिभिः यथा वद्दृष्टुमिच्छन्ति स्मरणात्परमेश्वरम् येनासौ विस्मदेवे
शो भविता नरपविग्रहः हितार्थं देवमर्त्यानामिक्ष्वाकूणां कुले हरिः रामो दाशरथिर्भू
त्वा महाबलपराक्रमः पितुर्नियोगात्सभ्रात्रा भार्यया दण्डके वने विचरिष्यति धर्मा
त्मा जगत्कार्यात्स्वमायया एवं चेत्सर्वमाख्याते मायया रावणविस्तरात् भक्तश्च भाविको
देवेन तदा रामस्य प्रियाविनीतं एवं श्रुत्वा सगाध्यतो किं विद्यावावि वार्यं च तथा सहविरो

9A

पेक्षमेसमहेशावर्णोमहान् गुह्यार्थेसर्वतोलोकान्पर्यटन्समवस्थितः एतस्मिंसत्रा
राजनारायणोनीवबुद्धिमान् कृतवान्ज्ञानकौरेवीनवात्मवधकोत्तया इमांकथायः
श्रुणुयायपठेद्वासंध्यायेद्वाथवर्णाथमेव आयुष्यमारोग्यमनंतमोक्षंप्रयातिन
श्रंयनमहत्पुण्यं ॥ उत्तरकांडेनारदीयोध्यायः २ श्रीमहादेवः ॥ एकदाब्रह्मणोलो
कादागतेनारदेमुनि पर्यटन्नारायणोलोकान्दृष्ट्वानत्वाब्रवीद्वचः भगवन्ब्रूहिमेगुह्यं
मनुष्यंतिमहाबलाः योद्धुमिच्छामिवालिभिर्जानामिनगाढयम् ज्ञानेर्ध्यानात
त्वविदंश्वेतद्वीपनिवासिनः महाबलामहाकायायत्रयादृग्महामते विस्मयश्चनार
नायैवैविस्मितानिर्गताश्चये तपवतत्रसंजाताश्रद्धेयाश्चहराश्चवैः श्रुत्वातत्सवर्णा
वर्णानंत्रिभिःशुष्यकेनतान् योद्धुकामःसमारात्स्यश्वेतद्वीपसमाश्रितः नृत्यभारत
नेनत्वकेशुष्यकेनाचलन्ततः त्यक्त्वाविमानेप्रययौसमवेश्रीमहेशाननः प्रविश्यश्वेत
द्वीपंचध्यात्वातेनपोषितः श्वेतश्चवपुर्लोकोसिप्रेषितन्केनागावद रस्तुकोलीलया
लीभिर्हसंतीभिःपुनःपुनः स्कंधान्हस्तान्हिनिमज्जतामांद्वीपाणरेशाननः श्वेतस्थ

रा॰ सू॰ १० 10

मत्स्येन लब्धाचिंतयामासतूर्णमेतैः छिन्ना निहतोयामि वैकुंठमितिनिश्चितः समो
विश्वंयथा कृष्णेन याकार्यं कृतोमम इति निश्चित्य वैदेहीं जन्हार विधिवेष्टः जानन्ने
वपरात्मानं मनतरागुवतीहता मानवमालयामासमलुब्रकाशतन्वधमस्तक रामस्वो
परमेश्वरोसिसकलजानामि विज्ञानहृन्मूलभव्यामिरत्रिकालकलनामालीयिकर्
म्योनिद्रुतः भक्तानामनुवर्तनायसकलाकुर्वन्क्रियामेरति यः स्तुएणन्मवेनाकाले
मैनिवचोभासीयालोकाचिंतः श्रोत्रैवराक्षैवेनैवप्तनितः क्रमसेभवः स्वाश्रमसभ्रते
भिः सार्धश्रवयोरुहमानसः रामस्तसीतयासार्धभ्रातभिः सहमंत्रिभिः सेमारीः
वृमावाचोरमसाणेवमनतरे श्रत्वामस्त्रोपिविषयाभ्यानेश्चियथासह मतमस्व
मैत्रेः सङ्गिवानरैः परिवेष्टितः शुश्रुके वागमसरामसेकराशरेवन्यभे श्रारहेवक्रमद्दे
णप्रेश्चितः स्वामिहरागतः जितस्तुगावणोनालोपस्वाहामेणानेर्जितः श्रुतस्त्वराघवा
निसेवहरयावहमसठवि यावद्वक्तेसनुश्रेसोवैकुंठयाविमानरा लक्ष्मनाराघवः श्री राम १०
हवधकेसर्वसमानिमे यदास्मानिभद्वतेनरागच्छमसांत्तिके तिष्ठतन्त्वाविसर्वेगा

10A

द्वेदानीमम्रातया इक्ष्वाकूणामवंशेविषेपोरकार्याणामवंशः भ्रातृभिर्मैस्त्रिभिःसार्धं
यज्ञान्स्यायंचकारसः राघवेशासतिभुंवंलोकनायेरमायतो वसधासस्यसंपन्नाफ
लवंतश्चभूरुहाः जनाधर्मपराःसर्वेस्त्रियःपतिपरायणाः नापश्यत्पुत्रमरणंकश्चि
ज्जनःक्वराघवे ममाहत्यविमानेनराघवःसहसीतया वानरैर्भ्रातृभिःसार्धमयोध्या
गावनिशभः सुमहान्त्यानिकार्याणिचकारवहुशोभवि ब्राह्मणस्यसुतंदृष्ट्वामृतंवा
लेनकालतः श्रावृतंब्राह्मणंचापिजातुरागोमहामतिः तपस्यंतंवनेशूद्रंहत्वा
ब्राह्मणबालकं जीवयामासस्सहस्यदेवोत्र्यगमत्तुत्तमं लोकानामपदेशार्थंपरमा
त्मारघूत्तमः कोटिशःस्थापयामासशिवलिंगानिसर्वशः सीतांचरमयामासम
६भोगैरमानुषैः शशासरामोधर्मेणराज्यंपरमधर्मवित् कथाःसंस्थापयामासम
६लोकमलापहाः दशवर्षसहस्राणिमायामानुषविग्रहः चकारराज्यंविधिवल्लो
कवद्यपदांबुजः एकपत्नीव्रतोरामोराजर्षिःसर्वदाशुचिः गृहमेधीयमखिलमाचर राम
न्शिक्षयन्परान् सीताप्रेमानुवृत्त्याचप्रश्रयेणदमेनच भर्तृमनोहराभाधीभाव

रा॰ ताम्राद्रिपार्श्वया पकुराक्रीडाविशिष्टेन सर्वभोगसमन्विते एकान्ते दिव्यभवने स्वा
उ॰ मीनरत्नमये नीलमाणिक्यसकाशदिव्याभरणभूषिते प्रसन्नवदने श्याने विद्युत्
११ पुंजनिभाम्बरं सीताकमलपत्राक्षी सर्वाभरणभूषिता रामसमारूढवामांकमाला
लयेतीपदोत्तुंगे देवदेवजगन्नाथपरमात्मनानेन विराजते दिव्यमध्यान्तरे हि सीतासे
वकारण देवदेवाः समासाद्य मायेकांते क्रवन्तवः बहु शोभयमानाः स्तवैः कुरु रामम
नेषते स्तुतसमीतस्तव अस्माराम स्थितिभूतले विहृत्यास्माकं स्वपास्ये वैकुंठं चस
नातनं श्रोतेस्तवणानुगृह्णाविरामः कमललोचनः सुतोपयाति वैकुंठं वेदेनयाचेदृश
हृद्यः स्वधामिच्छतिवैकुंठं सनातनं स्थास्याम्यहं करिष्यामि इति विज्ञापितो रघुनन्दनः सर्वया विज्ञापित
तो भगवान् रघुकुलनन्दनः स्थानाय नाहं समातापये प्रभो सीतयात्रहवः श्रुत्वा रामस्याध्या
त्मतपोवीनन्तले रावणानामिमकलेनयोपायं पंचवीमिते कल्पाविंशतिमष्टे विलोक
त्रेतायुगे रुद्रपरामिनावने लोकवाराद्ये तदस्वापरः भविष्यति कुमारोहोवालमी राम
केराश्रमांतिके इदानीं रुपावनागमे भ्रंशनागानामेति के लोकानां प्रत्ययार्थं तु कनाश ११

11A

पद्ममादाय भूमेर्विवरमार्गेणवैकुंठंप्रत्यायास्यसीति पश्चादहंरामसिद्धामित्येवमेवसु
निश्चयः इत्युक्त्वान्तर्हिताभवत्ततो रामोज्ञानैकलक्षणः मंत्रिभिर्मंत्रतत्वज्ञैर्बलसंयु
तसमन्वितः ततोपविष्टःश्रीरामःसभायांपर्युपासितः हास्यप्रोक्तकथानन्तत्रासमंततः
स्थितान्हृष्टैः कथायांमेगान्यप्रच्छ रामोविजयनामकं पौराजानपदा वामे किंवदंति
शुभाशुभं सीतांवामातरंवामेभ्रातृन्वाकैकयीमथ्या तन्मेतत्वंयथाब्रूहि शापितो
सिममोपरि इत्युक्तः प्राहविजयोदेवसर्वेवदंतिते कृतंत्वयादुष्करंसर्वंरामेणविदि
तात्मना किंतुहत्वारणेप्रीवं सीतामाहृत्यराघवः समर्थं ह्युक्तःकृत्वा स्ववेश्मसं
स्थापयत् कीदृशंहृदयंतस्यसीतासंभोगजंसुखे याहृताविजनेनरावणे
नदुरात्मना अस्माकमपिदुःकर्मयोषितांमर्षणंभवेत् यादृग्भवतिवैराजातादृश्या
नियताःप्रजाः श्रुत्वातद्वचनंरामःस्वजनान्पर्यपृच्छत तेपितथाब्रुवन्राममेवमेत
त्वसंशयः ततोविसृज्यसचिवान्विजयप्रमुखांस्तथा प्राहूयलक्ष्मणंरामोवचनंचे
दमब्रवीत् लोकापवादस्तुमहान्सीतामाश्रित्यमेभवेत् सीतांत्यक्ष्यामिसमानीयवाल्मी

रा॰ उ॰ १२

12

केराश्रमांतिके त्यक्त्वा सीतां रथेन त्वं पुनरायाहि लक्ष्मण वक्ष्यसे यदि वा किंचिद्वदतो
वाहतवानसि इत्युक्तो लक्ष्मणो भीत्या भ्रातरं त्यक्त्वा यजानकीं समेत्य नारथेनाशु त्वा ग
ङ्गामसहसा वने वाल्मीकेराश्रमस्यांते न्यस्ता सीता समावसः लोकापवादभीता सा
त्वां समत्यवाद्गच्छवोवने सीता च दुःखसंतप्ता विललापातिमुग्धवत् शिष्यैः श्रुत्वाथ
वाल्मीकिः सीतां ज्ञात्वा महीसुताम् स्वाश्रमे ऋषिभिः स्त्रनीत्वा समाश्वास्य च जानकीं
स्ताताभविष्यं च सकलं सर्वं यं तां मुनिस्त्रियः ताताः संशुश्रूषयंति स्म सीतां भक्त्या दि
नेदिने ज्ञात्वा परमात्मनो भार्यां मुनिवाक्येन पोषिताः रामोपि सीतारहितः परात्म
विज्ञानदृष्ट्या केवलं ब्रात्येवः संत्यज्य भोगानखिलान् विरक्तो मुनिवृत्तो भूत्वा निमेषवि
नोत्रिः ॥ इत्युत्तरकांडे चतुर्थोध्यायः ॥ महादेवः ॥ ॐ ततो जगन्मंगलमंगलात्म
ना विधाय रामायणकीर्तिमुत्तमाम् चचार पूर्वाचरितं रघूत्तमो राजर्षिवर्यैरपिसे
वितं यथा १ सौमित्रिणा पृष्ट उदारबुद्धिना रामः कथाः प्राह पुरातनीः शुभाः राज्ञः राम
प्रमत्तस्य नृगस्य शापतो द्विजस्य तिर्यक्त्वमथाह राघवः २ कदाचिदेकांतमुपास्थिते १२

प्रभेदाभेदमालाविलयाद्ध्यपंकजे सौमित्रिश्रामादित्यशुद्धभावनः पुण्यमभ्यस्यावि
नयान्वितोऽभवीत् ३ तेषु हृद्बोधयोगसिद्धिः सर्वदेहिनामात्मास्य धीशो मिनिराश्रयैः
स्थिते प्रतीयसे ज्ञानदृष्ट्या मया प्रापितेऽपारोऽत्र जगाद्वितमेगमंगोना ४ सद्गुरुप
देशश्रियपदोऽत्र नेत्रभो भवाय वर्गानव योगिभाविते यथाजमज्ञानानुमयारवारिधे
स्तवं नरिष्यामि तथात्र पापाधिमानम् ५ अत्रात्मयोगसौमित्रिज्ञैव बोधितेऽनददापोहृत्पुष्प
प्रातिहृदयः प्रसन्नयोः विज्ञानमज्ञाननमोपर्णोल पश्चात्निःप्रपञ्चेऽतितिपालभूषण
तमः ॥ श्रीरामस्य वर्णाश्रमवर्णितः क्रियाः कृत्वा मम मामापितस्तु हृदानमः स्म
पतन्त्स्वं मृत्युमाप्नुयात्पनः मम मा प्रयेत्महुहृत्मान्मलवते ६ क्रियासुरीतोऽध्वहेत
राहूतांश्रियाण्येतो भवतः मनागितः धर्मतोऽवज्ञपनः शरीरकंपुनः क्रियाः
स्वकृतरीयंतेभवः ७ सत्तानेमेवास्यहिमूलकारणेन ज्ञानमेवात्र विधायाविधीयो
ते विधेवलत्राशविधायापदीयसीनकर्मतज्ज्ञविधेयमीरितम् ८ नाज्ञानवज्ञाने
नवरागमंतदोभवेत्तनः कर्ममरोष मद्वेवत् ननःपुनः ससतितव्यवारितानम

रा.
उ.
१३
13

स्माद्बुधो ज्ञानविचारवान्भवेत् १० ननु क्रिया वेदमुखेन चोदिता यथैव विद्या पुरुषा
र्थसाधनं कर्तव्यता प्राणभृतः प्रचोदिता विद्यासहायत्वमुपैति सा पुनः ११
कर्माकृतौ दोषमपि श्रुतिर्जगौ तस्मात्सदा कार्यमिदं मुमुक्षुणा ननु स्वतन्त्रा ध्रुव
कार्यकारिणी विद्या न किंचिन्मनसाप्यपेक्षते १२ न सत्यकार्योपि हि यद्वदध्वरः प्र
काङ्क्षतेन्यानपि कारकादिकान् तथैव विद्या विधितः प्रकाशितैर्विशिष्यते कर्म
भिरेव मुक्तये १३ केचिद्वदंतीति वितर्कवादिनस्तदप्यसद्दृष्टविरोधकारणात् देहा
भिमानादभिवर्धते क्रिया विद्या गताहंकृतितः प्रसिध्यति १४ विशुद्धविज्ञानविरो
चनांचिता विद्यात्मवृत्तिश्चरमेति भण्यते उदेति कर्माखिलकारकादिभिर्निहंति
विद्याखिलकारकादिकं १५ तस्मात्त्यजेत्कार्यमशेषतः सुधीः विद्याविरोधान्न सम
च्चयो भवेत् आत्मानुसंधानपरायणः सदा निवृत्तसर्वेन्द्रियवृत्तिगोचरः १६ ।
यावच्छरीरादिषु माययात्मधीस्तावद्विधेयो विधिवादकर्मणाम् नेतीति वाक्यै
रखिलं निषिध्य तज्ज्ञात्वा परात्मानमथ त्यजेत्क्रियाः ॥ यदा परात्मात्मविभेदभे १३

13A

देकं विज्ञानमात्मन्यवभाति भास्वरं तदेव माया प्रविलीयतेञ्जसा सकारका कारण-
मात्मसंस्थितेः १८ श्रुतिप्रमाणाभिविनाशिता च सा कथं भविष्यत्यपि कार्यकारि-
णी विज्ञानमात्रादमलादद्वितीयात्तस्मादविद्या न पुनर्भविष्यति १९ यदा स्म नष्टा
न पुनः प्रसूयते कर्ताहमस्येति मतिः कथं भवेत् तस्मात्स्वतंत्रा न किमप्यपेक्षते
विद्या विमोक्षाय न कर्मसाधनं २० सा तैत्तिरीयश्रुतिराह सादरं न्यासं प्रशस्ताखि-
लकर्मसाधनम् एतावदित्याह च वाजिनां श्रुतिर्ज्ञानं विमोक्षाय न कर्मसाधनं
विद्यासमत्वेन तु दर्शितस्त्वया क्रतुर्न दृष्टान्त उदाहृतः समः फलैः पृथक्कारकसा-
धनैः क्रतुः संसाध्यते ज्ञानमतो विपर्ययः २२ सप्रत्यवायो ह्यहमित्यनात्मधीर-
ज्ञप्रसिद्धा न तु तत्त्वदर्शिनः तस्माद्बुधैस्त्याज्यमविक्रियात्मभिर्विधानतः कर्मवि-
धिप्रकाशितं २३ श्रद्धान्वितस्तत्त्वमसीति वाक्यतो गुरोः प्रसादादपि शुद्धमान-
सः विज्ञाय चैकात्म्यमथात्मजीवयोः सुखी भवेन्मेरुरिवाप्रकंपनः २४ आ-
दौ पदार्थावगतिर्हि कारणं वाक्यार्थविज्ञानविधौ विधानतः तत्त्वंपदार्थौ परम-

महीवकारमीति चैकात्म्यमथात्मनोर्भवेत् प्रत्यक्परोक्षादिविरोधमात्मनोर्विहा
य संगृह्य तयोश्चिदात्मतां संशोधितां लक्षणया च लक्षितां ज्ञात्वा स्वमात्मानमथा
द्वयो भवेत् १९ एकात्मकत्वाज्जहती न संभवेत्तथाजहल्लक्षणता विरोधतः
सोयंपदार्थाविव भागलक्षणा युज्येत तत्त्वंपदयोरदोषतः २० रसादिपंचीकृतभूत
संभवं भोगालयं दुःखसुखादिकर्मणां शरीरमाद्यंतवदादिकर्मजं मायामयं सर्व
मुपाधिमात्मनः २१ सूक्ष्मं मनोबुद्धिदशेंद्रियैर्युतं प्राणैरपंचीकृतभूतसंभवं
भोक्तुः सुखादेरपि साधनं भवेच्छरीरमन्यद्विदुरात्मनो बुधाः २२ अनाद्यनिर्वाच्य
मपीह कारणं मायाप्रधानं च परं शरीरकं उपाधिभेदात्तु यतः पृथक्स्थितं स्वात्मा
नमात्मन्यवधारयेत्क्रमात् २३ कोशेषु पंचस्वपि तत्तदाकृतिर्विभाति संगात्स्फटि
कोपलो यथा असंगरूपोयमजो यतोद्वयो विज्ञायतेस्मिन्परितो विचारिते २४
बुद्धेस्त्रिधा वृत्तिरपीह दृश्यते स्वप्नादिभेदेन गुणत्रयात्मनः अन्योन्यतोस्मिन्व्यभि
चारतो मृषा नित्ये परे ब्रह्मणि केवले शिवे २५ देहेंद्रियप्राणमनश्चिदात्मनां संघा

14A

इत्नस्वान्तरिवृत्तेनेधियः ज्ञातितमोमूलतयात्तलक्षणमयावद्देवेमावरमोभवेद्भवः
वेतिप्रमाणैर्नेनिराकृतात्मा विलासहरामममास्वात्मनिचिद्घनामृते यनेदृशोषंजगा
दात्तसृष्टसंघीव्याघ्रशोभः प्रवहात्तितत्स्थले २४ कदाचिदात्मानमृतोनजायतेन
क्षीयतेनापिविवर्धतेनवः निरस्तसर्वातिशयः सुखात्मकः स्वयंप्रभः सर्वगतो
यमव्ययः २५ एवंविधेज्ञानमयेसुखात्मके कुतोभवोदुःखमयः प्रतीयते सु
ज्ञाननेत्राध्यासवशात्प्रकाशतेज्ञानेविलीयेतविरोधतः क्षणात् यद्यन्यदन्यत्रवि
भाव्यतेभ्रमादध्यासमित्याहुरमुंविपश्चितः भ्रमः सर्पभूतेहि विभावनेयथा रज्ज्वा
दिके तद्वदपीश्वरेजगत् विकल्पमायारहितेचिदात्मके हंकारएषप्रथमः प्रक
ल्पितः २७ अध्यासएवात्मनिसर्वकारणेनिरामयेब्रह्मणिकेवलेपरे २८ इच्छादि
रागादिसुखादिधर्मकाः सदाधियः संसृतिहेतवः परे यतः प्रसुप्तौ तदभावतः
परः सुखस्वरूपेणविभाव्यतेहिनः २९ अनाद्यविद्योद्भवबुद्धिबिंबितोजीवः प्रका
शोयमितीर्यतेचितः आत्माधियः साक्षितयापृथक्स्थितो बुद्ध्यापरिच्छिन्नपरः स

म. ३. १५ 15

पद्यते ४९ विहितं समालानामपि यां प्रसंगतः स्विकत्ववामाः स्वनलाकलोहवेन अन्योन्य
माधारवशात्प्रतीयते जडो न जीवोऽपि च चिदात्मचेतसा ५० गुरोः सकाशादपि वेदवा
क्यतः संजातविद्यानुभवो निरीक्ष्य तम् स्वात्मानमात्मस्थमुपाधिवर्जितं त्यजेदशे
षं जडमात्मगोचरम् ५१ प्रकाशरूपोऽहमजोऽहमद्वयः सकृद्विभातोऽहमतीव नि
र्मलः विशुद्धविज्ञानघनो निरामयः संपूर्ण आनन्दमयोऽहमक्रियः ५२ सदैव मुक्तो
ऽहमचिन्त्यशक्तिमानतीन्द्रियज्ञानमविक्रियात्मकः अनन्तपारोऽहमहर्निशं बुधैर्वि
भावितोऽहं हृदि वेदवादिभिः ५३ एवं सदात्मानमखण्डितात्मना विचारमाणस्य
विशुद्धभावना हन्यादविद्यामचिरेण कारकै रसायनं यद्वदुपासितं रुजः ५४ विवि
क्त आसीन उपारतेन्द्रियो विनिर्जितात्मा विमलान्तराशयः विभावयेदेकमनन्य
साधनो विज्ञानदृक्केवल आत्मसंस्थितः ५५ विश्वं यदेतत्परमात्मदर्शनं विला
पयेदात्मनि सर्वकारणे पूर्णश्चिदानन्दमयोऽवतिष्ठते न वेद बाह्यं न च किंचिदान्त
रं ५६ पूर्वं समाधेरखिलं विचिन्तयेदोंकारमात्रं सचराचरं जगत् तदेव वाच्यं प्र

राम १५

णवो हि वाचको विभाष्यते तेनानवशाद्बोधतः ४८ अकारसंज्ञः स्थूलो हि विश्वक
उकारे तेन संहर्तो यं तेक्रमात् प्राज्ञो मकारः परिपठ्ठेऽखिलैः समाधिश्चैव नततत्व
तो भवेत् ४९ विश्वमकारं स्थूलं विलापयेदुकारमध्ये वहिं पापबाधिनम् ततोम
कारं च विलाप्य तेन संहितीयवर्णगुणावस्यचातिमे ५० मकारमप्यात्मनो चिता
नोपरे विलापयेत्स्वात्तमपीह कारणे सोऽहं परंब्रह्म सदाविमुक्तो विज्ञानदृग्गुका
रुपाधिर्मलः ५१ एवं परिज्ञातपरात्मभावनः स्वानंदतुष्टः परिविस्मृताखिलः
आत्मानित्यात्मसुविप्रकाशितः साक्षादहं ब्रह्मकोवलोस्मि युक्तोऽरिवत् ५२ एवंस
दाभ्यस्तसमाधियोगिनो निर्वातद्वैतमवेद्यगोचरस्य हि विनिर्गितासौ परिपारदृश
दाहरूपो भवेयन्नितरां दृगात्मनः ५३ ध्यात्वैवमात्मानमहर्निशं प्रानिर्मुक्तिबंधस्त्वराम
कृत्समस्तबंधनः प्रारब्धमश्नात्यभिमानवर्जितो मध्येवमातात्स्वविलीयते ततः ५४
आदौ च मध्ये च तथैव चांते नतो भवं विदित्वा भयशोककारणं हित्वा समस्तं विधिवाद
वोदितं भजेत्स्वमात्मानमथाखिलात्मनाम् ५५ आत्मन्यभेदेन विभावयेदिदं नाना

रा॰
अ॰
१६
16

त्मोहमेवमयात्मतत्त्वरा ध्यानानलेनाति निधीयते प्रपञ्चः हीरे विपद्धो मन्ननलेपयात
लः ५६ दृश्यं परीतेन हि लोकसंस्थितो जगन्निमेषे विनिविभावयन्मुनिः तिरस्कृतत्वा
त्कृत्य विगुणक्रियमानलोपप्रपंचेषु भेदाहि शिशिरेप्रमादयः ५७ यावन्नपश्येदखिलं मदात्मकं
तावन्मदाराधनतत्परो भवेत्. श्रद्धालुरत्यूर्जितभक्तिलक्षणो यस्तस्य दृश्योहमहर्
निशं हृदि ५८ रहस्यमेतच्छ्रुतिसारसंग्रहं मया विनिश्चित्य तवोदितं प्रिय यस्त्व
नदालोचयतीह बुद्धिमान् समुच्यते पातकराशिभिः क्षणात् ५९ भ्रातर्यदीदं परि
दृश्यते जगन्मायैव सर्वं परिहृत्य चेतसः मद्भावनाभावितशुद्धमानसः सुखी भवा
नन्दमयो निरामयः ६० यः सेवते मामगुणं गुणात्परं हृदा कदा वा यदि वा गुणात्मकं
सोहं स्वपादांचितरेणुभिः स्पृशन्पुनाति लोकत्रितयं यथा रविः ६१ विज्ञानमेतदखि
लं श्रुतिसारमेकं वेदान्तवेद्यचरणेन मयैव गीतम् यः श्रद्धया परिपठेद्गुरुभक्तियुक्तो
मय्येव सोमलमनाः प्रविलीयतेन्ते ६२॥ रामगीतासपंचमोध्यायः ५ महादेवः॥ राम
एकदा मुनयः सर्वे यमुनातीरवासिनः आजग्मू राघवं द्रष्टुं भयाल्लवणरक्षसः कृत्वा १६

ऐतत्र निवसेत्श्रेष्ठं भार्गवं च्यवनं द्विजः । प्रसंगात्कथना सम्माप्तौ तिरामादस्य पकांदिलणः
तस्मिन्नपि तता परया भक्त्या राजसत्तमः । इत्युवाच मधुरं वाक्यं हर्षयं कान्मिसंदलम् क
र्वाणिम्नु निश्रेष्ठः किं मया मत्र कारणम् । धर्मात्मा सिद्धि शूलमाधोत्याद्दृ शमिहागतः
मद्गः कर्तव्यकार्यं भवतानुत्कारामदः । मुन्नापयत मा भत्पमाल लणोदं वतोहिमे
तञ्छ्रुत्वा मह्समाह शोच्य वनो वाक्य मव्रवीत् । मधुना मा मदाहस्यः श्रुराक्रत पश्चा
द्विभा । असीदनीवर्षमीत्माहे वत्र लणश्रजकः । तस्मिन्नैव मह्रादेवो दत्तो शूलम
नुत्तमम् । प्राह वाह्नेन यदह मिसमन्भस्मी भविष्यति । रावणस्यानुजा भार्या तस्य कुं
भीनसी श्रुता । तस्यान्तं लवणो नाम राक्षसो भीमविक्रमः । आसीत्तदुरात्मा दुष्ट बो
दे देह्यालणार्हिसकः । पीतिकनाह्लेनता नरूपं धारणमागताः । तच्छ्रुत्वाभावेबोध्या
हमाभी बीमनिशुगावाः लवणो नागरी लिश्यामिन च्छेतविगतज्वराः । इत्युक्त्वा यादशा
तोपिश्रान्त्र न्कोवाहनिष्पति लवणं रात्रसंदत्वा यालणोभ्यो भयं महत् । तच्छ्रु
त्वाः प्रांजलिः प्राह भवतो राघवायवै मह मेव हनिष्यामि देवा ह्ना पयमे विभो ततो

रा॰ उ॰ ११ 17

रामेणैवमुक्तस्तु शत्रुघ्नो वाक्यमब्रवीत् लक्ष्मणेन महत्कार्यं कृतं राघवसंयुगे ने॰
ह्रियामे महाबुद्धिर्भरतोऽङ्गस्त्वमनन्तर शुद्धमेव गमिष्यामि लवणस्य वधाय च त्व
न्नुमारादरुग्रथ प्रहृष्टमानो तेन राघवसंयुगे तेऽस्मिन्वाक्यमार्यो शत्रुघ्नस्य शत्रुसूदनः प्र
हृष्टोऽयं त्वाभिषेक्ष्यामि मथुराराज्यकारणात् आनाय्य च समस्तभारा लक्ष्मणेनाभिषेच
ने शत्रुघ्नं तं समीपे वेशादभिषेकमकारयत् दत्वा तस्मै शरं दिव्यं रामः शत्रुघ्नमब्रवीत्
शरेणानेन दिव्येन लवणं लोककण्टकं स त्वमेष्यसि तं हत्वा गोरेणाबलिकाननम् भद्र
णार्थं तेन देवेन नानायाधाणि विषाय च सप्तनायाति सदेन पावहन्त च शेषे भवेत्तु ता
वदेव पुरहारितं विषपवं धनुर्कार्मुकः योऽस्य ते मवधात्सुहुत्तराव ध्या भविष्यति तं ह
त्वा लवणं क्रूरं तद्वनं मधुसंज्ञितं निवेश्य नगरं तत्र तिष्ठस्व मेव शासनात् शत्रुघ्नोऽपि
च मारुस्य रथाना च तस्यैके गजानां षट्शतानां नीरूपस्नीनामथ बलेनयम् श्रागास्थिषा
तेषु स्माशमेत्रराध पणाद्यसम् इत्युक्ता मूर्ध्नि चाघ्राय पृष्ठे च पाणिना राघवः शत्रुघ्नमा राम १२
निभिः सार्धं प्राशुषीभिरामेने शत्रुघ्नोऽपि ताम्यावज्ञेयया रामेणाचोदितः हत्वामथ

17A

न्तं गृहे मथुरामकरोत्पुरीं स्फीतां जनपदां सघ्ने मथुरां राजमानतः सीतापि सु
वे श्रङ्गो हुवा वाल्मीकेराश्रमे मुनिस्तणोवोमचक्रे कुशोन्मेषोनजोलवः क्रमेणावि
ग्रामेपञ्चो सीतापुत्रो बभूवतुः ३एवीतौ च मनिन्नावेदाध्ययननन्यसौ क्षत्रस्वरामाय
णं माहत्काव्यं वालकयोर्मुनिः शंकेरणपुरा गोक पाउंतेषुरुदारिण वैदोपवृंहण
यांपनावगाहवनापभः क्रमाचिरस्रमपश्चाहेरणामश्चिनाविव नेश्यालापसमाप्तुः
कोगायंतोचेरतुर्वने नत्रुतश्चमनीनांतोसमानेषु स्वर्णपिपणा गायंतावपितोह श्यावि
स्मितान्ननयोबभूवतुः गंधर्वविद्याधरास्किन्नरोगुश्रुविवादेवगुरुवालयेपणनालकुब्वबावतस्से
त्वरहेलोकेषुसर्वेषुवा यशस्ताभिविस्मितानीं विभीषणनरेन्द्रश्चाहिंशः सर्वेतो नान्नायी
हशारीनवाद्यगारिमा नान्दशीनाश्चाविवा पवस्तत्ववृद्धिरव्यितिलेने निभिःश्रवेकेशसरस
श्रासानेवस्तत्वमेकोनेवाल्मीकेराश्रमेविरम् श्रयरामासमधाररीत्रकाव्यवृस्सहिण
न् यत्नात्स्वर्णमयीं सीताविधायविपुलश्रुतिः तस्मिन्सितानेस्वपश्चिमः रौदाजत्वैयस्न
या ब्राह्मणाः क्षत्रियवैश्याः समाजग्मुर्दिदृक्षवः वाल्मीकिरपि संप्राप्य गायंतौतौ कु

शालवो जगाम सखिवाहस्य समीपं मुनिपुंगवः तत्रैकांते स्थितं शांतं समाधिविरमे
मुनिं क्रमः पप्रच्छ वाल्मीकिं ज्ञानशास्त्रकथांतरे भगवन्श्रोतुमिच्छामि सेतोपाद्द
वनोखिलं देहिनः सम्सन्ने वंधः कथमनायेन हेद्विः कथं विमुच्यते देही हृदि बंधाद्भवा
भिधात् वक्तुमर्हसि सर्वज्ञ महोत्सित्थायनेम मे ॥ वाल्मीकिः ॥ शृणु वत्साभिनेम
वं सतेयादं ध मात्मनाः स्वरूपं साधु नेवापि मनः स्फुरत्ययथा चित्तं तथैवाच महंतती
वक्तो भविष्यामि देहएव महाभागो मेदहं स्यादिदात्मनः तस्माहंकारएवास्मिन्नस्मत्
तैनैव कल्पितः देहेगोहाभिमानं स्वसंसारोप्यविदात्मनि तेनुतादात्म्यमाप्नाः स्वेच
छितमशेषतः विदधाति विदानंदेन ग्रासितवपुः स्वयं तेनसंकल्पितो देहो संकल्प
निराकृतः पुत्रदारसुहृद्दीनि संकल्पयति चानिशम् संकल्पयन्स्वयं देहीयातिशो
चंति सर्वदा उपलस्यानुहमोहरहापुष्पोत्मसमप्रभाः तमः सबानः सत्ताजगतः का
रणं स्थितेः तमोत्रणाहिसंकल्पात्रिमलासमचेष्टया श्रुत्यंतनामसंमोमूर्वाक्कासिका
रत्नमाश्रयात् सवतूर्णाहिसंकल्पोधर्मतामवरायणाः शुद्धसात्तमात्मनाम्लवतु

गा० ५ १८
18

राम
१८

18A

योऽहं तिष्ठति रज्जोरपोहि संकल्पो लोके संव्यवहारयन् यतितिष्ठति संसारेषु तरन्तरं
नितः त्रिविधं तु परित्यज्य रूपमेतन्महामते संकल्पः परमाप्नोति परमात्मा विनिश्चये
दृष्टीः सर्वाः परित्यज्य नियम्य मनसा मनः सबाह्याभ्यंतरार्थस्य संकल्पस्य क्षयं कुरु
यदि वर्षसहस्राणि तपश्चरसि दारुणं पातालस्थस्य भूःस्थस्य स्वर्गस्थस्यापि ते नव ना
न्यः कश्चिदुपायोऽस्ति संकल्पोपशमादृते अनंतादिविकारे सर्वे सुखे परमपावने संक
ल्पोपशमे यत्नं पौरुषेण परं कुरु संकल्पतंतावखिला भावाः प्रोताः किलानघ छि
न्नेतंतौ न जानीते क्व यांति विभवाः पराः निःसंकल्पो यथाप्राप्तव्यवहारपरो भव ह
ते संकल्पजालस्य जीवः ब्रह्मत्वमाप्नुयात् भूयिगतपरमार्थतामयेत्य प्रशमममपा
स्य विकल्पजालमखिलं भुविमयं पदं तत हितो यथवितनस्त्वाय सत्सु हविमहः
उत्तरकांडे षष्ठोऽध्यायः ॥ ८ ॥ महादेवः ॥ वाल्मीकिना बोधितोऽसौ कुशः सघोगात
भ्रमः श्रुतमंत्रो बालः सर्वं मनु कर्वं चावरः वाल्मीकिमुपेत्याह सीतापुत्रो महा
त्मने न त्वतत्त्वं गायतो गुरवीयिषु सर्वतः रामस्याग्रगायतां सुस्वरं पदिशाधवः न

रा. सुं. १५ गात्रं वै स्वबाहुभ्यां तत्र हि किं चिन्नरास्यति। इति तौ चोदितौ तत्र गायमानौ विशेषतः
यथोक्तमार्षिणा पूर्वं तत्र तत्राभ्यगायतां। तां स शुश्राव काकुत्स्थः पूर्वं चर्यां ततस्ततः
अपूर्वं पाठजातिं च योगेन समभिप्लुतां। बालयो राघवः श्रुत्वा कौतूहलमुपाविशत्
१७ अथ कर्मान्तरे राजा समाहूय महामुनीन्। राज्ञश्चैव नरव्याघ्रान् पण्डितांश्चैव नैगमान्
पौराणिकान् शब्दविदो ये च वृद्धा द्विजातयः। एतान् सर्वान् समाहूय गायकौ समवेशयत्
ते सर्वे हृष्टमनसो राजानो ब्राह्मणास्तथा। रामं तौ दारकौ दृष्ट्वा विस्मिता ह्यनि
मेषणाः। अवोचन्त ततः सर्वे हृष्टा नावभावनि विस्मिताः। जटिलौ यदि न स्यातां न च वल्क
लधारिणौ। विशेषं नाधिगच्छामो गायतो राघवस्य च। एवं संवदतां तेषां विस्मिता
नां परस्परम्। उपचक्रमतुर्गातुं तावुभौ मुनिदारकौ। ततः प्रवृत्तं मधुरं गान्धर्वमति
मानुषं। श्रुत्वा तान् मधुरान् गीतान् अपराह्णे रघूत्तमः। उवाच भरतं श्रीमान् दीयतामनयोर्वसु
दीयमानं सुवर्णं तु न तज्जगृहतुस्तदा। किमनेन सुवर्णेन राजन् नौ वन्यभोजिनौ। इति सं राम १५
भाषमाणौ तौ मुनिदारकौ। एवं श्रुत्वा तु वचनं रामः स्वयमेव विस्मितः। ताभ्यां

19A

सीताकृत्सा रौती शक्रं चैवेदमब्रवीत् हनूमंतं सुषेणं च विभीषणमथांगदं भगवंतं
महात्मानं वाल्मीकिं मुनिसत्तमम् आनयध्वं मुनिवरं समीनं देवसंमतं शुश्रूषितः
पर्वतेमध्ये पुत्राणां जनकात्मजा करोतु शपथं सर्वे जानंतु गतकल्मषा सीताया
वचनं श्रुत्वा गताः सर्वे ते विस्मिताः ऋत्विग्यो मं रामेण वाल्मीकिः रामपार्श्वतः राम
स्याग्रे कृतं सर्वं ज्ञात्वा वाल्मीकिरब्रवीत् श्वः करिष्यति वै सीता शपथं जनसंसदि यो
षितां परमं दैवं पतिरेव न संशयः तच्छ्रुत्वा सहसागत्वा सर्वे शोचुर्मुनेर्वचः राघवस्त
था रामोपि श्रुत्वा मुनिवचस्तथा राज्ञो नो मनयः सर्वे स्मृताश्चमिति वाब्रवीत् सी
तायाः शपथं लोका विजानंतु शुभाशुभं इत्युक्त्वा राघवेणाथ लोकाः सर्वे दिदृक्षवः
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव महर्षयः वानराश्च समाजग्मुः कौतूहलसमन्वि
ताः ततो मुनिवरस्तूर्णं ससीतः समुपागमत् अग्रतस्तमृषिं कृत्वा याति सीता विदेवा
गुप्तो कृतांजलिर्बाष्पकंठी सीता यतेति विवेश तं दृष्ट्वा लक्ष्मीमिवायांतीं ब्रह्माणम
नुयायिनीम् वाल्मीकेः पृष्ठतः सीतां साधुवादो महानभूत् ततो मध्ये जनौघस्य प्रवि

ऋषिपुंगवः सीतासहायो वाल्मीकिरिति होवाच राघवं इयं दाशरथे सीता सु
व्रता धर्मचारिणी अपापा ते परित्यक्ता ममाश्रमसमीपतः लोकापवादभीतेन
त्यक्ता राम महाव्रते प्रत्ययं दास्यते सीता तदनुज्ञातुमर्हसि इमौ तु सीतातनयौ य
मौ यमलजातकौ सुतौ तवैव दुर्धर्षौ सत्यमेतद्ब्रवीमि ते प्रचेतसोहं दशमः पुत्रो
रघुकुलोद्वह न स्मराम्यनृतं वाक्यमिमौ तव पुत्रकौ बहुवर्षसहस्राणि तपश्च
र्या मया कृता नोपाश्नीयां फलं तस्या दुष्टेयं यदि मैथिली वाल्मीकिनैवमुक्तस्तु रा
घवः प्रत्यभाषत एवमेतन्महाभाग यथा वदसि सुव्रत प्रत्ययो जनितो मह्यं तव वा
क्यैरकिल्बिषैः लोकानामपि रम्यो मे वैदेह्याः प्रत्ययो महान् देवानां पुरतस्तेन मे
हि देसंप्रवेशिता सेयं लोकभयाद्ब्रह्मन्नपापाप्यभिजानता सीता मया परित्यक्ता
भवांस्तत्क्षन्तुमर्हसि यमजातौ जानामि पुत्रावेतौ कुशीलवौ शुद्धायां जगतीम
ध्ये सीतायां प्रीतिरस्तु मे देवाः सर्वे पितामहपुरोगमा आदित्या वसवो रुद्रकाः ब्रह्माणमग्रतः
कृत्वा समाजग्मुः सहस्रशः प्रजाः समागमं कृत्वा सीता कौशेयवासिनी उन्मुखी

20A

माहृयोहर्षिः प्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् रामादन्यं यथाहं वै मनसापि न चिंतये ता
थामेधरणीदेवीविवरंदातुमर्हति तथा शपंत्याः सीतायाः प्रादुरासीन्महाद्भु
भूतलाद्दिव्यमत्युग्रं सिंहासनमनुत्तमम् नागेंद्रैर्ध्रियमाणं तद्दिव्यदेहैर्विभूषितं
भूर्देवी जानकीं दोर्भ्यां गृहीत्वा स्वेन संगता स्वागतेनाभिनंद्यैनामासने संन्यवेशयत्
सिंहासनस्था वैदेही प्रविशन्ती रसातलं निरंतरा पुष्पवृष्टिर्दिव्या सीतामवाकिरत्
साधुवादश्च सुमहान्देवानां सहसाभवत् ऊचुर्वं हृषिता वाचं येनसेवगताः सुराः सु
न्तरिक्षे च भूमौ च सर्वे स्थावरजंगमाः दानवाः पन्नगाश्चैव सीताशपथकारणात् कै
चिच्चिंतापराः केचित्केचिद्ध्यानपरायणाः । केचिद्रामं निरीक्षन्तः केचित्सीतामचेतस
न्मुहूर्तेन तु तत्सर्वं तत्संमूढमचेतनं सीताप्रवेशनं दृष्ट्वा सर्वं संमोहितं जगत् रामस्
तु सर्वं तत्तैव भाविव्य कार्यगौरवात् शक्तानि विवदः स्वेन शुभ्रं गा वन नु कालमनाम
ब्राह्मणीश्च ऋषिभिः सार्धं वाल्मीकिनाभवत्नरैः प्रतिवद्धं स्वमात्मकार्यानन्तरं क्रियाः
विससर्ज महातेजा नानाविज्ञानजीवसमागताः नानादेशाग्निजनराजोपधान्नोषधयामासभूरिशः

रा॰ उ॰ २१

२१

उपाराधयंक्रमाशैलावपोध्यामनगामन्त्रयः नराह्विनिस्पृहो रामः सर्वभोगेषु सर्वदा
आत्मचिंतापरो नित्यमेकांते मम पोस्थितः एकांते ध्यानविरतं पंकुराराज्ञवेसति
ज्ञात्वा नारायणं माता कौसल्या प्रियवादिनी भक्त्यागम्य परमज्ञानं शृणुतात्हशक्ति
रूपीः रामत्वं जगतामादिरादिमध्यांतवर्जितः परमात्मा परानंदः पूर्णः पुरुष ईश्वरः
जातोसि मे गर्भदेहे मम पुण्यातिरेकतः अवसाने मम प्राप्ते समयो रघुनंदनः ज्ञा
याप्य बोधनः कृत्स्नो भवबंधो निवर्तते इदानीं मयि मे ज्ञानं भवबंधनिवर्तकम् कथ्य
संक्षेपतो भूयात्त्र यावोधय प्रभो विभो निर्वेदवादिनीमेवं मातरं मातृवत्सलः दयालुः
प्राह धर्मात्मा जननीं हितमाश्रभो मार्गास्त्रयो मया प्रोक्ताः पुरा मोक्षस्य साधकाः
कर्मयोगो ज्ञानयोगो भक्तियोगश्च शाश्वतः तेषां तत्सरलो मार्गो भक्तियोगः शृणु
ज्जितः भक्तिस्त्रिविधयते मातस्त्रैविध्यं गुणभेदतः स्वभावो यस्य यस्तेन तस्य भक्तिर्विं
भिद्यते यस्तु हिंसां समुद्दिश्य दंभं मात्सर्यमेव च भेददृष्टिश्च संरंभी भक्तो मे तामसः
स्मृतः फलाभिसंधिर्भोगार्थी धनकामो यशस्तथा अर्चादौ भेदबुद्ध्याय पूजयेत्स

राम २१

राजसः यस्मिन्नर्पिते येन कर्म निर्हरणाय च कर्तव्यमिति नियः अर्पोद्देशत्यासमसात्वि
कः मद्गुणश्रवणादेव मय्यनन्तगुणालये अविच्छिन्ना मनोवृत्तिर्यथा गांगाम्भसोम्बुधौ
तदेव भक्तियोगस्य लक्षणं निर्गुणस्य हि अहैतुक्यव्यवहिता या भक्तिर्मयि जायते
सा मम सामीप्यसारूप्यसालोक्यसायुज्यमेतया ददन्नपि न गृह्णन्ति मत्कामास्ते विनेवि
ना । स एवात्यन्तिको योगो भक्तिमार्गस्य भामिनि मद्भावं प्राप्नुयादेनेनातिक्रम्य गुणत्र
यं मद्भावकामहीनेन स्वधर्माचरणेन च कर्मयोगेन शस्तेन वर्जितेनातिहिंसया
मद्दर्शनमद्यजनस्पर्शनाभिः स्तुतिवन्दनैः भूतेषु मद्भावनया सत्त्वेनासंगवर्जितैः बहु
मानेन महतां दुःखिनामनुकम्पया स्वसमानेषु मैत्र्या च शमादीनां निषेवया वेदान्त
वाक्यश्रवणान्मम नाम्नामनुकीर्तनात् सत्संगेनार्जवेनैवाहंमानस्य वर्जनात् का
ङ्क्षया मम धर्मस्य परिशुद्धान्तरो जनः मद्गुणश्रवणादेव यातिमामंजसा जनः यथा
वायुवशाद्गन्धः स्वाश्रयं घ्राणमाविशेत् सर्वेषु प्राणिजातेषु ह्यहमात्मावस्थितः
न मत्वा विमूढात्मा कुरुते केवलं बहिः क्रियायोग्यैर्नैकभेदैर्द्रव्यैर्मे स्रजयेन्मुदा ।

रा
उ.
२२
22

भूतावस्थानिनावोयामवितोरंनरस्थितः तावन्मामर्चयेद्देवं प्रतिमादौ स्वकर्मभिः
यावत्सर्वेषु भूतेषु स्थितोहं नात्मनि नस्मरेत् यस्तु भेदं प्रकुरुते स्वात्मनश्च परस्य च
भिन्नदृष्टेर्भयं मृत्युस्तस्य कुर्यान्न संशयः मामेवं सर्वभूतेषु परिच्छिन्नेषु संस्थितं प
कं ज्ञानेन मानेन मैत्र्याचार्चेदभिन्नधीः चेतसैवानिशं सर्वभूतानि प्रणमेत्सुधीः ।
ज्ञात्वा मां चेतनं सर्वं जीवरूपेण संस्थितं तस्मात्कदाचिन्नेक्षेत भेदमीश्वरजीवयोः
भक्तियोगो ज्ञानयोगो मया मातरुदाहृतः आलंब्यैकतरं वापि पुरुषः शुभमृच्छ
ति ततो मां भक्तियोगेन मातः सर्वहृदि स्थितं पुत्ररूपेण वा नित्यं स्मृत्वा शांतिमवा
प्स्यसि श्रुत्वा रामस्य वचनं कौसल्यानंदसंप्लुता रामं सदा हृदि ध्यायच्छित्वा संसा
रबंधनं अतिक्रम्य गतीस्तिस्रोप्यवाप परमां गतिं कैकेयी चापि योगेन रघुपतिगति
तस्वर्गमेवापि तामाम्य सुदा भक्त्या प्रशांतात्मा रघुकुलतिलकं भावयंती गतासुः रामास्व
तं स्मृत्वा तीरे शरय्वाः सरिति लामोचनं प्राप्य नावं ततस्त्यामात्मा शीलनममप्राप्नोति विमलमा
तिः प्राप्य भर्तुः समीपम् ॥ उत्तरकांडे सप्तमोध्यायः ७ महोत्सवः ॥ अतिकाले गतेन

राम
२२

भ्राताभीमविक्रमः युधाजिन्नामाकालेनहागतोभूत्समैथिलिकः रामाज्ञयागतस्ता
त्र हत्वागंधर्वनायकान् तिस्रःकोटीःपुरेद्वेतन्निवेश्यरघुनंदनः पुष्कलंपुष्कलावत्या
न्तेतक्षंतक्षशिलाह्वये अभिषिच्यसुतौतत्रधनपूर्णयशस्विनौ पुनरागत्यभरतोरा
मसेवापरोभवत् ततःश्रीरामचंद्रोलक्ष्मणायाहसादरम् इमौकुमारौसौमित्रेदेश
हीत्वांपश्चिमांदिशाम् नत्रसल्लाप्यविनिर्जित्य इष्वास्त्रंवापकारिणः अंगदंचंद्रकेतुं
तंचमहासत्वपराक्रमौ द्वयोर्द्वेनगरेरम्येअंगदानाम्नश्चपुनरस्यकेः अभिषिच्यसुतौतत
त्रशीघ्रमागत्यसौमित्रेः रामांतस्थरक्षन्त्यगनामाश्चवलवाहनैः गत्वारत्नादि
न्यावोत्त्यापरिवाराःकुमारको सौमित्रिः पुनरागत्यरामसेवापरोभवत् ततस्तु
कालेमहतिप्राप्तेतरामसमीपमंगत्यधिपतेन्हारिमु इष्टुसमागम्यनिदेशधारीका
लस्तदालक्ष्मणमिन्वाच निवेदयस्वाखिलसौहृत्तेमांद्रष्टुकामंपुरुषोत्तमाय रा
मायविज्ञापनमंतिनपुसमरोदिम[illegible]विज्ञायधीमन् नसन्तहृच्चनंश्रुत्वासौमित्रि
म्भिक्षार्यावितः आवावेदयामासमसंग्रामंतयोधनं [illegible]वचनंलक्ष्मणोरा

रा॰ उ॰ २२

23

वचनंतनम् श्रीरा॰प्रवेश्यतांतातमुनिःसत्कारमर्हति लक्ष्मणस्त्वरितोगत्वाप्रावेश
यत्तापसम् स्वतेजसाज्वलंतंवाहुतसिक्तंयथानलं सोऽभिगम्यरघुश्रेष्ठंदीप्यमा
नंस्वतेजसा मुनिर्मधुरवाक्येनवर्द्धस्वेत्याहराघवम् तस्मैसमनघःरामःशुभांक
त्वायथाविधि शुश्रूषानामयमर्घ्यंग्राहरामःशुभोपयेतेवमः दिव्यासनेसमासीनोरामः
प्रोवाचतंतापसम् यदर्थमागतोसित्वंरहस्तत्स्थापयस्वमे वाक्येनचोदितस्तेनरामेण
स्समुनिर्वचः रहस्येवप्रयोक्तव्यमनालक्ष्यंतद्धिवचः नान्येनवैतच्छ्रोतव्यंनाख्यातव्य
वकस्यचित् श्रुणुयाद्वानिरीक्षेद्वायःसवध्यस्तवयाप्रभो तथेतिचप्रतिज्ञायरा
मोलक्ष्मणमब्रवीत् तिष्ठत्वंद्वारिसौमित्रेनायात्वत्रजनोपरः यद्यागच्छतिकोवा
पिसवध्योमेनसंशयः ततःप्राहमुनिर्यामोयेनवाहंविसर्जितः यच्चमनीषित
वाक्यंतदहंत्वत्समागतः ततःप्राहमुनिर्वाक्यंशृणुरामयथातथं ब्रह्मणाप्रेषि
तोस्मीहकार्यार्थेतेनतेप्रभो शृणुतस्यवचोदेवमहावृत्तःपरंतप मायासंगम
नोवीरकालःसर्वहरःस्मृतः ब्रह्मावामाहभगवान्सर्वदेवर्षिपूजितः रक्षितुंस्व

राम २२

23A

र्गलोकस्य समये प्राप्ते महात्मने श्रुत्वा मेरुपवासी लोकान्संहृत्य मायया भार्यया
सहितस्तस्मिन्नासीत्सोश्रुत्वमनीजनः तस्य भोगवतो नाम्य सनंतमद्देशये मायया
जनायितात्तस्य विसतो महाबलौ मधुकैटभकौ दैत्यौ हंतुमेतौ गलस्ये संचयम
द्रुमां पर्वतसंवहांमेदिनीं पूर्णं वर्षं अ पद्मोदिताकर्ं संकाशे नाभ्यां सुस्वाप स्वामि
ति मां विधाय प्रजाःस्रष्टुं ते मत्तिं सर्वं संवेशयः सोऽहं संस्तंभ संभारतामसो वेजना
स्यते रजोविपक्षभूतेस्मा येनो वीर्यो पहारितः ततस्तंक पथपाज्ञातो विष्णवो
मनंतरूपधृत् हतवानासिभूभावेवधा इत्तो गणेश्च सर्वासुन्मायेमाणण्णसुश्रज्ञ
स्तुधरणीधरः गावगास्थवधाकोसौ मस्तलोकमुपागतः दशवर्षसहस्राणि
दशवर्षशतानि च सर्वागामसममप्य पंचविंशोद्वात्मनः श्रुत्वा सतु मनोरथः शुणो
श्रोत्रा गुप्तिते नरु कालस्तापमद्रूपेणातन्त्रसमीपमुपागतः ततो मृत्युयश्चतेउ
हि पंदिराज्यमुपासितं तत्र याभव भट्टेनेपवर्गादपिता महः यहितेरामनेउ
हि दैवलोके तिते दिप सनायां विद्यानादेवाभवं तद्विगतज्वरः चतसे सुत्वमाः

रा०
उ०
२५
25

तदा काकुत्स्थो वा कालेन भाषिते हसन्रामस्तदा वाक्यं कालं सर्वलोकान्तकमब्रवीत् श्रुतं ते
न वचो मेद्य ममाभीष्टतरं तव संतोषः परमो मेद्य त्वदागमनकारणात् त्रयाणा
मपि लोकानां कार्यार्थं मम संभवः भद्रं तेस्तु गमिष्यामि यत एवाहमागतः मनो
रथस्तु संप्राप्तो न मे ह्यस्ति विचारणा मत्सेवकानां देवानां सर्वकार्येषु वै मया स्था
तव्यं यथा पूर्वं यथा वाह प्रजापतिः एवं तयोः कथयतोर्दुर्वासा मुनिरभ्यगात्
राजद्वारं राघवस्य दर्शनस्पृहया ततो मुनिर्लक्ष्मणमासाद्य दुर्वासा वाक्यमब्रवीत्
शीघ्रं दर्शय रामं मे कार्यं मात्ययं न माचिरं तच्छ्रुत्वा प्राह सौमित्रिर्मुनिं प्रांजलिस्तं नमस्य
रामेण कार्यं किं तेद्य किं ते भीष्टं करोम्यहं राजा कार्यान्तरे व्यग्रो मुहूर्तं संप्रतीक्षतां
तच्छ्रुत्वा क्रोधसंयुक्तो मुनिः सौमित्रिमब्रवीत् अस्मिन्क्षणे न सौमित्रे न दर्शयसि चे
द्विभुम् रामं सविषयं वंशं भस्मीकरोमि न संशयः श्रुत्वा तद्वचनं घोरं सद्वेषं दुर्वाससो
मुने स्वरूपं तस्य वाक्यस्य चिंतयित्वाथ लक्ष्मणः सर्वनाशाद्वरं मेद्य नाशो ह्येकस्य
कारणात् निश्चित्यैवं ततो गत्वा रामाय प्राह लक्ष्मणः सौमित्रेर्वचनं श्रुत्वा रामः

रा०
२५

कालेऽस्मिन्नेव तत् शीघ्रं निर्गम्य तापसोऽपि ह्रदस्य तीरे: मुनेः मुनिं रामोभिवाद्य संप्रीतोम
निश्वासहृष्टमनः तं दृष्ट्वा रामचन्द्रं सा राममब्रवीत् शृणु वत्स महत्साध्यान्मुणुवा
सम्मायतनम् श्वेतो भाजनं निश्चामि मेरौ हिं पर्वते च मम गतमा मुनेर्वचः श्रुत्वा मनो
वेगासमान्वितः सांसिद्धुमेत्र मतये यावत् सुपारस्य मुनेर्भूकाद्यमहतमतुष्ट
पुनरभ्यगात् स्वमाश्रमं गतेतांसि त्रामः संस्कारभाषितं लोकेन दुःखशोकातो वि
मनाश्चाति विह्वलः श्रवाश्रुवोदीन मनानशाशाकाभिभाषितं मनु सालस्याा
लावाहृतप्राणे ध्वनमः श्रवाश्रुलोवभूलायन्त सीमेवा विलेश्वरः नेनारामवेला
कयाहृमोमिविईः विसर्जन तु सीताभ्यन्तरे चितयतेमहीतलेवहावधने मकृतेमन
मेनायज्ञाहेमोरघुनन्दन गतिः कालस्य कलिनाश्वेमेवेहशीघ्रभो वापिहीनश्चति
तन्नरकामेफलभवेत् मयि प्रीतिघहिमेव यदानुग्रहन्नालव त्यक्त्वा शोकेनहिश्च
तेमामाय पुत्र त्वं तु प्रभो सौमित्रिणा कृतं तुष्ट्वा रामश्चालिनुमानसः शाहूयमेव
ताः सर्वोन्वासिष्ठेवदमब्रवीत मनेरामनयेनकालस्यायाहभाषितं शीतलामा

रा. उ. २५
२२ 25

नेष्ठेव सर्वं सावेदयत्प्रभुः श्रुत्वा रामस्य वचनं मंत्रिणः सस्तुतो हिताः ऊचुः प्रांजलयः ।
सर्वे राम समक्षि ह कारिणा एवमेव हि निःसंशयं तव भूभारहारिणाः लक्ष्मणेन विनागत
लिन्तालोविज्ञानवत्तथा तच्छ्रुत्वा लक्ष्मणो रामं प्रणम्य तेनलालजप्रभो इतिज्ञात्वैव परित्य
क्तुं प्रभो भवन्निष्कलः यमेन प्रोक्तं विलं रामे लोकं गत्वा मर्हसि रामो धर्मोऽयं सहितं
वाक्येन धाम्न निःशिने सभामध्ये समाश्रित्य प्राह सौमित्रिमंजसा यदैवं गाढं सौमित्रे
मा भूद्धर्मस्य संलयः प्रतिज्ञा गोवृषो वा विसृज्यामि वो भयं मम एवमुक्तो रघुश्रेष्ठेनः ।
वचनात्तत्कालिनेन्द्रियः रामं प्रणम्य सौमित्रिः शीघ्रं स्वगृहमागतः स्वयं नत्वा गात्स्वर गृहीत्वा
मोचयन्सहसा तालेः नवद्वाराणि संयम्य मूर्ध्नि प्राणमधारयत् परस्वरूपं ब्रह्म लवा
स्मदेवाख्यमनयं परं नरवृषं धाम चेतसा सोऽभ्यचिंतयत् वासवो येन संयुक्तः सर्वे देवा
महर्षयः साक्षयेल्लक्ष्मणोऽर्द्धं ब्रत्वषट्कुसुममाकिरन् अहर्षयन्विद्येः केचिल्लसुशरी
रं सवासरं गृहीत्वा लक्ष्मणः शक्रः स्वर्गलोकं पयागमत् नेतौ विज्ञातु जभागेनेद
वेभ्यस्सनमः सर्वे देवर्षयो दृष्ट्वा लक्ष्मणं समभ्यनयन् लक्ष्मणोऽपि विवेशागतेन्द्र सौमि

रा.
२५

25A

इहलोकगतयोगीनस्तदा लक्ष्मणासहसमागमप्यदारहमारिश्रुहर्षंदिहरूपिणो ॥ उ
त्तरकांडेद्रूसोध्यायः ८ महेश्वः ॥ लक्ष्मणोनुपरित्यज्यरामोदुःखसमन्वितः मंत्रि
णोनैगमांश्चैववसिष्ठंचेदमब्रवीत् अभिषेक्ष्यामिभरतमद्यराज्येमहामति सुयचा
हंगमिष्यामिलक्ष्मणस्यपदानुगः एवमुक्तेरघुश्रेष्ठेपौरजानपदास्तदा भूमावुव
त्समूलाइःखार्ताःपतिताभुवि मूर्छितोभरतोचापिश्रुत्वारामाभिभाषितं गर्हया
मासराज्यंसत्याहंहेराममत्रियो सत्येनतुशपेनाहंत्वांविनाहंविसर्जिते कोसलेषुञ्य
रघुश्रेष्ठशपेनत्वामारघोःप्रभो इमौकुशलवौराजन्नभिषिंचस्वराघव कोसलायांकु
शंवीरमुत्तरेषुलवंतथा गच्छंतुत्वाम्नवीताः शत्रुघ्नानयनायहि प्रजाकेमेतन्त्र
मनेनमवेशाःसाप्ततेनापि भरतेनोदितंश्रुत्वापतितास्ताःसमीक्षता प्रजाश्चभयस
विग्नाराममविक्षेत्रकालगाः वसिष्ठोभगवांस्तत्राममभ्याचमदृपंवचः पश्यतात्ताहशाः
सर्वाःपतिताभूतलेप्रजाः ताज्ञात्वाभगवांगोरामप्रसादेत्कन्तुमर्हसि श्रुत्वावसिष्ठ
वचनंताःसमुत्थाप्यसर्वाश्च सस्नेहोरघुनाथस्ताःकिंकरोमीतिचाब्रवीत् ततःसर्वा

रा. उ. २९ 26
नलपञ्चोत्कुः प्रजाभक्तारञ्जनं गं जामिञ्च विपञ्जनमनुगञ्चामहेवपं श्रुत्वाकर्मे
षापरमार्थीतिर्धर्मो यमनुपः नवानुगमनेगामहजन्नानोहफामतिः पुत्रहानि
भिः सार्धमनुयामो यमर्थ्या नृपो वनं वामवर्गो वाधुरं वारत्नुनंदन नावान्नेवामनो
दीर्घकालमवच्चनेयथा भक्तपैमजनं चैववाद्फामिन्याहराघवः क्रतैवंनिश्चयेरा
मनस्मिन्नेवाहनिप्रभुः प्रश्नाय यामासच तो रामभद्रः कुशलवं श्रुत्वोस्यमहत्वा
त्रिमहत्वं चैव दंतिनो षष्ठिं चाससहस्राणामेकैकस्मिन्दशेवले वहुश्चैवहृथ
योहसुशुहननाभ्रौतो श्रभिषायगतो रामं कृत्य्वैणाकुशलवः शत्रुघ्नानयने हृत्वा
मेघयामासराघवः हेमहन्मानस्थितेन नाशमन्यायानिवेयतो कालस्यागमनं पु
त्राहविशुत्रमचे षिते लक्ष्मणस्य च निर्याणं प्रतिज्ञाराघवस्य च पुत्राभिषेचनं चै
वसंवेगामविचेष्टिते श्रूवानहनवच्चनेशाक्यः कुलनाशने व्यायेतो पि पितिलग्न
पुत्रवान्यमनवः श्रभिषिञ्च पूर्ववाक्यैमपुरायामहावलः पूर्वकेनं चविदेशान
गेरेषामहहनः श्रुयेयान्वतिनययानस्वयेरामादिहतया दश ग्रीवमहात्मानेतेजा। राम २९

सान्त्वलनयभम् इत्युक्त्वा पालावीत सविभिश्चास्तथैवं तं अभिवाद्य रमानाथेश
क्रोधो रघुपुंगवे प्राञ्जलिर्धर्मसंहितं वाक्यमाह महीपालेः अभिषिच्यस्त्वतो लंका
मे राजीवलोचन तवानुग्रहमेवाहमिहेच्छामि कृतनिश्चयं त्वमेवार्हसि मां वीर भ
क्तेन च विशेषतः श्राद्धश्च महद्धाग्रहि विनाय रघुनन्दनः सर्वांभवत्व मध्याद्भवा
वित्यब्रवीद्वचः अग्रतालक्ष्मणेनैव वानराः कामरूपिणः सदाश्वगावसाश्चैव
गोपुच्छाश्च सरस्वशः ऋषीणां देवतानां च सुहृदामेषां निगोमम् कृतार्थोऽहं रघुश्रे
ष्ठ सर्वे वानरराक्षसाः तवानुग्रहमेवेह हि निश्चितानिह्वलःप्रभो एतस्मिन्नन्तरे रामसु
ग्रीवोऽपि महाबलः यथावदभिवाद्याह राघवं भक्तवत्सलः अभिषिच्याग्रतो रामस्य श्री
गतोऽस्मि महाबल तवानुग्रहमेवाहमिहेच्छामि कृतनिश्चय ज्ञात्वा तेषामिदं वाक्यं मन्त्रवा
नरागतं मम विभीषणमुवाचेदं वचनं मद्गुमादरं धरिष्ठानि यराणावत्सनास्तावन्धा
प्राप्य मे वचनाद्रामसंग्रामं प्राप्तोऽसि मम ोपरि न किंचिदुक्तं सुवाच्यं नसा मन्त्रियका
गणान् एवं विभीषणो योऽकाहन्त्रमनमयाब्रवीत् मारुतेर्वा विरंजीवमम माहामास्थाक्

रा. क. २२
27

ष्याः तांश्चवंतमथपारतित्थवंदापयांतरे सथासार्धमेवद्रुहं यत्किं विक्कोरणांतरे
ततस्तोगावधः पारस्त्रलगातमवानगान् सवानेवमथासार्धंप्रयातेतिदयालिनः
ततः प्रभाते प्रुवंशनाथो विशालवदोमितकेजनेचः प्रोपथमपारवांसिहमार्यं
यांतग्रिहोत्राणि भ्रोगुरोमे ततोवसिहोपि चकार सर्वंप्राध्यानिवेकसमेसहदिथा
नात होसर्वंवीरंभेयविरुपाणिमंदाप्रयाणायरहीतप्रहिः निःक्रम्यरामेनगरा
तिमिनाश्राखपाविषाः शुपिशकोदिकांति रामस्यमलोमितपग्रहस्ताप्रमागानाप
ग्रामवेश्मालनेश्चा पार्श्वेयरहोहणकेनहस्ताब्जामायपोङ्गीवर्पिरीप्यमाना शान्तिा
गीवाहृणोपनश्चवाणानरः श्रवलाहृनविग्रहाले वेदाश्चमर्वेष्टनविग्रहस्तैपां
पुष्पसर्वमनपवहियाः मातापुत्रीनाथप्रणावेनसार्धंपयोहृदिष्याकृतिभिःसम
नाः पुनाह्वनदारामिवायवर्गो रामेयञ्जंतेयपुरामकामाः शान्तःपुनःसानुचरःस
भार्यःशाकयप्रयोमध्योद्यानः गच्छेनमालोकयरमासमेनश्रीगावर्वेपौरजनाः राम २२
ममस्ताः सवालवृद्धाश्चपपृहिनाथ्याःसामामवर्गाश्चसमेविनियपयुः सर्वेगताः

तत्र मलाः शल्मावैश्याश्च सूराश्च तथापरे च स्रग्वीवृक्षभ्यो हरिचंद्रनवाश्च नानाविध
द्वाः शुभगन्धपुष्पाः नक्षत्रराशीर्प्रयच्छ तत्र कोटीनोपवनान्येवं सततः श्वाने
तद्भूपानुगतान्विरक्तानामप्युक्तेषु भक्तवृतौः भूताम्यहपूतानिचयानि तथेयथासि
नः स्याव सुजंगमाश्च सालान्यराज्यानमनेत शक्तिं जन्मविरक्ताः परमेश्वरे तम् ना
मोहयोष्यंनगारेषितेतः कश्चिन्नरानामनमनाचुपानः स्वन्यंबभूवाखिलमेवत्रसु
रंगतेरागान्नामचंदे तनोतिहरंनगरान्मगतान्हद्यानदीतांहरिनेत्रज्ञानाम् नंन
हरामः स्वनुपावनस्तोद्दृशचाभेवत्तिह्यिनोविभुः सुयागतंस्तच्चापितामहाम
हान्देवाश्च सर्वे सुखयश्चासिद्धाः विमानकोटीभिरपारपारं सुमान्नतेविस्तहेवतमभिः
रविप्रकाशाभिरभिस्फुरक्तो ज्योतिर्मयं तत्र च नभो बभूव स्वयंप्रकाशो मेहत्तमहद्धि
ममान्नतेषु एषक्षनावृतिष्ठेः वत्नु शुभलाः सस्यं गोधवेलो ववर्षवृष्टिः कुसुमानुवलीनं
उपास्थितैश्चैवमरं सुगनारोजायन्ता भेयाधरकिन्नरेषु रामतत्त्वपंच्च्याम्नाय भूतेल मकां तन्
सुश्रावरिकाम स्नं तशक्तिः वृत्तातनरापाठकं तान लिखतामंपराक्तम्य मेष रस्त

रा॰
पु॰
२८
28

विष्णुः सदानंदमयोपि शौरिर्ज्ञानाभिनं तं निजमंशमेकं तथापि दासस्य मनाग्विलेशात्क
नेव चोभक्तिपरोसि विद्वान् त्वेवात्मविं समवमेकमघ्रं श्रविश्वपदे हे पारिपाहि विद्वा
न् यद्वापरं वापरितोचते तेनेश्र विश्वपदेहं पारिपाहि तेनेतत्त्वमेव देवापि पितासि विष्णु।
ज्ञाने तिनत्वां शूक्रंथ विनामाम सहस्रकृत्वा त्वनमो नमस्ते प्रसीद देवेश पुनर्नमस्ते
पितामहः श्रीर्थनुपातरामः पुष्पपात्रदेवेषु महाप्रकाशः सुसंस्तुवद्वीषिदिवीक
सां समवभूत्तस्यकारि शुनत्यकलमर्जनः शोभावभूत्राद्भुतनल्पभूतिः सामित्रि रघ्यद्भुतभो
गधारी बभूवतस्यक्रगतो चरित्रो कोके पिसून लेंगुणानत कृष्ण मीनावलं ज्ञीभव
स्यैवरामोहि विष्णुः पूर्णः पुराणः सदानन्दः सर्वशरीरके नवभूवते नाम सद्विस्था
मूर्तिः विष्णुसमानायमरेंद्रमल्यादेवाश्च सिद्धाश्च नयस्य पूज्याः पितामहाद्याः पि
तरः परेशोत्तवेरणीतः परिशुजयंतः श्रानंदसंसाविनमर्णचिंताव भूद्विश्रामसनो
रथात्ते तदाह विष्णुर्हि हिरण्यमहात्मात्येतनभक्तामयंचान्ररक्ताः यांते हि वंशाम राम
नयांति सर्वे तिर्यंक्शरीरास्त्रपि पुण्यपुक्ताः वैकुंठमाद्यं परमं प्रयांति समं विशस्वा। २८

२४८

शुभमाचरणादिम् श्रुत्वा हरेर्नामकथावशीत्यः सोनानि काम्येनविविधभोगान्
लोकान्मदीयोपपादितीयमानो ऽमात्रपुत्रकाः कृतपुण्यपुत्राः येन्यापिते रामप
विद्मनामस्मरणानि मर्त्यो लयकालपर्व सुत्वानवोवापिमजेत लोकान्मानेवया
गोपिवापि रामस्यान् ततो निवृत्य हरिनामरामाराः सहस्रानलेत्यमकलेवरामन्
पुपेरिते प्राप्तनमेव तूर्णं परेशनाम्नामृतहरी स्मराते शुभाक्षं प्राप हरिप्रवीरः स
ग्रीवसौरिविभवनवीयं नत्वान् ततो निमग्नाः सरयूजलेषु पौराः परित्यज्य मनुष्य
देहान् आरुह्य दिव्याभरणानि विमानेषु पुण्यलोकानमलान्विशोकान् लिप्तक
पाना श्रीपितमहस्रानलेश्रविष्णानि रिव मेदपानाः दिव्यत्वोजानपदाश्चलोका
रामे समालोक्य विमुक्तसंगाः स्नात्वा हरिलोकगृहं परेशः सहस्रानलस्वर्गमवा
पुरेतः एतावदेवोक्तमाह शंभुः श्रीरामचन्द्रस्य कथावशेषम् यः पाठमथा
प्युपठेत्सपापाद्विमुच्यते तु समस्तमलात् दिवि दिनेयापपवयेप्रकृर्वेचरः य
ठेत् श्लोकमपीह भक्त्या विमुक्तसर्वाघचयः प्रयाति रामस्य मालोक्यमनन्त

लभ्यम् ॥ आख्यानमेतद्रघुनायकस्य कृतं पुरारातिवचोदितेन ॥ महेश्वरेणाविभ
विघ्नहर्षं रामायणं काव्यमनन्यलभ्यम् ॥ श्रीशंकरेणाभिहितं भवान्यै भक्त्या पठे
द्यः शृणुयाच्च पापात् ॥ विमुच्यते जन्मशतोद्भवात्स कृत्वा तु रामः परितोष
मेति ॥ अध्यात्मरामं पठतश्च नित्यं श्रोतुश्च भक्त्या लिखितश्च रामः ॥ प्रति
प्रसन्नश्च सदा समीपे सीतासमेतः श्रियमातनोति ॥ रामायणं जन
मनोहरमादिकाव्यं ब्रह्मादिभिः सुरवरैरपि संस्तुतं च ॥ श्रद्धा
न्वितः पठति यः शृणुयात्तु नित्यं विष्णोः प्रयाति सदनं
स विशुद्धदेहः ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामा
यणे उमामहेश्वरसंवादे ब्रह्माण्डपुराणे
उत्तरकाण्डे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥
सर्वं रामायणं समाप्त
मिति शुभमस्तु ॥

A.C. Joshi Library
P.U. Chandigarh

MSS No. 303B Subject RELIGION

Name of MSS अध्यात्म रामायण

Author

Period Folios 51

Script Sanskrit Source Prithi Pal Singh

Missing Folios

303B

ओम्

अथ युद्धकाण्डं आरभ्यते

रा॰ यु॰ १

ॐ गणेशाय नमः ॥ महादेवः ॥ ॐ यथावद्भाषितं वाक्यं श्रुत्वा रामो हनूमतः । उवा
चानन्तरं वाक्यं हृष्टेन महता मनः । कार्यं कृतं हनूमता देवैरपि सुदुष्करम् । मनसा
पि यदन्येन न शक्यं धरणीतले । शतयोजनविस्तीर्णं लंघयेत्कः पयोनिधिम् । लं
कां च रावणगुप्तां को वा प्रधर्षयितुं क्षमः । भृत्यकार्यं हनूमता कृतं सर्वमशेषतः । सु
ग्रीवसदृशो लोके न भूतो न भविष्यति । अहं च रघुवंशश्च लक्ष्मणश्च कपीश्वरः । त्रा
ताः स्म दर्शनेनाद्य रक्षिताः स्मो हनूमता । सर्वथा सुकृतं कार्यं जानक्याः परिमार्गणे ।
सुग्रीवस्य ससैन्यस्य समुद्रं शतयोजनम् । लंघयित्वा रिपुं हन्यां कथं द्रक्ष्यामि जानकीं ।
श्रुत्वा तु रामवचनं सुग्रीवः प्राह राघवम् । समुद्रं लंघयिष्यामो महानक्रझषाकुलं ।
लंकां मेघ वा गच्छामो वधयिष्याम रावणम् । चिन्तां त्यज महाबाहो चिन्ता कार्यविनाशि
नी । पश्यामस्य महासत्वान् सुराणामपि दुर्जयान् । त्वत्प्रियार्थं समुद्युक्तान् प्रवेष्टुमपि
पावकम् । समुद्रलंघनोत्साहं हृष्टतुष्टमतः ततः । दृष्ट्वा लंकां दशग्रीवो हतस्त्वेवमन्
मेह । न हि पश्याम्यहं किंचित्त्रिषु लोकेषु राघव । गृहीतधनुषो यस्ते तिष्ठेदभिमुखो रण

राम १

1A

लो सर्वथा नोत्र योगस्य भविष्यति न संशयः निमित्तानि च पश्यामि तथा भूतानि सु
वेशाः सुग्रीववचनं श्रुत्वा भक्तिवीर्यसमन्वितं श्रीगोत्रस्य च वीशामो हनूमंतं प्रभुः
स्थितं येनकेन प्रकारेण लंघयामो महार्णवं लंकास्वरूपमेवादौ हि कुः साध्यं देवदान
वैः ज्ञात्वा तु स्मय्यतीकारं करिष्यामः कपीश्वर श्रुत्वा रामस्य वचनं हनुमान्विनयान्वि
तः उवाच प्रांजलिर्देव यथा दृष्टं ब्रवीमि ते लंका दिव्यपुरी देव त्रिकूटशिखरे स्थिता
स्वर्णप्राकारसहिता स्वर्णाट्टालकसंयुता परिखाभिः परिवृता शरणोभिर्निर्मलोद
कैः नानोपवनशोभाढ्या दिव्यवापीभिरावृता गृहैर्विविचित्रैः शोभाढ्यैः संगणितस्तम्भम
यैः शुभैः पश्चिमद्वारमासाद्य गजवाहाः सहस्रशः उत्तरे द्वारि तिष्ठंति साश्ववाहाः
सपत्तयः तिष्ठन्त्यर्बुदसंख्याकाः प्राच्यामपि तथैव च दक्षिणे राक्षसा वीरा द्वारदेशे
णमास्थिताः मध्यकक्षे प्रसंख्याता गजाश्वरथपत्तयः रक्षंति सहालंकां नाना
स्त्रकुशलाः प्रभोः संक्रमौ विविधे लंकाशतघ्नीभिश्च संयुता पद्मवीथ्रोनिर्दिदेवेश
सुगुप्तेमेतत्प्रवेष्टितं दृष्ट्वा न नवलोचमय्या वनसर्वशोभमया हतः दृष्ट्वा लंकापुरी स्वर्णा

रा० यु० १ २

प्राकारोपरि संस्थिता मया पातिताः संक्रमाश्चैव नाशिता मे रघूत्तम देव त्वद्दर्शनादेव
लंका भस्मीकृता भवेत् प्रस्थानं कुरु देवेश गच्छामो लवणाम्बुधेः तीरं सह महावी
रैर्वानरैश्चैः समेततः श्रुत्वा हनूमतो वाक्यं रामोऽध्यक्षवदच्युतः सुग्रीव वानरान्स
र्वान्प्रस्थानायाभिचोदय इदानीमेव विजयो मुहूर्तः परिवर्तते अस्मिन्मुहूर्ते गत्वा
हं लंकां राक्षससंकुलाम् सप्रकारां सट्टार्यं वा नाशयिष्यामि रावणम् आनेष्या
मि च सीतां मे दक्षिणाक्षि स्फुरत्यधः सर्वे प्रयान्तु सैन्याश्च वानराणां तरस्विनां र
क्षन्तु यूथपाः सेनामग्रे पृष्ठे च पार्श्वयोः हनूमन्तमथारुह्य गच्छाम्यग्रेऽङ्गदं तथा
आरुह्य लक्ष्मणो यातु सुग्रीवश्च मया सह गजो गवाक्षो गवयो मैन्दो द्विविद एव
च नलो नीलः सुषेणश्च जाम्बवांश्च तथापरे सर्वे गच्छन्तु सर्वे च सेनायाः शाखचा
लिनः इत्याज्ञाप्य हरीन्रामो व्यचलत्स सहलक्ष्मणः सुग्रीवसहितो हर्षात्सेना
मध्यगतो विभुः वारणेन्द्रनिभाः सर्वे वानराः कामरूपिणः क्ष्वेलन्तः परिगर्जन्तो
जग्मुस्ते दक्षिणां दिशम् भक्षयन्तो ययुः सर्वे फलानि च मधूनि च ब्रुवन्तो वा

राम २

ववस्याग्रेऽवतिष्ठामो यावदागमम् एवं ते वानराः श्रेष्ठा गच्छंतस्तत्र विक्रमाः हरिभ्यास्तु
ल्पमानैर्लोष्ठसुभातेरञ्जनमो नदंतैः क्ष्वेडितो यदृच्छेत्र मूर्धा विविवरे आहत्य शृंगवीक्षा
क्षेत्रा नगा मम मरुतीव मः प्रस्फोटयंतः पुच्छाग्रा उद्वहंतश्च पादपान् शैलानारोहयंत
सुजनमुमाहनवेगतः श्रमं त्यानाश्रमर्दयंतो वानराः पतितः पुरा लहास्लेनामरत्पयेरा
मेणवरिपालिताः गताश्च मूर्ध्नि वाराश्चोरु विद्रासंजनतणम् काननानि विविधाणि
वपृयमलयमलयोः तेसह्यमतिक्रम्य मलयं चततशाशितम् आययुस्थानशश्यर्पाण
समुद्रं भीमनिःस्वनम् अवतीर्य हनूमंते रामः सुग्रीवसंयुतः सलिलाभ्याशमासाद्य
रामो वचनमब्रवीत् आगताः स्मो वयं सर्वे समुद्रं मकरालयम् इतिगतमशंकनो नि
हपायेनुवानराः अत्रैव सेनानिवेशोऽस्तु मंत्रयामो यतामणे श्रुत्वा रामस्य वचनं सुग्री
वः सागरान्तिके सेनान्यवेशयच्छ्रीमांस्तिलाकपिकुंजरैः तेपश्यंतो विविधं तत्र सागर
भीमदर्शनम् महोर्मिमकरग्राहभीमनक्रभयंकरम् अगाधं गगनाकारं सागरं वी
ताः स्थिताः तरिष्यामः कथं घोरं सागरं वरुणालयम् हंतव्यो स्माभिरपि रावणो

रा॰ यु॰ ३ 3

गतत्रापमः इतिचिंताकुलाः सर्वेरामपार्श्वमवस्थिताः रामःसीतामनुस्मृत्यदुःखेन
महतावृतः विललापजानकींसीतांवदन्याकार्यमानुषः अद्वितीयश्चिदात्मैकः परा
त्मास्वसनातनः यत्स्वज्ञानात्तिरामस्यस्वरूपंनस्वतोजनः तेनस्पृशन्तिदुःखादिकि
मृतानंदमव्ययम् दुःखहर्षभयक्रोधलोभमोहमदादयः अज्ञानलिंगान्येतानिकुतः
संतिचिदात्मनि देहाभिमाननोदुःखंनदेहस्यपरात्मनः संप्रसादेद्वयाभावात्सुखमा
त्रेहिदृश्यते बुद्ध्याद्यभावात्संशुद्धेःदुःखंतत्रनदृश्यते अतोदुःखादिकंसर्वंबुद्धेरेवनसं
शयः रामःपरात्मापुरुषःपुराणोनित्योदितोनित्यसुखोनिरीहः तथापिमायागुणसं
गतोसौसुखीवदुःखीवविभाव्यतेबुधैः ॥ युद्धकांडेप्रथमोध्यायः १ महादेवः ॥ लं
कायांरावणोदृष्ट्वाकृतंकार्यंहनूमतः दुःखेनचैवलज्जांचापिह्रियाकिंचिदवाङ्मुखः आह
यमंत्रिणःसर्वानिदंवचनमब्रवीत् हनूमताकृतंकर्मभवद्भिर्दृष्टमेवतत् प्रविश्य
लंकांदुर्धर्षांदृष्ट्वासीतांदुरासदाम् हत्वाचैवाक्षकुमारंनीतंमन्दोदरीसुतम् दग्ध्वा
लंकामशेषेणलंघयित्वाचसागरम् युष्मान्सर्वाननादृत्यस्वस्थानगान्मनोवमः किं राम ३

3A

कर्त्तव्यमतोस्माभिर्हैयंमत्र विशारदाः मंत्रयध्वंप्रयत्नेन यत्कृतंमेहितंभवेत् रावण
स्यवचः श्रुत्वायातुधानास्तमथाब्रुवन् देवशंकाकुतोरामान्मानवाल्लोकनितारणे इंद्र
स्तवज्ञातिविहीनः पुत्रेणतवपुत्रेण जित्वाकृष्टवीरस्मानीयपुष्पकंभज्यतेत्वया यमो
जितः कालदंडाद्भयंनाभूत्तथाध्वना वरुणोहुंकृतेनैवजिताः सर्वेपिराक्षसाः मय
मायाहृशोभीत्वाकन्यारत्नास्वयंतव त्वद्दृशोवर्ततेयापिकिंन्नतान्यमहाहवाः कृत
मद्दर्पणायत्रमटवंतातक्तेचनः वानरोयंकिमस्माकमस्मिन्याफष्यरणोचेदि इस्तेष
त्वितमस्माभिर्यधर्षणानेनकिंभवेत् वयंप्रमत्ताःकिंभवेतेनवंचितास्मोहनूमता जा
नीमोयदितंसर्वंकथंजीवंचाभिष्यति यातांपयजनराक्षत्वमवानरममानुषम् कु
वायास्यामेहसंदेशेचकेवानिप्रोजय कुंभकर्णानलदामानरावणातस्मेस्वरम् श्रो
तवेयत्वयाकर्मेस्वात्मनाशायकेवलम् नहृष्टोसितदाभार्याव्येरामेणमहात्मना
रामोनसामान्योदेवः साक्षान्नारायणः स्वयम् सीताभगवतीलक्ष्मीरामपत्नीयश
स्विनी राक्षसानांविनाशायत्वयानीतासुमध्यमा विषपिंडमिवागीर्यमहामीनोयथा

रा॰ यु॰ ४
4

तथा आनीता जानकी पश्चात्त्वया किं वा भविष्यति यद्यप्युत विजितं कस्मात्त्वया हृतमजानता
सर्वं समं करिष्यामि त्वस्याविजितो भव प्रभो कुंभकर्णस्य वचः श्रुत्वा वाक्यमिंद्रजिदब्रवीत् दे
हि देव मम आज्ञां हत्वा रामं सलक्ष्मणं सुग्रीवं वानरांश्चैव पुनरायास्ये तत्क्षणात् तद्वाग्गतो
भागवतप्रधानो विभीषणो यन्महात्मा वरिष्ठः श्रीरामपादद्वयपंकजानां प्रणम्य देवारि
महोदयविशिष्ठः त्रिलोककुंभश्रवणादिदैत्यानां ज्ञानं न समानं तिविस्मयेन त्रिलोककाः
कामातुरमधमं मोहरस्थानं न पापविश्वस्तबुद्धिः नकुंभकर्णेंद्रजितौ च राजन्स्तथा महा
पार्श्वमहोदरौ तौ त्रिकुंभकुंभौ च नरान्तकाद्याः स्थातेन शाक्ष्यो पुरुषविदा च तस्य सीता
भिधानेन महाग्रहेण ग्रस्तो सि राजंस्त्वरितं विमोक्षः नाम्नैव सत्क्षत्यमहापनेन रक्षोभिः
रामाय स्वस्त्रीं भवतां यावत्प्रामस्य शिताः शिलीमुखास्त्वलंकामभिजाय शिरांसि
रत्नाम् छिंदंति तावत्त्वन्नायकस्य ताजानकीं त्वं प्रतिशाधि महस्सि यावद्वयानाः
कपयो महाबलाः हरीद्रतल्पान तवेद्द्रुयोधिनः लंकां समाक्रम्य विनाशयंति तन्नावर्द्ध
तेदेहि वसूतमायतो जीवत्वरामेणा विमोहयासे तत्र शमः स्वैरैश्वपिशंकरेण तदेव राजांक ४

५A

गतोनमस्यो:पाताललोकानपिसंप्रविश्य: श्रुत्वैवंहितंपथ्यंविभीषणवचःखलः
प्रतिनग्राहहनैवासौम्रियमाणइवौषधम् कालेनचोदितोदैत्योविभीषणमथाब्र
वीत् मद्भोगैःपुष्टोमत्समीपेवसन्नपि प्रतीपमाचरत्येषममैवहितकाः
रिणः मित्रभावेनशत्रुर्मेजातोनात्रसंशयः अनार्येणकृतंतावन्मयासार्धमिदं
नयुज्यते विनाशमपिकांक्षंतिज्ञातीनांज्ञातयःसदा योन्यस्त्वेवंविधंब्रूयाद्वा
क्यमत्रनिशाचर हन्मितंतस्मिन्क्षणेनैवधिक्त्वांकुलपांसनम एवमुक्तःस
गुरुःपरुषंविभीषणः उत्पपातसभामध्याद्गदापाणिर्महाबलः चतुर्भिर्मंत्रिभिः
सार्धंगगनस्थोब्रवीद्वचः क्रोधेनमहताविष्टोरावणंदशकंधरम् मावि
नाशमुपेहित्वंप्रियवादिनमेवमाम् धिक्करोषितथापित्वंज्येष्ठोभ्रातापितःस
मः कालोशवंवरूपेणजातोसदृशाभयालय काली सीताभिधानेनजातासीजन
कमंदिरे तात्वभावागतोलंकांश्रुत्वामेभूमिरानुपतिष्ये तेनेत्वंप्रेरितःसक्तंनत्वच्छेणाविहि
तममः श्रीरामःप्रकृतेसाक्षात्परस्मादाक्षिनः वांछितनश्वभृतानासमंसर्वंसम

रा. स्थितः नामरूपादिभेदेन तत्तत्स्वरूपवानलः यथा नानाप्रकारेषु स्थितेष्वेको महा
उ. नलः तन्न दाहकृतिभेदेन भिद्यते नानवत्तथा यथैकोप्यादिभेदेन तत्तद्रूपवान्भवे
५ नीलपीतादियोगेन निर्मलः स्फटिको यथा स्वयं च निर्गुणः कोपि स्वमायागुणविभ
5 मः कालः प्रधानपुरुषौ व्यक्तं चेति चतुर्विधः .... चतुर्भाजायते
मूर्तिः प्रधानपुरुषाभ्यां स जगत्कुरुते स्वयं जः कालरूपेण कलना जगतः कु
रुतेऽव्ययः कालरूपी स भगवान्ब्रह्मरूपेण मायया ब्रह्मणा प्रार्थितो देवस्तव हेधा
र्भिरागतः ततस्तस्या करुणं श्रुत्वा तं सकल्पं वदन्नमः हनिष्यति त्वां समस्तं सपु
त्रबलवाहनम् दृश्यमानेन शक्तोसि दृष्टुं रामेण रावण लोकानां सकलं कृत्वा ना
नागच्छामि स राघवम् मत्प्राणैस्त्वं भूत्वा राम सम्भवेनेति रम् विभीषणो रावण
वाक्यतः तस्मात्त्वं सर्वं परित्यज्य रघूत्तमम् जगाम रामस्य पदारविन्दयोः स
माभिकाली पार्वतीपरिसंवादे ॥ उत्तरकांडे द्वितीयोध्यायः २ ॥ महादेवः ॥ वि राम
भीषणो महाभागस्तत्र भिर्मत्रिभिः सह आगत्य गगनेन सुवेलं समुपाश्रितः ३ ५

श्रीरुवाचभोःस्वामिन्रामराजीवलोचन रावणस्यानुजोहंतेदासस्तेविभीषणः
नाम्नाभ्राशानिरस्तोहंत्वामेवशरणागतः हितमुक्तंमयाह्येवतस्मैत्यवदितात्मने
सीतांरामायवैदेहिंप्रेषयेतिपुनःपुनः उक्तोपिनशृणोत्येषकालपाशवशंगतः
हन्तुंमांखड्गमादायप्राद्रवद्राक्षसाधमः ततोविभीषणःसचिवैश्चतुर्भिःसहितोभयात्
त्वामेवभवमोचायमुमुक्षुःशरणागतः विभीषणवचःश्रुत्वासुग्रीवोवाक्यमब्रवी
त् विश्वासार्होनतेराममायावीराक्षसाधमः सीताहर्तुर्विशेषेणरावणस्यानुजो
बली मंत्रिभिःसायुधैस्साकंविचारोवैनिहनिष्यति तदाज्ञापयमेदेववानरैर्हन्यता
मयम् मह्यमेवंभातितेरामबुद्ध्याकिंनिश्चितंवद श्रुत्वासुग्रीववचनंरामःसस्मित
मब्रवीत् यदीच्छामिकपिश्रेष्ठलोकान्सर्वान्सहेश्वरान् निमिषार्धेनसंहन्यांसृजा
मिचनिमेषतः अतोमयाभयंदत्तंशीघ्रमानयराक्षसम् सकृदेवप्रपन्नायतवा
स्मीतियाचते अभयंसर्वभूतेभ्योददाम्येतद्व्रतंमम रामस्यवचनंश्रुत्वासुग्री
वोहृष्टमानसः विभीषणमथानीयदर्शयामासराघवं विभीषणस्तुसाष्टांग

रा॰ पु॰ ६ गिरिवन्यरसान्नमसम् हृष्टगङ्गस्यावाचाभक्त्याचपरयान्वितः रामंप्रयासेविशाला
लंशमत्रस्फुरत्पंकजम् धनुर्बाणधरंशान्तंलक्ष्मणेनसमन्वितम् कृतांजलिपुटो
भूत्वास्तोतुंसमुपचक्रमे ॥ विभीषणः ॥ नमस्तेरामराजेंद्रनमःसीतामनोरम
नमस्तेचंडकोदंडनमस्तेभक्तवत्सल नमोनंतायशान्तायरामायामिततेजसे न
मःसुग्रीवमित्रायरघुनंदनायतेनमः जगदुत्पत्तिनाशानांकारणायमहात्मने त्रै
लोक्यगुरवेनादिगृहस्थायनमोनमः त्वमादिर्जगतांरामत्वमेवस्थितिकारण
त्वमंतेनिधनस्थानंस्वेच्छाचारस्त्वमेवहि चराचराणांभूतानांबहिरंतश्चराघव ।
व्याप्यव्यापकरूपेणभवान्भातिजगन्मयः त्वन्माययाहृतज्ञानानष्टात्मानोविवे
तनः गतागतंप्रपद्यंतेपापपुण्यवशान्नरा तावत्सत्यंजगद्भातिशुक्तिकारज
तंयथा यावन्नज्ञायतेज्ञानंचेतसानन्यगामिना त्वदज्ञानात्सदायुक्ताःपुत्रदारगृ
हादिषु रमंतेविषयान्सर्वानंतेदुःखप्रदान्विभो त्वमिंद्रोग्निर्यमोरक्षोवरुणश्चतथा राम ६
निलः कुबेरश्चतथारुद्रस्त्वमेवपुरुषोत्तमः त्वमणोरणीयांश्चस्थूलात्स्थूलतमः

6

6A

प्रभुः त्वयैव सर्वलोकानां साधनानां त्वमेव हि आदिमध्यांतरहितः परिपूर्णो ऽ
च्युतो ऽव्ययः त्वं पाणिपादरहितः चक्षुःश्रोत्रविवर्जितः श्रोता द्रष्टा ग्रहीता च जवन
स्त्वं खरांतकः कोशेभ्यो व्यतिरिक्तस्त्वं निर्गुणो निरुपाश्रयः निर्विकल्पो निरा
धारो निर्विकारो निरीश्वरः षड्भावरहितो नादिपुरुषः प्रकृतेः परः मायया गृह्य
माणस्त्वं मनुष्य इव भाव्यसे ज्ञात्वा त्वां निर्गुणमजं वैष्णवा मोक्षगामिनः अहं त्वत्पा
दसद्भक्तिनिःश्रेणीः प्राप्य राघव इच्छामि ज्ञानयोगाख्यं सौधमारोढुमीश्वर न
मः सीतापतये रामाय नमः कारुणिकोत्तम रावणारे नमस्तुभ्यं त्राहि मां भवसागरा
त् ततः प्रसन्नः प्रोवाच श्रीरामो भक्तवत्सलः वरं वृणीष्व भद्रं ते वांछितं वरदोऽस्म्य
हं ॥ विभीषणः ॥ धन्योऽस्मि कृतकृत्योऽस्मि कृतकार्योऽस्मि राघव त्वत्पाददर्शना
देव विमुक्तोऽस्मि न संशयः नास्ति मत्सदृशो धन्यो नास्ति मत्सदृशः शुचिः ना
स्ति मत्सदृशो लोके राम त्वन्मूर्तिदर्शनात् कर्मबंधविनाशाय त्वज्ज्ञानं भक्तिलक्ष
णं त्वद्ध्यानं परमार्थं च देहि मे रघुनंदन न याचे राम राजेंद्र सुखं विषयसंभवम् त्व

रा॰ यु॰ ७ 7

त्वन्मात्रैकमतेस्तस्माद्भक्तिरेव सदास्तु मे ॐमित्युक्त्वा पुनः प्रीतो रामः प्रोवाच वत्स
मे शृणु वक्ष्यामि ते भद्रे रहस्यं मम निश्चितं मद्भक्तानां प्रशान्तानां योगिनां वीतरा
गिणां हृदये सीतया नित्यं वसाम्यत्र न संशयः तस्मात्त्वं सर्वदा शान्तः सर्वकल्मष
वर्जितः मां ध्यात्वा मोक्ष्यसे नित्यं घोरसंसारसागरात् स्तोत्रमेतत्पठेद्यस्तु लिखेद्यः
शृणुयादपि मत्प्रीतये मम साभीष्टं मत्सारूप्यमवाप्नुयात् इत्युक्त्वा लक्ष्मणं प्राह
श्रीरामो भक्तवत्सलः पश्यत्विदानीमेवैष मत्संदर्शनजं फलम् लंकाराज्येऽभि
षेक्ष्यामि जलमानय सागरात् यावच्चंद्रश्च सूर्यश्च यावत्तिष्ठति मेदिनी यावन्मम
कथा लोके तावद्राज्यं करोत्वसौ इत्युक्त्वा लक्ष्मणेनांबु आनीय कलशेन तम् लं
काराज्याधिपत्यार्थमभिषेकं रमापतिः कारयामास सचिवैर्लक्ष्मणेन विशेषतः सा
धुसाध्विति ते सर्वे वानरास्तुष्टुवुर्भृशं सुग्रीवोऽपि परिष्वज्य विभीषणमथाब्रवीत् ।
विभीषण वयं सर्वे रामस्य परमात्मनः किंकरास्तत्र मुख्यस्त्वं भक्त्या रामपरिग्रहात्
रावणस्य विनाशे त्वं सहायं कर्तुमर्हसि ॥ विभीषण उवाच ॥ अहं कियान्सहाये तु

राम ७

रामस्यजगतीपतेः किंत्वंदूतस्यंकविघ्नेहंभक्त्याशक्त्यात्वमागता दशग्रीवेणसंदिष्टः
शुकोनाममहासुरः सोस्मिलोहंनवेवाक्यंसुग्रीवमिदमब्रवीत् त्वामाहरावणेनरा
जाभ्रातेवमहासाधिपः महाकुलप्रसूतस्त्वंराजासिवनचारिणाम् ममभ्रातृसमा
नस्त्वंतववास्त्यर्थोविभुः शूद्रयद्यहंभार्यांराजपुत्रस्यकिंतव किष्किंधांयाहि
हरिभिर्लंकागृहाण्यात्मनेदेवतैः प्राप्तुंकिंमानवैःशक्यासारैर्वानरयूथपैः तेनाप्यवंते
वचनेतूष्णींमहत्स्यवानरैः प्रोत्पत्यतेनरावर्त्तिगृहीतस्तेषुहस्तैर्हिभिः वानरैर्हन्यमा
नस्तुशुकोराममथाब्रवीत् नहन्यंतेनराजेन्द्रदूतावानरान्वारयप्रभो रामःशुकवध्योद
वाक्यंशुकस्यपरिदेवित मावधिष्टेतिरामस्तान्वारयामाससवानरान् पुनरेवरामा
याशुकःसुग्रीवमब्रवीत् ब्रूहिराजन्दशग्रीवंकिंवक्ष्यामिव्रजाम्यहं ॥ सुग्रीवः ॥
यथावालीममभ्रातातथात्वंरावणाधम हंतव्यस्त्वंमयायत्नात्सपुत्रबलवाहनः ब्रू
हिमेरामवेदस्यभार्यांहृत्वाक्वयास्यसि नत्वंरामात्सपापष्टवाशुकेवहन्तागतवयनूत्रा
हेलोपितनःसर्वेहस्त्राकपिबलंमहत् यथावत्कथयामाससरावणायसत्वरः दीर्घं

रा. यु. ८ 8

विंनाश्रयोभूत्वानिःश्वासन्नाससमंदिरे ततःसक्रुद्धःसमाविष्टोरामोरक्तांतलोचनः पश्य
लक्ष्मणदुष्टोसौवारिधिर्मामुपागतम् नाभिनंदतिदुष्टात्मादर्शनार्थंसमागतं
जानातिमानुषोयंमेकिंकरिष्यतिवानरैः अद्यपश्यमहाबाहोशोषयिष्यामिवा
रिधिम् पादेनैवगमिष्यंतिवानराविगतज्वराः इत्युक्त्वाक्रोधताम्राक्षआरोपितध
नुर्धरः तूणीराद्बाणमादायकालाग्निसदृशप्रभं संधायबाणमाकृष्यरामोवा
क्यमथाब्रवीत् पश्यंतुसर्वभूतानिरामस्यशरविक्रमं इदानींभस्मसात्कुर्यांस
मुद्रंसरितांपतिम् एवंब्रुवतिरामेतुसशैलवनकानना चचालवसुधाद्यौश्च
दिशश्चतमसावृताः चुक्षुभेसागरोवेलांभयाद्योजनमत्यगात् तिमिनक्रझषामी
नाःप्रतप्ताःपरितत्रसुः एतस्मिन्नंतरेसाक्षात्सागरोदिव्यरूपधृक् दिव्याभरणसं
पन्नःस्वभासाभासयन्दिशः स्वांतःस्थदिव्यरत्नानिकराभ्यांपरिगृह्यसः पादयोः
पुरतःक्षिप्त्वारामस्योपायनंबहु दंडवत्प्रणिपत्याहरामरक्तांतलोचन त्राहित्राहि
जगन्नाथरामत्रैलोक्यरक्षक जडोहंराममेसृष्टःसृजतानिखिलंजगत् स्वभावमस्य

राम ८

प्याकर्त्तैकः शास्त्रेष्वेव निर्मितम् स्थूलानि पंचभूतानि जातान्येव स्वभावतः सूक्ष्माणि भ
वैतानि न्यस्तान्यालक्ष्येतिन् तामसाहंकारात्सम्भूतानि सम्भवेतीहि कारणाद्गुणा।
मात्रेषां जडत्वं तामसत्वतः त्रिगुणात्मनि लोकेशायसमायागुणान्प्रभो लीलयांगी
करोषि त्वं नरो वैराजसमानवान् गुणान्स्वेनाविभानसुमनस्त्वादेवावभूविथ रजोगुणा।
त्वमेषां भावमन्योभूतपतिस्त्वं त्वामहं मायया छन्नं लीलया मानुषाकृतिं जडउ।
हिनंडोमूर्खः कथं जानामि निर्गुणम् तद्रूपं वा हि मूर्खो नाम सन्मार्गप्रापकः प्रभो ध्रुव
नामसमाश्रित्य पद्मनालगुड्डो यथा शरणानेव जानाम्येव शरणं भक्तवत्सले अभयं देहि
मे रामभक्तं मार्गे त्वामिते ॥ श्रीरामः ॥ अमोघोयं मम बाणः कस्मिन्देशे निपात्य
तां लक्ष्यं दर्शय मे शीघ्रं बाणस्यामोघपातिनः रामस्य वचनं श्रुत्वा करेद्धृत्वा महच्छ
रम् महोदधिर्महातेजा राघवं वाक्यमब्रवीत् रामोत्तरप्रदेशे हि द्रुमः कल्य इति श्रुतः
प्रदेशास्तत्र बहवः पापात्मानो दिवानिशम् वाधन्ते मां रघुश्रेष्ठ तत्र ते पात्यतां शरः रा
मेणासृष्टो बाणस्तु क्षणादाभीरमण्डलम् हत्वा पुनः समागत्य तूणीरे पूर्ववत्स्थितः।

रा० पु० ५
७

ततोऽब्रवीद्रघुश्रेष्ठं सागरो विनयान्वितः नलः सेतुं करोत्वस्मिं जले मे विश्वकर्मणः सु
तो धीमान्समर्थोस्मिं कार्येत्र ब्रवीद्धरिः कीर्तिं जानंतु ते लोकाः सर्वलोकमलाप
ह इत्युक्त्वा गाच्च वनताय यासिंधुरदृश्यता ततो रामस्तु सुग्रीवलक्ष्मणाभ्यां समन्वि
तः नलमाज्ञापयच्छीघ्रं वानरैः सेतुबंधने ततो निसृष्टः स वीरो हृष्टपुष्टैर्महानगैर्द्रु
मैर्युतो नलः बबंध सेतुं शतयोजनायतं सविस्तरं पर्वतपादपैर्दृढम् ॥ युद्धका
ण्डे नलोपाख्यायः ॥ ३ महादेवः ॥ सेतुमारभमाणस्तत्र रामेश्वरं शिवम् स्था
पयामास विश्वात्मा रामो लोकहिताय च पुण्यं सेतुबंधस्य राज्ञा रामेश्वरं हरम् संक
ल्पयित्वा नराधिपा वाराणसीं नरः आनीय गंगासलिलं रामेश्वरमभिषिच्य च स
मुद्रे क्षिप्तसंभारो ब्रह्म प्राप्नोति शाश्वतम् कृतानि प्रथमेनाह्ना योजनानि चतुर्दश
द्वितीयेन तथा चाह्ना योजनानि तु विंशतिः तृतीयेन तथा चाह्ना योजनान्येकविं
शतिः चतुर्थेन तथा चाह्ना द्वाविंशतिरिति श्रुतम् पंचमेन त्रयोविंशद्योजनानि स
मंततः बबंध सागरे सेतुं नलो वानरसत्तमः तेनैव नलसेतुः कपयो योजनानामनेक

राम ५

9A

श्रमंत्योनाः सुवेलाद्रिकूटकूटः सवर्गोत्रमाः श्राकस्मात्तिरामोलक्ष्मणोप्यगृहे
नया दिदृक्षया वेलंकामारुरोहाचलंमहत् दृष्ट्वा लंकां सुविस्तीर्णां नानावि
चित्रध्वजाकुलां विचित्रप्रासादसंबाधां स्वर्णप्राकारतोरणां परिखाभिः शतघ्नीभिः सं
क्रमैश्च विराजितम् प्रासादोपरि विस्तीर्णप्रदेशे दशकंधरः मंत्रिभिः सहितो वी
रैः किरीटदशकोज्वलः नीलाद्रिशिखराकारः कालमेघसमप्रभः रत्नदंडैः सि
तैश्छत्रैः श्चामरैश्च प्रशोभितः एतस्मिन्नंतरे देवद्रोहस्वारामणावेगशुकः वानरेंद्रा
डितः सम्यग्दृष्टानन्तमपागतः प्रहस्तावर्णाः पादपीडितः किंपदैः शुकः ततः
श्रीरामसुकोराजेस्त्वन्मुखकोपानस्वरूपम् सागरस्योत्तरे तीरे रूप्रावणोवचनेनतथा ततः
उल्लंघ्यकपयोरुहीणामालणाततः मुष्टिभिर्नखैर्हतेस्मदंतैलोफूश्चवंक्रमैः त
तामारामप्रतानिकाशानेरघुपुंगवः विसृज्यतामितिप्राहविसृष्टोहकपीश्वरः त
तोरामागतोभीत्याहष्टालहानरंबले गतमानावलोक्य सुवानरेंद्रबलस्य च ततः
पोर्थयवेसंधिरेवहानवयोरिव ग्ररप्रकारमायातिदिशमेकततरेकमरु सीताचा

रा॰ यु॰ १० | 10

स्मैप्रयच्छाशुगृहेवारीयतांप्रभो मामाह रामस्त्वं ब्रूहि रावणं मद्वचः शुक यद्बलेन
समाश्रित्य सीतां मे हृतवानसि तद्दर्शय यथाकामं ससैन्यः सहबांधवैः श्वः काले
नगरीं लंकां सप्राकारां सतोरणाम् राक्षसं च बलं पश्य शरैर्विध्वंसितं मया घोरं
च मद्दंडमोक्ष्ये बलेभ्यस्य रावण इत्युक्त्वोपरराम रामः कमललोचनः एकस्थान
गतावत्र चत्वारः पुरुषर्षभाः श्रीरामो लक्ष्मणश्चैव सुग्रीवश्च विभीषणः एते पव
नसंभूत्यास्त्लंकां नाशयितुं प्रभो उत्पाट्य भस्मीकरणे सर्वे तिष्ठंतु वानराः नश्यथाह
बलं दृष्ट्वा रूपं प्रहरणानि च वर्णयिष्यामि तेषां मध्ये मुख्यांस्तिष्ठते द्रष्टा यः पश्य वानरं देव
नीलमेघसमप्रभं नाम गर्जति वानरानस्तं पश्य पर्वतसन्निभः नश्याकास्ते
गणानां नितां प्राप्तार्थेन निवोपमे पश्य यामिन्द्रलोकाम देवत्रातिष्ठति सुषेणा
नासंहरसैन्येण पातेन परिवारितः सुग्रीवः सेनाधिपतिर्नीलो नामाग्निनंदनः पश्यपु
वेतत्सुनामः पद्मकिंजल्कसन्निभः स्फोटयन्नभिमर्ज्ञोलांगूलं वझनःश्वनः युवराजो
गदेनाम वालिपुत्रोतिवीर्यवान् येन दृष्टा जनकजा रामस्यातीव वल्लभा हनुमानेष

राम १०

10A

विख्यातो हनुमानेष वातात्मजः श्वेतो रजतसंकाशो महाबुद्धिपराक्रमः तूर्णं सुग्रीवमा
गम्य पुनर्गच्छति वानरः यस्त्वेष शैलसंकाशः पद्मपत्रतुल्यविक्रमः रंभो नाम महास
त्त्वो लंकां नाशयितुं च क्षमः एष पश्यति वै लंकां दिधक्षन्निव वानरः शरभो नाम मत्तेंद्र:
कोटियूथपनायकः पनसश्च महावीर्यो मैंदश्च द्विविदस्तथा नलश्च सेतुकर्त्तासौ वि
श्वकर्मसुतो बली वानराणां तु गणने वा संख्याने वा कः ईश्वरः शूराः सर्वे महाकायाः स
र्वे युद्धाभिकांक्षिणः शक्ताः सर्वे चूर्णयितुं लंकां रक्षोगणैः सह एतेषां बलसंख्यानं
प्रत्येकं वच्मि ते शृणु येषां कोटिसहस्राणि नव पंच च सप्त च तथा शंखसहस्राणि
तथा वृन्दशतानि च सुग्रीवसचिवानां ते बलमेतत्प्रकीर्तितं अन्येषां तु बलं नाहं व
क्तुं शक्नोमि रावण रामो न मानुषो मायातारादिनारायणः परः सीता साक्षाज्जगद्धे
तुश्चिच्छक्तिर्जगदात्मिका ताभ्यामेव समुत्पन्नं जगत्स्थावरजंगमं तस्माद्रामश्च सीता
च जगतस्तस्थुषश्च तौ पितरौ पृथिवीपाल तयोर्वैरं कथं भवेत् अज्ञानात्त्वयानीता
जगन्मातैव जानकी क्षणनाशिनि संसारे च शरीरे क्षणभंगुरे पंचभूतात्मके राज

मेवविंशतितत्वके मलमांसास्थिदुर्गंधभूयिष्ठेहंकृतालये कैवास्थाप्यतिरिक्तस्य
कार्यतत्वजडात्मके तत्कृतेष्वलहर्म्यादिष्वातकान्निकृतानिच भोगाभोक्ताद्वयोरेहः
मदेहोवपतिष्ठति ऋण्यपापेसमायातोजीवोनस्तुखदुःखयोः कारणेदेहयोगादि
तात्मनःकृतेनेनिशं यावद्देहोस्मिकर्त्तास्मीत्यात्मात्मनेकृतेनवशः अध्यासस्तावदेवस्या
ज्जन्मनाशादिसंभवः तस्मात्वमयजेदेहादावभिमानंमहामते आत्मातिनिर्मलःशुद्धो
विज्ञानात्माचलोव्ययः स्वज्ञानवशतोवंधप्रतिपद्यविमुह्यति तस्मात्वंशुद्धभावेन
ज्ञात्वात्मानंमहामते विचरेतिजनाःसर्वेपुत्रदारगृहादिषु निरपेक्षोपिभोगःस्या
ज्ज्ञानसुकलालावपि देहेलब्धाविवेकाद्धिहिजनंचविशेषतः तत्रापिभारतेवर्षेकर्म
भूमौसुदुर्लभे कोविद्वानात्मसात्कृत्वादेहंभोगानुगोभवेत् अतस्त्वज्ञाशरणोभूत्वा
पौलस्त्यतनयोपिसन् अंगारीवसदाभोगाननुधावसिकिंमुहा इतःपरंवान्यकामम
वंसंगंसमाश्रय रामेमधुपरात्मानंभक्तिभावेनसर्वदा सीतासमक्षरामायतत्वा
दानुचरोभव विमुक्तःसर्वपापेभ्योविष्णुलोकंप्रयास्यसि नोचेत्त्वंमिथ्यासिधोधःपुनरा

11A

तुम्बवर्जितः अंगीकृतस्त्वं महाकार्ये हितमेव वदामि ते सत्संगतिकृतमन्त्रस्त्वदर्शिताय एवं
श्रीराघवं मरकतोत्पलकान्तिकान्तं सीतासमेतमनिशं धृतचापबाणं सुग्रीवलक्ष्म
णविभीषणसेवितांघ्रिं ॥ युद्धकांडे चतुर्थोऽध्यायः ॥ महादेवः ॥ श्रुत्वा शुकमुखो
द्गीतं वाक्यमहितान्नाशनम् रावणः क्रोधताम्राक्षो दहन्निव तमब्रवीत् अनुजीव्य सदा
गुरुवच्छासयसे मे कथं पूज्योऽसि नाहं त्रिजगतां मां शिक्षयन्न लज्जसे इदानीमेव हन्मि त्वां किं
तु पूर्वकृतं तव स्मरामि तेन रक्षामि त्वाद्य यद्यपि वधोचितम् इतो गच्छ विमूढ मे एवं श्रुत्वा
तन्मे वचः महाप्रसाद इत्युक्त्वा वेपमानो ययौ गृहम् शुकोऽपि ब्राह्मणः पूर्वं ब्रह्मवि
द्ब्रह्मवित्तमः वानप्रस्थविधानेन वने तिष्ठन्स्वकर्मकृत् देवानामभिवृद्ध्यर्थं विनाशाय
सुरद्विषां चकार यज्ञविततीः स विच्छिन्नो महामतिः राक्षसानां विरोधोऽभूच्छुको देवहि
तोद्यतः वज्रदंष्ट्र इति ख्यातस्त्वेको रात्रिंचरो महान् शुकं वधेप्सुर्नातिष्ठच्छुकोऽपकृतिकारणात्
यतः कदाचिदागतोऽगस्त्यस्तस्याश्रमपदं मुने तेन संपूजितोऽगस्त्यो भोजनार्थं निमंत्रि
तः गते स्नातुं मुनौ कुम्भसंभवे प्राप्य चान्तरं अगस्त्यरूपधृक् सोऽपि राक्षसः शुकमब्रवीत् य

रा॰ पु॰ १२
12

हिंसामासमोत्वत्सभोजनेनेरेंद्रिमामिषम् बहुकालेनभक्ष्यंमेमांसंक्षणसमुद्भवम् न
शोतिकारणामासमांसभोज्यंमहाविस्तरम् उपविष्टमुनौभाक्षेराजसातीवसुंदरम् स्व
कभार्यावपुर्हेमानांवोजनमोहयत्स्वलः नरमांसंसरहीनस्मैसूपक्वंवहुविस्तरं दत्तवां
नदृधेरहस्तस्तोदृष्ट्वाक्रुकोपमः सुमहमांमानुषमांसमप्यात्मनः शुकमब्रवीत् यस्मैत्वं मा
नुषंमांसंदत्तवानसिदुर्मते भक्ष्यं त्वं राजसभोभूत्वातिष्ठत्वंमानुषाशनः इतिशप्तःपुरो
भीतस्ताघाद्राजसुमुनेवचा इदानींभाषितंमेद्यमांसंदेहीतिविस्तरं तथैवदत्तंमेहे
वाकिमेषशापंप्रदास्यसि श्रुत्वाशुकस्यवचनंमुहूर्तंध्यानमाश्रितः ज्ञात्वातत्वंततः
सर्वंततःप्राहशुकेमुधीः नवापकारिणास्माकं रात्मेनकृतंविदम् सुविचार्येवमे
दत्तःशापस्तेमातिसत्तम तथापिमेवचोमोघमेवमेवभविष्यति तत्तस्मेवपुरास्याय
रावणस्यमहायज्ञेत् तिष्ठताद्वादशाब्दानि हृतानंनवधाम्यहि श्रागामिष्यतिलंकाया
स्समीपेवानरैःसह द्वेविंसुतोरावणानवदारोभ्सोवारहस्तसम्म् इत्युक्त्वाशापाद्विविमुक्तो
भोयपितामचरावणः ततस्तानेतताम्यकः परंपरमवाप्स्यामि इत्युक्तोराक्षसमुनिनाश्रुको राम १२

ब्राह्मणान्समम: बभूवराक्षसःसद्योरावणोब्राह्मसंस्थितः इदानींवानररूपेणहृष्टारामं
महात्मने रावणांतकविज्ञानंप्रोधयिताथुनर्द्धते इत्थंब्रह्मासितेणोधुनारस्थितोवधवानेमे:
मह ततःसमागतोन्हमात्स्यवाह्रासोमहान् बुद्धिमांस्थातिनिपुणोराज्ञोमातः
प्रियःसदा यावत्तेरावणोवीर्येप्रशांतेनोनरात्मना श्रृणुराजन्वचोमेयच्छ्रुत्वाजकृत्य
योस्थितस्य यदाप्रविष्टानगरींजानकीरामवल्लभा नराभृष्टोत्रृह्यपतेनिमित्तमानिर
शानन चोरागिनाशाहेतूनितानिमेवदतःश्रृणु त्वरात्संमितनिर्घोषाभेयाघ्राति
भयंकराः श्रोणिनोभिवृष्ठंतिलंकायांत्मयानसूर्यदा सीदंतिदेवलिंगानिस्विद्यंति
प्रचलंतिच कालिकापांडुरैर्दंतैः प्रहसत्यग्रतःस्थिता त्वरागोङ्प्रजायंतेमूषिका
नकुलैःसह मार्जारेणतुयुध्यंतिपन्नगागरुडेनच करालोविकटोमुंडःपुरुषःकृष्ण
पिंगलः कालोगृहाणिसर्वेषांकालेकालेत्ववीक्षते एतान्यन्यानिदृष्टानिनिमित्ता
न्युद्भवंतिच अतःकुलस्यरक्षार्थंशांतिंकुरुदशानन सीतांसत्कृत्यसदनोरामा
यास्मैप्रयच्छभो रामेनारायणंविद्धिविद्वेषंत्यजराघवे यत्पादपोतःसमाश्रित्यज्ञानी

रा॰ यु॰ १३
13

भवंतिमूढधीयः तंत्वंतिभक्तियुक्तत्वात्तेनरामोनुमानुषः भजस्वभक्तिभावेनरामंसर्व
हृदालयं यद्यपित्वंदुराचारोभक्त्यापूतोभविष्यसि मद्वाक्यंकुरुराजेंद्रकुलकौशल
हेतवे तच्छ्रुत्वामाल्यवतोवाक्यंहितमुक्तंदशाननः नामृष्यतदुरात्मासौकालस्यवशमा
गतः मानवंकृपणंराममेकंशाखामृगाश्रयं समर्थंमन्यसेकेनपित्रात्यक्तंमुनिनाश्रि
यं रामेणप्रेषितोनूनंभाषसेत्वमनर्गलं गच्छवृद्धोसिबंधुत्वात्सोढंसर्वंत्वयोदितम्
यतोमत्कर्णपदवीरहस्यंनतद्वचस्तव इत्युक्त्वाःसर्वसचिवैःसहितःप्रस्थितस्तदा प्रा
सादाग्रेसमासीनःपश्यन्वानरसैनिकान् युद्धायायोजयत्सर्वान्ज्ञातासाक्षात्समुपस्थि
तान् रामोपिचदूराद्धनुःपाणिर्लक्ष्मणेनसमाहितः दृष्ट्वारावणमासीनंकोपेनकलुषी
कृतः किरीटिनंसमासीनंमंत्रिभिःपरिवेष्टितं शशांकार्धनिभेनैवबाणेनैकेनरा
घवः श्वेतच्छत्रसहस्राणिकिरीटदशकंतथा चिच्छेदनिमिषार्धेनतदद्भुतमिवाभ
वत् लज्जितोरावणस्तूर्णंविवेशभवनंस्वके साह्वयामासतान्सर्वान्स्वहस्तप्रबलान्ब
ली वानरैःसहयुद्धायचोदयामाससत्वरः ततोभेरीमृदंगाद्यैःपणवानकगोमुखैः

राम
१३

13A

मरिघोग्नैः त्वैः शिलैर्ह्वीयिमिः कृतवाहनः खड्गशूलधनुःपाशयष्टितोमरशक्तिभिः
शलिते सर्वतो लंकाप्रतिद्वारमपाययुः तन्सर्वे सवरामेण बोदितावानरर्षभाः ३
घमगिरिरुष्टेगानिशिवरानामराजतिव तन्मध्ये श्वासाग्नि विविधाः ब्रह्मा परमस्थ्य
पाः प्रेषमाणा रावणस्य ता अनेकानि भागशः रामचवर्षमयकामार्थं लंकामकमहस्त
रा तेरुमेः पर्वताग्रैश्च मुष्टिभिश्च प्लवंगमाः ततः सहस्रशृङ्गाश्च कोटिशः शूराश्च यूथपा
कोटीशतानयुताश्चान्ये रुरुधुर्नगरं भृशं आप्लवन्तः प्लवन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवंगमाः द्वा
रात्यापास्तुमलंकायाः सर्वतो रुरुधुर्भृशं रामो जयत्यतिबलो लक्ष्मणश्च महाबलः
राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः इत्येवं घोषयन्तश्च समं पृथिवीसमैः
हनूमानंगदश्चैव कुमुदो नील एव च नलश्च शरभश्चैव मैन्दो द्विविद एव च गवा
क्षो दधिवक्त्रश्च केसरी तार एव च अन्ये च बलिनः सर्वे यूथपाश्च प्लवंगमाः द्वाराण्या
रुह्य लंकायाः सर्वतो रुरुधुर्भृशं तदा हुते महाकायाः पर्वताग्रैश्च वानराः निजघ्नु
स्तान् निरस्तान् सिनचैवैतैश्च वेगतः रावणस्य च तदा भीमा हा रावः सर्वतो रुषा निर्ययु

भिंदिपालैश्च खड्गैः शूलैः परश्वधैः निजघ्नुर्वानरानीकं महाकाया महाबलाः राक्षसा
श्च तथा जघ्नुर्वानरा जितकाशिनः तदाभूत्समरे मांसशोणितकर्दमः रक्तं वा
नराणां च संबभूवाद्भुतोपमम् रथस्थैश्च गजैश्चैव रथैः कांचनसंनिभैः रक्षोभ्या
श्च गृध्रैर्विनादयंतो दिशो दश राक्षसाश्च कपीशाश्च परस्परजयैषिणः राक्षसा
न्वानरा जघ्नुर्वानरांश्चैव राक्षसाः रामेणाविस्मिता हर्षाद्धरयो दिव्यजोशजाः वध्यन्तु
र्ललिनो हा सत्वरापीताम्रता इव सीताभिमर्शपापेन रावणेनाभिपालितान् हत
श्रीकान्हतबलाञ्जातसां जघ्नुर्गजमा चतुर्थांशावशेषेण निहतं राक्षसं बलं स्व
सैन्यं निहतं दृष्ट्वा मेघनादोतिदुष्टधीः ब्रह्मदत्तवरः श्रीमानंतर्धानगतोऽसुरः सर्वा
स्त्रकुशलो व्योम्नि ब्रह्मास्त्रेण समंततः नानाविधानि शस्त्राणि वानरानीकमर्दयन्
ववर्ष शरजालानि तदद्भुतमिवाभवत् रामोपि मानयन्ब्राह्ममस्त्रमस्त्रविदां वरः
क्षणं तूष्णीमिवासाथ ददर्श पतितं बलं वानराणां रक्तपुष्पैः किंशुकानां समं निभं
व्यापमानाय सौमित्रे ब्रह्मास्त्रेण महेन्द्रजित् भस्मीकरोमि मेघस्य बलमद्य रघूत्तम १४

14A

मेघनादोपितच्छ्रुत्वा रामवाक्यमतोद्भितः तूर्णं जगाम स्वनगरं मायया समयि कोभ्रवः प
तितेवानराणीके हनूमान्सोतिदुःखितः उवाच माहृतिं शीघ्रं गत्वा वीर महोदधे न
चन्द्रोत्तरागिरिनाम महौषधिसमुद्भवः तमानय यावद्गत्वा तेसंजीवय मरामते वान
रोद्यानमृतास्तवान्कोतिसेनासुस्थिराभवेत् आज्ञाप्रमाणमित्युक्त्वाजगामानिलनंदनः
आनीय चगिरिं सर्वान्वानरान्वानरर्षभः जीवयित्वा पुनस्तत्र स्थापयित्वायथास्थितं
पूर्ववद्देवे वानरेश्वानरणत्वं लोयतः ग्रहणा विस्मयमापन्नो रावणो वाक्यमब्रवीत्
राघवो मे महाबाहुः ध्यानो देवविनिर्मितः तं दृष्ट्वा समरे शीघ्रं गच्छतु मम सूपपाः म
त्रिणोवांधवाः सुराः ये च मन्त्रिय कार्तिणः सर्वे गच्छन्तु युद्धाय ब्रवितिं मम शासनात्
येन गच्छन्ति युद्धाय भीरवः प्राणविरावत् तान्हनिष्याम्यहं सर्वान्मम्छासनपराङ्मु
खान् तच्छ्रुत्वा भयसंत्रस्ता निर्जग्मुहर्णोकोविदाः अतिकायः प्रहस्तश्च महानादम
होदरो देवशत्रुर्निकुम्भश्च देवान्तकनरान्तको अपरे बलिनः सर्वे युद्धाय ध्मानवैः
पतेमापेववहवः सुराः शातमख्खवगाः प्राविशयवानरैसेन्यममपेबलदर्पिनः त्रिंश

रा० यु० २५

15

तोमरैर्भिंडिपालैश्च बाणैः खड्गैः परश्वधैः मुसलैश्च विविधैरस्त्रैर्निजघ्नुर्हरियूथपान् तेपाद
पैः पर्वताग्रैर्नखैर्दंतैश्च मुष्टिबाहुभिः प्राणैर्विमोचयामासुः सर्वान्राक्षसयूथपान् रामे
णा निहताः केचित्सुग्रीवेण तथापरे हनूमता चांगदेन लक्ष्मणेन महात्मना यूथपै
र्वानराणां ते निहताः सर्वराक्षसाः रामतेजः समाविष्टा वानरा बलिनोऽभवन् रामशक्ति
विहीना नानामेघशक्तिः कथं भवेत् सर्वेश्वरः सर्वमयो विधाता मायामनुष्यत्वविडंबनेन
सदाचिदानंदमयो हि रामो युद्धादिलीलां वितनोति साक्षात् ॥ युद्धकांडे पंचमोऽध्यायः ॥
महादेवः ॥ श्रुत्वा युद्धे बलेन नष्टमतिकायमक्षयं हतं रावणो दुःखसंतप्तः क्रोधेन
महतावृतः निर्ययौ हस्तिनं लंकायां रथेनैव महाद्युतिः स्वयं जगाम संग्रामं यत्र रामो रणे स्थि
तो वसैः दिव्यं स्यंदनमारुह्य सर्वशस्त्रास्त्रसंयुतं राममेवाभिदुद्राव रावणो राक्षसेश्वरो महाब
लः वानरान्बहुशो हत्वा बाणैराशीविषोपमैः पातयामास सुग्रीवप्रमुखान्यूथनाय
कान् गदापाणिं महासत्वं तत्र दृष्ट्वा विभीषणं शक्तिं समंत्र्य महाशक्तिं मयदत्तां विभीष
णे तां मा पतंतीमालोक्य विभीषणविघातिनीं दत्ताभयो ये रामेण वधार्हो नायमसुरः

राम २५

15A

रामलक्ष्मणौ भीमौ सुग्रीवमारायवीर्यवान् विभीषणस्य प्रवरः ह्यितो केपइत्वाचलः
मायाविकिलक्ष्मणेनतुविविशेषुणामोचयाकितः यावेन्यः शक्रपोलोके मायुयासमंतूति
हि नाशामायाश्चलस्यलक्ष्मणस्यमहात्मनः मायाशक्त्याभवेत्किंवा शंधाशस्यद्रहेस
नोः तथापि मानुषभावमापन्नस्तद्त्रतः स्वर्गितः पातितो भूमौ तमाहात्म्यदर्शनानः
हृसैः सोलापितं शक्तोनवभूवातिविस्मितः सर्वेस्यजगतः साद्विराजं परमेश्वरं क
यलोकाश्चर्यविस्मितोलयेत्तचुराद्दमः हरिमिकामसौमिविजिरावणेवीरमाहलिः
श्रानयानहासिकृष्टावश्रकल्यानमृष्टिना तेनमुष्टिप्रहारेणजानुभ्यामपतद्भुवि श्रा
न्येश्चनेत्रश्चवणे हदमकर्पिरेवृद्ध विघ्नणोमानन्तयतोरथापस्युपाविशत् श्चयल
क्ष्मणमाहाय हनुमान्रावणाहितेन आनयहाम सामीप्यं त्वाहुभ्यांपरिगृह्यतम् हनूम
नः सुहृत्त्वेन भक्त्या वायपरमेश्वरः लघुत्वमगमद्देवो गुरूणांगुरुवत्ततः मायाकिरपि
नमकाशास्त्वानारायणोशंता रावणस्तदृष्ट्वा गाढावणोपिशानैस्ततः सत्तामवा
पजगाहवाणासनमथोरथा रामभेवाभिदुद्राव हङ्कारमेर्पितेकृपा श्राहलजग

रा॰ यु॰ १९ 16

ततोनाद्यो हनूमंतं महाबले दृष्ट्वा स्यंदनगो रावणो हृष्टा शक्तिर्दशावराघवः आशाहं मकरोमीद्वं
वज्रनिर्घोषनिःस्वनम् रामो गंभीरया वाचा रावणं सेह मब्रवीदिह रावणस्य प्रतिशाय
कृतामिथ्या स्मिमेवरः कृत्वापराधमेवं मे मवैष्णमसदर्शनः येनबाणेन निहता रावणः
सातेनयमालयं गताः सर्वे महाकायाः केकसीनंदनाधमा तेनैव त्वां हनिष्यामि ते
भागमममगोचरे श्रीरामस्य वचः श्रुत्वा रावणो मारुतात्मजे वहंतं राघवं संख्ये शरै
स्तीक्ष्णैरताडयत् हनुमानपीडितो बाणैर्वायुसूनोः स्वतेजसा आववृधे नवस्तेजा
ननर्द च महाकपिः ततो दृष्ट्वा हनूमंतं सव्रणं रघुसत्तमः क्रोधमाहारयामास का
लरुद्र इवापरः साश्वं रथं सूतं शरैस्तीक्ष्णैः धनुश्चोजसा छत्रं पताकां नरसाचिच्छेद
शितसायकैः ततो महाशरेणाशु रावणं रघुसत्तम विव्याध वज्रकल्पेन पाकारि
रिवपर्वतं रामबाणहतो वीरश्चचाल च मुमोच ह हस्तात्त्रिपतिं न चापं सुसमीत्वर
क्षितमः शुद्धचंद्रेण विच्छेदनान्किरीटं रविप्रभं ततस्तं नामिगाच्छं समिरंभीतारणपी
डितः अविषयलकाः माथास्य पश्यामिव लेभमम रामेणबाणसंविद्धो हत दर्पोथरा

श्री

राम १९

16A

वणः महत्या लज्जया युक्तो लंकां प्रविवेश सत्वरः रामोपि लक्ष्मणं दृष्ट्वा मूर्छितं पतितं
भुवि मानुषत्वमपाश्रित्य लीलयानुशुशोच ह ततः प्राह हनूमन्तं वत्स जीवय लक्ष्म
णं महौषधिं समानीय पूर्ववद्वानरानपि तच्छ्रुत्वा राघवेणोक्तो जगाम सुमहाकपिः
हनूमान्वायुवेगेन तत्क्षणात्क्षीरमहोदधिं पुनस्तस्मिन्नेव तदा चारा रावणाय न्यवेदयन् रा
मेण प्रेषितो राजन्हनूमान्क्षीरसागरे ततो नेतुं लक्ष्मणस्य जीवनार्थं महौषधीः श्रु
त्वा तच्चारवचनं राजा चिन्ताकुलोऽभवत् जगाम रात्रावेकाकी कालनेमिगृहं त्वरात्
रहस्यागतं समालोक्य रावणं विस्मयान्वितः कालनेमिरुवाचेदं प्राञ्जलिर्भयविह्वलः
अर्घ्यादिकं ततः कृत्वा रावणस्याग्रतः स्थितः किं वै करोमि ते राजन्किं वा गमनका
रणं कालनेमिमुवाचेदं रावणो दुःखपीडितः ममापि कालवशतः कष्टमेतदुपस्थि
तं मया शक्त्या हतो वीरो लक्ष्मणः पातितो भुवि तं जीवयितुमानेतुमोषधीर्हनुमानगा
तः यथा तस्य भवेद्विघ्नं तथा कुरु महामते मायया मुनिवेषेण मोहयस्व महाकपिं
कालात्ययो यथा भूयात्तथा कृत्वेहि मंदिरं रावणस्य वचः श्रुत्वा कालनेमिरुवाच तं

रा॰
पु॰
१२
17

गतमेषा वचो मे यस्त्वं गुणाधार यतनतः प्रियं ते करवाण्येव न प्राणान्धारयाम्यहं साध्वी
व्रतस्य पद्मारण्यकुञ्जाभ्यन्तरगा तृपिणाः नैवं वमेन मे देहो भविष्यति इष्टान न हताः।
पुत्रा अस्य पौत्रा अस्य बान्धवा भ्रातरस्मात्स्यते यातं पिता भ्रातरः कलत्रं जीवितं नापि किंतव राज्ये
न पाप्मीत यथा वा किं देहेन जडात्मना सीता प्रपञ्च रामाय राज्यं देहि विभीषणे। वने
याहि महावाहो रम्यं सन्निगमात्पुरं स्वाबाधातः सुभजनं लेकलां सप्तादिकाः क्रियाः
ननु पकां न माश्रिय सुत्रामनपादिशहः विसृज्य सर्वतः सत्यात्मिनसान्धिबयाव्वहिः
वहिः प्रहस्मान् गुणेशानुः प्रपन्नवाहव प्रकृतेर्भिन्न मात्मानं भविता यस्य स्वानन्द व
नावरं जगत्कान्त देहव्रजी हिया दिकं स्वात्महस्तभयं येन दृश्यते स्थीयते जगत् सदा
प्रकृतिरित्यत्कामेवमायेति कीर्तिता सर्गस्थिति विनाशानां जगद्वृक्षस्य कारणं लो
हितश्वेतकृष्णादिप्रजाः सृजति सर्वदा कामक्रोधादिपुत्राद्यान् हिंसा तृष्णादिकन्यकाः
मोहयन्त्यानिशं देवमात्मानं स्वगुणैर्विभुं दुःखाभा .... स्वगुणानात्मनीश्वरे
आरोप्य स्वयं शं कृत्वाने नक्रीडति सर्वदा सुहोप्यात्मा यया पाप्रकृः पश्यन्नेव बहिः सदा

सुम
१२

विस्मृत्य च स्वमात्मानं मायागुणविमोहितः सदा सद्गुरुकारुण्याद्बोधो जायते बोधमात्रे
ण निवृत्तदृष्टिरात्मानं पश्यत्येव सदा स्फुटं जीवन्मुक्तस्सदा देही योज्यते नात्मनो
गुणैः त्वमप्येवं सदात्मानं विचार्य नियतेन्द्रियः प्रकृतेरन्यमात्मानं ज्ञात्वा मुक्तो भवि
ष्यसि ध्यातुं यद्यसमर्थोसि सगुणं देवमाश्रय हृत्पद्मकर्णिकास्वर्णपीठे मणि
गणान्विते मृदुश्लक्ष्णतरे तत्र जानक्या सह संस्थितं वीरासनं विशालाक्षं
विद्युत्पुञ्जनिभाम्बरम् किरीटहारकेयूरकौस्तुभादिभिरन्वितं नूपुरैः कटकैर्भा
न्तं तथैव वनमालया लक्ष्मणेन धनुर्दण्डकरेण परिसेवितं एवं ध्यात्वा सदात्मानं रा
मं सर्वहृदिस्थितं भक्त्या परमया युक्तो मुच्यसे नात्र संशयः श्रृणु वै चरितं तस्य भ
क्तैर्नित्यमनन्यधीः एवं चेत्कृतपूर्वाणि पापानि च महान्त्यपि क्षणादेव विनश्यं
ति यथाग्निस्तूलराशयः भजस्व रामं परिपूर्णमेकं विहाय वैरं निजभक्तियुक्तः हृ
दा सदा भावितभावरूपमनामयं [illegible] पुराणम् ॥ युद्धकाण्डे पञ्चमोध्यायः ॥ ५ ॥ श्रीम
हादेवः ॥ कालनेमिवचः श्रुत्वा रावणोन्तकसन्निभः जज्वाल क्रोधताम्राक्षः सर्पि

रा. यु. १८ 18
रहितं विधास्यामि तत् निहन्मि त्वां दुरात्मानं मच्छासनपराङ्मुखं परैः किं विक्रीतो नूनं त्वम
सि रामकिंकरः कालनेमिरुवाचेदं रावणं देव किं कृथा न रोचते मे वचनं यदि ता
ता करोमि तत् इत्युक्त्वा प्रययौ शीघ्रं कालनेमिर्महासुरः चोदितो रावणेनैव हनू
मद्विघ्नकारणात् स गत्वा हिमवत्पार्श्वे तपोवनमकल्पयत् तत्र शिष्यैः परिवृतो
मुनिवेषधरः खलः गच्छतो मार्गमासाद्य वायुसूनोर्महात्मनः ततो गत्वा ददर्शा
थ हनूमानाश्रमं शुभं चिंतयामास मनसा श्रीमान् पवननन्दनः ऋषीन्द्रक्ष्यामि तं मु
निं मङ्गलमस्तु मे मार्गो विघ्नशीलो वा मे भ्रमो वा विघ्नसंभवः यद्वा विद्याश्रमपदं
दृष्ट्वा मुनिमशेषतः पीत्वा जलं ततो यामि द्रोणाचलमनुत्तमम् इत्युक्त्वाशु विवेशा
श्रमं सर्वतो योजनायतं आश्रमं कदलीशालतालाम्रपनसादिभिः समाकुलं पक्वफ
लैर्नम्रशाखैश्च पादपैः वैरभावविनिर्मुक्तमृगहं निर्मललक्ष्मणं तस्मिन्महाश्र
मे रम्ये कालनेमिः स राक्षसः इड्गोपं समास्थाय चकार शिवपूजनं हनूमानभि
वाद्याह गौरवेण महासुरम् भगवन् रामदूतोऽहं हनूमान्नाम नामतः रामकार्येण राम १८

महत्वात्स्वीयाङ्घ्रिं गतमृषतः तस्मात्संबाधते त्वल्पस्तु हरके ऊर्ध्वं तिष्ठते यथेष्टं पातुमि-
च्छामि कृष्णतामेत्य नीश्वर तच्छ्रुत्वा मारुतेर्वाक्यं कालनेमिस्तमब्रवीत् कमंडलु
गतं तोयं कपे तत्पानमर्हसि भुंक्ष्व चेमानि पक्वानि फलानि नंदनं तरोः निवसेत्
हत्वेनाद्य निद्रामेहि त्वमाश्रमे भूतं भव्यं भविष्यं च जानामि तपसा स्वयं उत्थितो
लक्ष्मणः सैन्यं वानराणां सर्व्वीतितत्वाः तच्छ्रुत्वा हनूमानाह कमंडलुजलेन मे न शा-
म्यत्यधिका तृष्णा ततो दर्शय मे जले तथेत्युक्त्वा प्रेषयामास वटुं मायाविकल्पितम्
वटो दर्शय विस्तीर्णं वापुष्करतो जलाशयम् निमील्य चाक्षिणी तोयं पीत्वा गच्छ
मर्कटकम् उपदेक्ष्यामि ते मंत्रं येन द्रक्ष्यसि चौषधीः तथेति दर्शिते शीघ्रं वटुना
महाजलाशये प्रविश्य हनुमान्स्तोयमापिबन्मीलितेक्षणः तत्रैवागाम्य मकरी म-
हाकाया महाकपिं अग्रसीत्तं महावेगा ज्ञात्वा तां घोररूपिणीं ततो ददर्श हनुमा-
न्ग्रसंतीं मकरीं रुषा दारयामास हस्ताभ्यां वदनं सा ममार ह ततोंतरिक्षाद्ददृशे
दिव्यरूपधरांगना धान्यमालीति विख्याता हनूमंतमथाब्रवीत् त्वत्प्रसादाद्द

रा॰ यु॰ १९ 19

प्राप्याद्रिसन्निकाशमिकपीश्वर शापाद्विमुक्तिनासुर्वं सम्भूराःकारणानि वै आश्रमेयस्तुतिष्ठ
ष्ठः कालनेमिर्महासुरः रावणप्रहितो मार्गे विघ्नं कर्तुं तवानघ मुनिवेषधरो नाम्ना सौ
मुनिर्विप्रविहिंसकः जहि दुष्टं याहि शीघ्रं द्रोणाचलमनुत्तमम् गच्छाम्यहं ब्रह्मलो
कं त्वत्स्पर्शाद्धतकल्मषा इत्युक्त्वा सा ययौ स्वर्गं हनुमानप्ययादाश्रमं आगतं तं समा
लोक्य कालनेमिरभाषत किं विलम्बेन महता तव वानरसत्तम गृहाण मन्त्रं मत्तस्त्वं
देहि मे गुरुदक्षिणां इत्युक्तो हनुमान्मुष्टिं दृढं बद्ध्वाहनत्तमं गृहाण दक्षिणां त्वेतद्
इत्युक्त्वा निजघान तं विसृज्य मुनिवेषं स कालनेमिर्महासुरः युयुधे वायुपुत्रेण नाना
मायाविधानतः महामायिकपतिना सो हनुमान्मायिनां वरः जघान मुष्टिना शीर्षे
भग्नमूर्धा ममार सः ततः क्षीरनिधिं गत्वा दृष्ट्वा द्रोणं महागिरिं अदृष्ट्वा चौषधीस्तत्र गि
रिमुत्पाट्य सत्वरं गृहीत्वा वायुवेगेन गत्वा रामस्य सन्निधौ उवाच हनुमान्रामं आनी
तोऽयं महागिरिः यद्युक्तं कुरु देवेश विलम्बो नात्र युज्यते श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं रामः सं
तुष्टमानसः गृहीत्वा चौषधीः शीघ्रं सुषेणेन महामतिः चिकित्सां कारयामास लक्ष्म राम १९

19A

णाय महात्मने ततः सुमोत्थितः स्वबुद्ध्या सोवाच लक्ष्मणः तिष्ठ तिष्ठ कयातोसि हन्त्री
द्यानीदृशानन इति क्रुद्धं तमालिंग्य मूर्ध्न्यवघ्राय राघवः मा कृतिं शाहत्वा मा सा ध्वनत्वम
दा कम सकये निःशामेय श्रयपृष्यामि लक्ष्मणं भ्रातरं मम इत्युक्त्वा नैः सार्धं सुग्रीवे
ण समन्वितः विभीषणमते नैव सुहृद्य समवस्थितः पाषाणैः पादपैश्चैव पर्वताग्रै
श्च वानराः युद्धायाभिमुखा भूत्वा यद्वः सर्वे युयुत्सवः रावणोपि विनिर्याय बाणैर्विद्धो
महारथः मातंगाश्च सिंहैन्नाहत्ये वत्रगाः श्रभिःसृतो भवद्राजा राघवेण महात्मना
सिंहासने समाविश्य रात्तस्मानिदमब्रवीत् मा च घोरेण वपुषा मत्समो हर्श्वेपितामहः मा
नुषोहि न मां हन्तुं शक्तोस्ति भुवि कश्चन नेता नारायणः साक्षान्मानुषो भूत्र संशयः
तामोहो शरीरश्चिभूत्वा मां हन्तुं समुपस्थितः पुनरागत्य नत्सु वेश मोहे राक्षसेश्वरः उप
वने च महेशे परमात्मा सनातनः सनकाद्यैश्च योगीन्द्रैर्वन्दितः समन्वितं हृन्निष्ठा
ति न मे देह इत्युक्त्वा मोहवशं गतः सप्त रामः सेनातामरण्ये मां हनिष्यति इ भक्तिणा
ल मूढात्मा महाविस्मितवशंगतः तं निवोध्य मरामस्त्वमानय पतनमनातिकम इत्युक्त्वा

रा॰ यु॰ २॰ २० तेमहामायास्पृष्टेनाज्ञायततत्त्वतः विबोध्यकुंभकर्णंनिद्राणंरावणःसंनिधिम् तम
स्मिन्समरान्नामासनोपरिसंस्थितः तमाहरावणोराजाभ्रातरंदीनयागिरा कुंभ
कर्णनिबोधत्वंमहत्कष्टमुपस्थितं रामेणनिहताःशूराःपुत्राःपौत्राश्चबांधवाः किं
करोमिमयाबीरानीमेसन्नःकालःसमागतः एषदाशरथीरामःसुग्रीवसहितोबली
समुद्रंसबलंतीर्त्वामूलेनःपरिकृंतति येमुख्याराक्षसास्तेनिहतावानरैर्युधि वा
नराणांक्षयंयुद्धेनपश्यामिकदाचन नाशयस्वमहाबाहोयदर्थंपरिबोधितः भ्रातु
रर्थेमहासत्वकुंभकर्णसुदुःकरं श्रुत्वातद्रावणस्यवचनंपरिदेवितं कुंभकर्णो
जहासोच्चैर्वचनंचेदमब्रवीत् पुरामंत्रविचारेणगदितंयन्मयानृप तदद्यत्वमुपाग
तंफलंपापस्यकर्मणः पूर्वमेवमयाप्रोक्तोरामोनारायणःपरः सीतातस्यतुमाये
तिबोधितोपिनबुध्यसे एकदाहंवनेयानोविशालायांस्थितोनिशि दृष्टोमयामुनिः
साक्षान्नारदोदिव्यदर्शनः तमहंसमहाभागंकृतवान्स्मिमेवद इत्युक्तोनारदः राम २॰
प्राहदेवानामंत्रणेस्थितः नरोत्पन्नस्यदंतेवोवस्यामिस्यागतनवतः सुरावाभ्यांपीडि

ताः सर्वे देवा विस्मयमागताः ऊचुस्ते देवदेवेशं स्तुत्वा भक्त्या समाहिताः जहि राव
णं महाबाहो देव त्रैलोक्यकण्टकम् मानुषेण मृतिस्तस्य कल्पिता ब्रह्मणा पुरा अ
तस्त्वं मानुषो भूत्वा जहि त्रैलोक्यकण्टकम् तेषां श्रुत्वाह महाविष्णुः सत्यसंकल्प ई
श्वरः जातो रघुकुले देवो राम इत्यभिविश्रुतः सह तिष्ठति वः सर्वानेककाय थ
यो मतिः श्रुतो जानीहि राम तत्त्वं परं ब्रह्म सनातनं तमेवं भजन स्वायं मायया सानुष्ठ
तृष्णं भजनाभक्तिभावेन शमी रतिरुभयं मे भक्तिर्जनित्री ज्ञानस्य भक्तिर्मोक्षप्र
दायिनी भक्तिहीनेन यत्किंचित् विद्यालीलाञ्च कारितं तेषां सहस्रसमं शता
मात्मानमव्ययः शिवः रामभजनतिनिशं मनसा वचसा निशम् अनायासेन संसा
रं तीर्त्वा याति हरेः पदं ये राममेव सततं भावेन शुद्धमनसा ध्यायन्ति तस्य चरितानि
पठन्ति सन्तः मुक्ताः स्वपव भवभोगमृत्यो हिपापौः सीतापतेः पदमनन्तसुखं प्रयान्ति
॥ पुष्करकाण्डे सप्तमोऽध्यायः १ ॥ महादेव उवाच ॥ अथ भक्तपर्णवचः श्रुत्वा कुष्टो कीर्तिल
तनः दशग्रीवाज्जगादेदं मामनायत्यतेविव नमानीतोनमेत्तानबोधनायमद्यहि

रा॰ मान् सयाक्रांतं समीक्ष्य युद्धस्वपार्श्वे शोचते नोवेहक्ष्मकुरुवलस्याथ निद्राबोधायते प्य
यु॰ ना रावणस्य वचः श्रुत्वा कुंभकर्णो महाबलः तुष्टोयमिति विज्ञाय पूतांशुद्धायति यें
२१ यौ सलंघयित्वा प्राकारं महापर्वतसन्निभः निर्ययौ नगरात्तूर्णं भीषयन् सर्वसैनि
21 कान् स ननाद महानादं समुद्रमभिनादयन् वानरान्कालयामास सवाङ्मुभ्भाभलय
कृष्णा कुंभकर्णं नरा दृष्ट्वा समपतत्तमिव पर्वतम् द्रुद्रुवुर्वानराः सर्वे कालान्तकमिवा
त्विलाः धमंते हरिवृदिंस्या मुद्गरेण महाबले कालयंतं हरीन्वेगाद्भक्षयंतं समंतत
तूर्णं यंतं मुद्गरेण पाणिपादैरनेकधा कुंभकर्णं नरा दृष्ट्वा गदापाणिं विभीषणः न
नामचक्रेण तस्याशु तन्वेषस्तद्बुद्धिमान् विभीषणोऽदृशान्नभेदयाक्रूरमहामते रा
वणस्तु मया ख्यातं वृत्तं पापविबोधितः सीतां देहीति रामाय रामः साक्षाज्जनार्दनः न
श्रुणोति वचो मे रे दुर्बुद्धे मद्यस्य चोक्तवान् धिक्कां गच्छेति मां हत्वा गदापाणिर्भिरा
ष्ट्रः चतुर्भिर्मंत्रिभिः साकं रामं शरणमागतः तच्छ्रुत्वा कुंभकर्णोऽपि हित्वा श्वान राम
रमभातम् समालिंग्य रावणं जीवनामपराक्रमः गलमेरवतलस्तायौ पराक्रमा २१

नोदितश्चापि च महाभागवतोसितं शरामेनाराछुतं गच्छताजसमेतावीरं शवणेनेवच
किंचन महीयोनायनेवापिमदमत्तविलोचनः इत्युक्तो लक्ष्मणो वोचाभिनस्ववाणानवभि
वाद्यसः रामपार्श्वमुपागम्य विनादयन्नुपस्थितः कुंभकर्णोपि हस्ताभ्यां पादाभ्यां
वधयद्दीव चचारवानरानसैन्ये कालयनोधहस्तिवत् दृष्ट्वा तं राघवस्तु द्रुतं वायव्यमहा
मारुतान् विच्छेद कुंभकर्णायतेन विच्छेदवक्षसः सभुजश्वरोरहस्तेन नचोरंनना दसः
सहस्तःपतितोभूम्यांवेनकामानयत्वपीत् पर्यंतमाश्रिताः सर्वेवानराभयवेपिताः
रामराक्षसयोर्युद्धं पर्यंतःपर्यवस्थिताः कुंभकर्णःछिन्नहस्तःस्कालमुग्रमवेगतः
समभ्येत्य राघवं हेतुं इत्थं त्वनमथाच्छिनत् सालेन महितेनागमहस्तौ तैः तदा राघवः छिन्न
वाहुमयान्तेनतेंद्रेतेवीरं त्वराघव द्वावर्धचन्द्रौ निशितौ तावादाय समपाहरत् विच्छेद
पादौ तौ पादोलंकाद्वारिमहास्वनौ निकृत्तपाणिपादोपि कुंभकर्णोतिभीषणः व
डवामुखवद्वक्त्रं व्यादाय रघुनंदनं अभिदुद्राववानिनदन्नाहुश्चन्द्रमसो यथा अयस्मु
पूनीकाशैः शरशस्ताननममं वज्राशनिसमैर्बाणैः शितैः लक्षणेन पूर्णमाः

रा० पु० २२ 22 काशोस्फुरत्कुंडलदंशुवक्त्रम् चकंत्तरतोयिपतेः श्रीगोष्ठद्रामिवाशानैः नाक्षिरःपतीतेने
लंकाहारिकायामहोरस्थो भीरामस्योधयह्लारेकायोनकायमूहूर्णायतत् ततोदेवाः
मरुषयोगंधर्वाः पन्नगाः खगाः सिद्धायतागुणकाश्चश्चसमोभिश्चाचव इंद्रेरुद्रु
मामामायैर्वधैनश्यामिनेदिताः श्रूज्ञगामनरागामेद्दृश्दैवमनीश्वरः नारदोगगना
न्मूर्णो स्वभासाभासयंदिशाः रामाभिदीवरश्यामं महराजगंधर्वधृतं दृष्ट्वैव हृष्टोपश्य
नेवानरोत्तरपीडितान् हृष्टागच्छद्यावाचाभक्त्यालोनेश्वक्रमे ॥ नारद उ॥ देवदे
व जगन्नाथपरमात्मन्सनातन नारायणाखिलधारविश्वसाक्षिन्नमोस्तुते विशुद्ध
ज्ञानरूपोसि त्वंलोकानन्तवर्तसे मायया मनुजाकारः सत्वद्दृःखादिमानिव त्वंमाय
यागूह्यमाणः सर्वेषांहृदिसंस्थितः स्वयंज्योतिः स्वभावस्त्वं व्यक्तरूपश्चामलात्मना
उन्मीलयन्सृजस्येतत्त्रैलोक्यमजगत्रये उपसंहृयते सर्वंत्वयावहुनिमीलनात् य
स्मिन्सर्वमिदंभातियत्तेश्चनश्वरावरं यस्मान्नकिंचित्तिलोकोस्मिन्तस्मैतेत्रह्मणेनमः
प्रकृतिपुरुषकालेव्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणे यज्ञानातिमुनिश्रेष्ठास्तस्मैरामात्मनेनमः राम २२

विकाररहितं शुद्धं ज्ञानरूपं श्रुतिर्जगौ त्वं सर्वजगदाकारमूर्तिश्चाप्यहमाकृतिः वि
रोधो दृश्यते देव रज्जौ कोऽवेदवारितः निश्चयं नाधिगच्छन्ति त्वत्स्वरूपं विना बुधाः मा
यया क्रीडसे देव न विमूढधी मनागपि रश्मिजाले यथा वृत्तं दृश्यते जलवद्भ्रमात् भ्रा
न्तिज्ञानाद्यथा राम त्वयि सर्वं प्रकल्पते मत्समो विषयं देवरूपं ते निर्गुणं परं कथं
दृश्यं भवेद्देव दृश्याभावे भजेत्कथं अतस्त्वदवतारेषु रूपाणि निर्गुणान्यपि भजंति
बुद्धिमंतश्च संसारं तेरिव भवार्णवम् कामक्रोधादयस्तत्र बहवः परिपंथिनः भीषय
न्ति मरावेतो मार्जारा मूषकं यथा त्वन्नाम स्मरतां नित्यं त्वद्रूपमपि मानसे त्वत्स्वजा
नि रतानां नेकथा स्मृतपरात्मनां त्वद्भक्तिसंगिनां राम संसारो गोष्पदायते स्वत्स्ते
मगुणांस्तद्रूपध्यानाद्धृदि सर्वदा हरिः मुकुंदस्य रामितालोकेषु शंभोर्ह सर्वदैवतैः राम त्वत्पा
मद्दत्कार्यं कृतं देवदिदितेर्बुध्या कुंभकर्णवधेनाद्य भूभारो पंगतः प्रभो स्थोऽहं निश्चितिं
सोऽमिवि तिंदू जेन्नारमाद्भवे हनिष्यामि परामन्त्वपरस्मोदशकंदरम् पश्यामि सर्वं
देवास्निहृः मद्दनमोघातं अथ गरुत्मो मारामगामिष्यामि मुरालयं इत्युक्त्वा रा

रा॰ यु॰ २२ 23

ममामंख्यनारदोभगवानृषिः यथोदेवैः शस्यमानोव्रजल्लोकमकल्मषः श्रात्वेनि
हतंश्रुत्वाकुंभकर्णंमहाबले रावणः शोकसंतप्तोरामेणाक्लिष्टकर्मणा मूर्छितः
पतितोभूमावुत्थायविललापह पितृव्यंनिहतंश्रुत्वापितरंचातिविह्वलं इंद्रजि
त्वाहशोकार्तंशोकंत्यजमहामते मयिजीवतिराजेंद्रमेघनादेमहाबले दुःखस्या
वसरः कुत्रदेवांतकमहामते विरतंदुःखमखिलंस्वस्थोभवमहीपते सर्वेसमीक
रिष्यामिहत्वानिष्यामिवैरिशत्रु गत्वानिकुंभिलामद्यतर्पयित्वाहुताशनम् लब्ध्वावा
यान्दिव्यंतस्माज्जेयोहंभवाम्यरेः इत्युक्त्वानिरगात्तात्रैविंद्वाहवनस्थले वकमा
ल्यांबरधरोरक्तगंधानुलेपनः निकुंभिलास्थलेमौनीहवनायोपचक्रमे विभीष
णोपितच्छ्रुत्वामेघनादस्यचेष्टितं शशंसरामायसकलेहोमारंभंदुरात्मनः समाप्य
तेचेद्धोमोयंमेघनादस्यदुर्मते तदाजेयोभवेद्राममेघनादः सुरासुरैः अतः शीघ्रं
लक्ष्मणेनत्वादानयाविघ्नमिरावणिम् श्रुत्वाथरामयासार्धंलक्ष्मणंबलिनांवरं हनि
ष्यतिनसंदेहोमेघनादंतवानुजः ॥ श्रीरामः ॥ इहमेवरामिष्याम्यहंतमिंद्रजि राम २२

नैरृतम् आग्नेयेन महास्त्रेण सर्वगात्रसमन्वितेना विभीषणोपि तं प्राह नामावस्यैर्तिह
ध्याते यस्तु द्वादशवर्षाणि निद्राहारविवर्जितः तेनैव मृत्युर्निर्दिष्टो ब्रह्मणास्य दुरात्म-
नः लक्ष्मणस्तु यदारभ्य अयोध्यां त्रिगतो त्वया सह तदारभ्य निद्राहारौ न जानाति रघू-
त्तम सेवार्थं तव राजेन्द्र ज्ञातं सर्वमिदं मया तदाज्ञापय राजेन्द्र लक्ष्मणं त्वरयान्वितम्
हनिष्यति न संदेहः शेषः साक्षाद्धराधरः त्वमेव साक्षाज्जगतामधीशो नारायणो ल-
क्ष्मणएव शेषः युवां धराभारनिवारणार्थं जातौ जगन्नाटकसूत्रधारौ ॥ युद्धकां-
डेष्टमोध्यायः ८ ॥ महादेवः ॥ विभीषणवचः श्रुत्वा रामो वाक्यमथाब्रवीत् जा-
नामि तस्य रौद्रस्य मायां रौद्रां विभीषण स हि ब्रह्मास्त्रविद्धीरो मायावी च महाबलः
जानामि लक्ष्मणस्यापि स्वरूपं मम सेवनं तावद्वासमहे तत्त्ली भविष्यत्कार्यगौर-
वात् इत्युक्त्वा लक्ष्मणं प्राह रामो ज्ञानवतां वरः गच्छ लक्ष्मण सैन्येन महता जहि राव-
णिम् हनुमत्प्रमुखैः सर्वैः यूथपैः सह लक्ष्मणः जाम्बवान् ऋक्षपतिना सह सैन्येन सं-
वृतः विभीषणश्च सचिवैः सह त्वामभियास्यति अभिज्ञस्तस्य देशस्य जानाति विव-

रा॰ यु॰ २४
24

राणिमः रामस्य वचनेनाशु लक्ष्मणः सविभीषणः जगाम कार्मुकं श्रेष्ठमन्वयाच्छ्री
मपराक्रमः रामपादौ नमस्कृत्य हृष्टः सौमित्रिरब्रवीत् अद्य मत्कार्मुकोत्सृष्टाः श
रा निर्भिद्य रावणिम् यास्यन्ति हि पातालं स्नातुं भोगवतीजले एवमुक्त्वा स सौमि
त्रिः परिक्रम्य प्रणम्य तं इन्द्रजिद्विजयाकांक्षी ययौ त्वरितविक्रमः वानरैर्बहुसाहस्रैः
हनुमान्पृष्ठतो ययौ विभीषणश्च सहितो मंत्रिभिस्त्वरितं ययौ जाम्बवत्प्रमुखा ऋक्ष
ह्लाः सौमित्रिं त्वरयान्वगुः गत्वा निकुम्भिलादेशं लक्ष्मणो वानरैः सह अपश्यद्बलमेघा
नद्राक्षसात्समसंकुले धनुरादाय सौमित्रिर्योद्धुं प्रतिविक्रमः अङ्गदेन च वीरेण जाम्ब
वता च नराधिपैः तदा विभीषणः प्राह सौमित्रिं पश्य राक्षसान् यदेतद्राक्षसानीकं मेघ
श्यामं विलोक्यते अस्यानीकस्य महतो भेदने यत्नवान्भव राक्षसेन्द्रसुतोऽप्यस्मिन्भिन्ने दृ
श्यो भविष्यति अभिद्रवाशु यावद्वै नैतत्कर्म समाप्यते जहि वीर दुरात्मानं हिंसापरम
धार्मिकं विभीषणवचः श्रुत्वा लक्ष्मणः शुभलक्षणः ववर्ष शरवर्षाणि राक्षसेन्द्रसुतं
प्रति पाषाणैः पर्वताग्रैश्च वृक्षैश्च हरियूथपाः निजघ्नुः सर्वतो दैत्यांस्तेऽपि वानरयूथपान्

ॐ
राम
२४

न पपश्चैः शितैर्बाणैरसिभिर्यष्टिलोमुखैः । निजघ्नुर्वानरानीकं तदा शब्दो महानभूत् ।
सुसंप्रहारस्तुमुलो बभूव हरिरक्षसां इन्द्रजित्सबलैः सर्वैर्मेघमानं विलोकयन्ः नि
क्रमिला वहाम वत्मकाशेञ्च विनिर्गतः । रथमाहत्य सधनुः क्रोधेन महतागमत् ।
समाहूय विल्वासमरे गुहायराणमूर्धनि सौमित्रे मेघनादोऽहं मघवानीव जमोल्पसे न
च हश्वापि त्स्वयं सप्रहरनिष्ठुरभाषणं इहैव जातः संहृष्टः माता भ्राता पिता मम यस्त्वे
व जनन मन्त्रस्य परभत्न नमागतः कथं ह्रत्वा सिद्धाय पापी यान सि इमते इस्मका
लक्ष्मणे दृष्ट्वा ह नु मन्त्रहनः स्थिते उपरा पलायनेति शोर ये स महानि संस्थितः महा
गणा स्म य स मचो रं विस्फारयं हन शुष्वोम मकावाणाः ग्राणा न्द्रिं सन्निवान राः
ततः शारंदाशनुष्टिः संधाया मिश्रकर्षणाः समसंजेरा हत संदायक्र हुः सर्पं इव स्वसन्
दृष्ट्वा नि स्रकुनयनो लक्ष्मणं समुस्रहतन शक्राशानि मम स्पर्शे लक्ष्मणे नाहतः शरैः स
हूतेस भवत्स्पुरः पुनः प्रत्याहतो हियः दृष्ट्वा च स्थितवीरं वीरो दशा रयात्म जे सोऽभि
चक्राम सौमित्रि क्रोधा संरक्त लोचनः शरान्धञ्ज विसंधाय लक्ष्मणं चेदमब्रवीत् य

रा. यु. ५५
25

हितेप्रथमेषुहेमनद्धेषुमेपराक्रमः प्रयत्नाद्दर्शयिष्यामितिष्ठेदानींव्यवस्थितः इत्युक्त्वा
सप्तभिर्बाणैरभिविव्याधलक्ष्मणं दशभिस्त्वथहनुमन्तंतीक्ष्णधारैःशरोत्तमैः ततःशु
रशतेनैवसम्यक्प्रयुक्तेनवीर्यवान् क्रोधाद्द्विगुणसंरब्धोनिर्बिभेदविभीषणं लक्ष्मण
विनद्याशत्रुःशरवर्षैरवाकिरत् तस्यबाणैःसुसंविद्धंकवचंकाञ्चनप्रभं व्यशीर्यत
रथोपस्थेतिलशःपतितंभुवि ततःशरसहस्रेणसंक्रुद्धोरावणात्मजः बिभेदसमरे
वीरंलक्ष्मणंभीमविक्रमं व्यशीर्यततोदिव्यंकवचंलक्ष्मणस्यच कृतप्रतिकृतान्यो
न्यंबभूवतुरभिद्रुतौ अभीक्ष्णंनिःश्वसन्तौतौयुध्येतांतुमुलंयुधि शरसंकृत्तसर्वाङ्गौ
सर्वतोरुधिरोक्षितौ सुदीर्घकालंतौवीरावन्योन्यंनिशितैःशरैः आयुध्येतांमहास
त्वौजयाजयाविवर्जितौ एतस्मिन्नन्तरेवीरोलक्ष्मणःपञ्चभिःशरैः रावणेःसारथिं
साश्वरथंचसमरेऽचूर्णयत् चिच्छेदकार्मुकंतस्यदर्शयन्हस्तलाघवं सोऽन्यत्कार्मुक
भद्रंसज्यंचक्रेत्वरान्वितः तंचाप्यस्यविच्छेदलक्ष्मणस्त्रिभिराशुगैः तमेवच्छिन्नध
न्वानंविव्याधनैकसायकैः अन्यत्कार्मुकमादायकार्मुकंभीमविक्रमं इन्द्रजिल्लक्ष्मणं

राम
५५

वाणैः शितैरग्निसमं निमेषैः । विभेद वानरान्सर्वान्वाणैराशु रणे शितैः ॥ ततः पीडं समादाय
लक्ष्मणो रावणिं प्रति । संधाय कृष्य कर्णांतं कार्मुकं दृढनिष्ठुरं ॥ उवाच लक्ष्मणो वीरः स
र्वाग्रमपराजितं ॥ धर्मात्मा सत्यसंधश्च रामो दाशरथिर्यदि । त्रैलोक्यमप्रतिद्वंद्वस्तदैनं
जहि रावणिं ॥ इत्युक्त्वा वाणमाकर्णं विकृष्य तमजिह्मगं । लक्ष्मणः समरे वीरः ससर्जे
न्द्रजितं प्रति ॥ स शिरः सशिरस्त्राणं श्रीमज्ज्वलितकुंडलं । प्रमथ्येंद्रजितः कायात्पातयामा
स भूतले ॥ ततः प्रहृष्टा देवाः कीर्तयंतो रघूत्तमं । ववृषुः पुष्पवर्षाणि स्तुवंतश्च महर्षयः ॥
नेदुर्दुंदुभयः शक्रो भगवान्सह देवैर्महर्षिभिः । आकाशे चापि देवानां शुश्रुवे दुंदुभिस्वनः ॥ वि
मलं गगनं चासीत्स्थिराभूद्वसुधा तदा । निहते रावणौ दृष्ट्वा जयमानलब्धाः समाविताः ॥ ग
तश्रमः समेतैर्विविधैः शाखामृगयूथपैः । सिंहनादं ततः कृत्वा ज्याशब्दमकरोद्विभुः ॥ तेन ना
देन संहृष्टा वानरा गतसाध्वसाः । वानरैः स्तूयमानोऽसौ बहुभिर्हृष्टमानसैः ॥ लक्ष्मणः पर
मप्रीतः सहस्राक्षः शरं पुनः ॥ हनूमदादयः सर्वे परिवार्य ततो विभुः ॥ देवदेवं
तं रामं सप्तच्छंनारायणं विभुम् ॥ लक्ष्मणो रामसादित्य ... राघवं प्राप्य धात्वा लक्ष्म

रा॰ यु॰ २९ णो भक्त्यात्समालिंग्य राघवममम् मूर्ध्न्युपाघ्राय मुदितः सस्नेहमिदमब्रवीत् साधु लक्ष्मण तु
ष्टोस्मि कर्मणे दुष्करं कृतम् मेघनादस्य निधने जितं सर्वमरिंदम अहोरात्रैस्त्रिभिर्वीरः क
थंचिद्विनिपातितः निःसपत्नः कृतोस्म्यद्य निर्यास्यति हि रावणः पुत्रशोकात्सपायो
द्धुं तेन विद्यामि रावणं मेघनादं हतं श्रुत्वा लक्ष्मणेन महाबलं रावणः पतितो भूमौ मू
र्छितः पुनरुत्थितः विललापातिदीनात्मा पुत्रशोकेन रावणः पुत्रस्य गुणकर्माणि
संस्मरन् पर्यदेवयत् अद्य देवगणाः सर्वे लोकपाला महर्षयः हतमिंद्रजितं ज्ञात्वा सु
खं स्वप्स्यन्ति निर्भयाः इत्यादि बहुशः पुत्रलालसो विललाप ह ततः परमसंक्रुद्धो रा
वणो राक्षसाधिपः उवाच राक्षसान् सर्वान् विनाशाभिमुखो हि वै मम पुत्रवधसंतप्तः शूरः क्रो
धवशंगतः सर्वेद्य रावणो दृष्ट्वा हंतुं सीतां प्रदुद्रुवे खड्गपाणिर्महायातेन कृष्टे हस्मा
शानने राक्षसीमध्यगा सीता भयशोकाकुला भवत् एतस्मिन्नंतरे तस्य सचिवो बुद्धि
मान् शुचिः सुपार्श्वो नाम मेधावी रावणं वाक्यमब्रवीत् कथं नाम दशग्रीवः साक्षा राम
द्वैश्रवणानुजः वेदविद्याव्रतपरः स्वकर्मपरिनिष्ठितः अनेकगुणसंपन्नः कथं स्त्री २९

कथमिच्छसि युष्माभिः सहितो युद्धे हत्वा रामं सलक्ष्मणं श्रुत्वैवं जानकीशोकविह्वलः
समवर्तत ततो दुरात्मा सहसा निवेदितं वचः कथं मे प्रतिलक्ष्मरावणः दशकंधरो महा
सुरवाविमूढधीः पुनः सभां च प्रययौ सुहृद्वृतः ॥ युद्धकांडे नवमोऽध्यायः ॥ सदाशि
वः ॥ स विचार्य सभामध्ये गतैः सह मंत्रिभिः निर्ययौ येवशी सालसालतैः सहसा
व वे शलभः शलभेषु मंप्रज्वलितमिवानले ततो रामेण निहताः सर्वे ते राक्षसाधिप
श्वपं रामेण निहतस्त्वं तु हा धावेण वदसि व्याधितस्त्वरितं लंकां प्रविवेश दशाननः द
शाराननस्य वक्त्रशः पौरुषं चाप्यमानुषं रावणो मारुतेश्चैव शीघ्रं शुक्रांतिकं ययौ नम
स्कृत्य दशग्रीवः शुक्रं प्रांजलिरब्रवीत् भगवान् रावणेनैव लंकावानरयूथपैः विना
शिता महादैत्या निहताः पुत्रबांधवाः कथं मे दुःखमसौहृत्त्वयि तिष्ठति सद्गुरौ इति
विज्ञापितो दैत्यगुरुः प्राह दशाननं होमं कुरु प्रयत्नेन रहसि त्वं दशानन यदि विघ्नं न
चेद्धोमेनादिहोमानलोत्थिताः मनोरथाश्च वाराश्च चापतूणीरसायकाः संभवि
ष्यंति तेनैव त्वमजेयो भविष्यसि सुराणां मंत्रान्महामानात्स्वहोमं कुरु हतं द्रुतं

रा. त्वरितेनगत्वारावणेनतस्मात्पितः गुहांपातालसंहस्थांमंदिरेस्वेचकारह लेकाहारक
यु. वाहारिवह्निसर्वंप्रयत्नतः होमसंज्ञाणिसंपाद्यपास्तुक्रान्त्याभिचारिके स्वेहेप्रविश्य
२२ वैकान्तेमौनीहोमंप्रचक्रमे इत्थितेधूमसालोक्यमहानेरावणात्तजः रामायदर्शयामा
87 मासहोमधूमंततःभया पप्रच्छरामदशग्रीवोहोमंकर्तुंसमारभेत् यदिहोमसमाप्तिः
स्यात्तदाजेयोभविष्यति अतोविघ्नायहोमस्यप्रेषयाश्वहरीश्वरान् तथेतिरामःसुग्रीवे
समंतेनांगदंकपिम् हनुमत्प्रमुखान्वीरानादिदेशमहाबलान् प्राकारंलंघयित्वाते
गत्वारावणमंदिरं दशकोटिप्लवंगानांगतामंदिरंवत्तकान् चूर्णयामासुरश्वांश्चगा
जांश्चाभंगान्हनन्तरणात् ततश्चसरमानामसुभार्यातेरुत्तमंतया विभीषणस्यभार्यास्या
होमस्थानमसूचयत् गुहापिधानपाषाणमंगदःपादवृत्तैः चूर्णयित्वामहासवा
प्रविवेशमहागुहाम् हुंकारशब्दतत्रमीलितात्तरजामसं ततोंगदादयःसर्वेवान
राविविशुरंते ततःकोलाहलंचक्रुस्ताडयंतश्चमेचकान् सुभाराश्चितिभक्तश्चहोमः राम
कुंडेसमंततः स्रुक्स्रुवमाज्यपात्रस्थंरावणस्यबलाद्दृशा तेनेवसंग्रामास्रवजमास्र २२

87A

वृणाग्रणीः ध्रुवं तिरस्तैस्सकाशैस्सुवानराणां मिलितस्ततः नन्वहो रावणो ध्यानं हृत्तोपि
विनिर्गीषया प्रविश्यांतःपुरे वेश्म महाराजो रावणवन्नरः समानयत्केशपाशेहीन्वा
मंदोदरीं शुभां रावणस्यैव पश्यतो विलपन्तीमनाथवत् विद्दायांगराजसुतः केच
केशस्त्वभूषिते मुक्ताविवृक्षः पतिताः समं ताडत्वसंचयैः श्रोणीसूत्रं निपतितं कृ
तिंतरवृतिविते कटिप्रदेशाद्धिमस्तानीवीन स्यैव पश्यतः भूषणानि च सर्वाणि
पतितानि समंततः देवाधिपं वंकन्याश्च नीताह्येषु सर्वशः मन्दोदरी च रोदाथ
रावणस्याग्रतो भृशम् कोशलीकरणं दीनाजगादरे शाकेदं निर्लज्जोसि परे रे
वं केशपाशे विकृष्यते भार्या तु पश्यतः किं तु रामिस न लज्जसे हन्यते पश्यतो यः
स्य भार्या पापैश्च शत्रुभिः मन्त्रावनेन तच्चैव जीवितान्मरणं वरम् हा मेघनादस्वेमा
नाक्लिश्यते वनुजानरैः त्वयि जीवति मेद्यः सम्मीह शकस्य मत्वं वेत् भार्याल्लज्जाचम
न्यक्ताभज्ञीमे जीविताशया श्रुत्वा तद्भाषितं राजा मंदोदर्याः हृदादर्शाननः रक्षस्यापि
तद्भूमादाय मन्त्रदेवी मिति च क्रुवन् जगाम नागरमभूगः कारिरेशादशाननः नेत्रोन्म्र

रा॰ अ॰ २८

४४

ज्ययगुः सर्वे विच्छिन्नाहवनेमहत्‌ रामपार्श्वमुपागम्य तस्थुः सर्वे प्रहर्षिताः राघवएर
ल्लततो भार्गो सर्वाचर्पार्तासालयद्‌ देवाधीनमिदं सर्वे जीविं लोकिवदद्य पृथक्‌ स्वजनशा
के देशालानि ज्ञान मालेषानि स्थित अज्ञानप्रभवः शोकः शोकोन्तानार्विनाशकृत्‌ ।
अज्ञानप्रभवाहंधीः शरीरादिष्वनात्मसु तन्मूला पुत्रदारादिसंसृतिः प्रसृतिस्ततः ह
र्षशोकभयक्रोधलोभमोहमदादयः अज्ञानप्रभवाह्येते जन्ममृत्युजरादयः आ
त्मा तु केवलः शुद्धो व्यतिरिक्तो ह्यलेपकः आनंदरूपो ज्ञानात्मा सर्वभावविवर्जितः
न संयोगो वियोगो वा विद्यते केनचित्सतः एवं ज्ञात्वा स्वमात्मानं त्यज शोकमनिंदि
ते इदानीमेव गच्छामि दत्वाराम सत्तत्स्मरणे आगमिष्यामि नो वेत्स्मारा राघवमतिः
मायकैः श्रीरामो वद्यकल्पेश्वततो गच्छामि तन्पदं नहातुपामेकर्तव्याक्रियमच्छ
सत्वाश्विये सीतां हत्वा मम पश्चात्‌ प्रवेक्ष्यामि पावकम्‌ एवं श्रुत्वा वचस्तस्य राघवएा
स्यातिदुःखिता उवाचूता यमेवाकं प्रणम्य सतं नयाज्ञया शोकोत्सृज्य च वोजेतत्व
याणैः कराघवन रामो देववरः साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वरः मत्स्योमूत्वाप्रणाक

वे

राम २८

ल्लोमन्नैवैवसन्तेषुभः राक्षसकुलापघ्नो राघवो भक्तवत्सलः रामःकृष्णो भवत्स्वेव
त्ययोजनविस्तृतः मन्दरस्यधेनपृष्ठेनधारकन्यकाचले हिरण्याक्षोतिदुर्द्धर्षोहतोवे
नमहात्मना क्रोडरूपेणवृषघातोत्पोमहूरलाङ्घवित् त्रिलोककण्टकंदुष्टंहिरण्य
कशिपुंपुरा हतवान्नृसिंहेनवपुषारघुनन्दनः विक्रमैस्त्रिभिरेवासौबलिंबद्धान
गत्रयं स्वाक्रम्यादात्सुरेशायभूत्वापरघुनन्दनः रामःसत्रिःपाकाराक्षेमभौराव
दाः तान्दत्वावकृशोरामोभूर्वजिनाह्लादरान्कनैः सप्तवर्षाश्वतेजातोपुत्रुवेशपरास्परः
भवदर्थेतुयोसौमान्नुषत्वमुपागतः नस्यभार्याकिमर्थवाह्लनामीनावनाहलाव
ममकृतविनाशार्थेनवार्पिनिधनायच इतःपरंचवैदेहीप्रेषयस्वराक्षसेम विभी
षणःपुनरस्यतदत्वागच्छामहेवनम् मन्दोदरीवचःश्रुत्वारावणोवाक्यमब्रवीत्
कथंभद्रेरणोभ्रातृभ्रान्त्यानातसमंडले वातपित्वारावणेश्यास्यामिवनगोचरः
रामेणसहयोत्स्यामिरामस्यवाणैः सपौत्रगणः विरायमाणोयास्यामिनहिसीपर
मपदं नानामिनावंवंशवसलक्ष्मीनानामिजानकी तावदेवजानकीसीतामयाः

नाना

रा. यु. २५ २१

नीलाख्यवाहूलात् रामेणाभिपतन्प्राप्यपास्यामीतिपरं पदम् तिमच्यवानसेमाराहि
मिष्यामिसहर्षितो परानेहमपीशुद्धामेध्यतेयामसहस्राभिः तोगतिंनगामिष्यामि
हतोरामेणसंयुगे प्रत्याल्पकल्मषानीहंसुर्विंयास्यामिदुर्लभाम् केशादिपंचक
नरैर्गुरुतंभ्रमाघैरागात्मनामप्रचवेश्मसुत्वाभिगुहाम् गैवानिलाभनिजवोणामनंत
मानंसंसारसागरमतीत्यहरिंव्रजामि ॥ युद्धकांडेदशमोऽध्यायः ॥ महादेवः ॥
श्रुत्वाक्रोधवचनंघोरंराज्ञीमंदोदरीशीलया रावणःशयनोयाङ्गुरामेणसहसंयुगे हंत
सम्प्रहेनमाश्वापद्महोतोमेरेनिशाचरैः वक्रैःघोरशाभिग्रुंकेसंवरूपमकृतवरे पिशाच
वदनैर्वीरैःखुरैर्युक्तंभयावहं सर्वास्त्रपास्त्रसहितंसर्वोपस्करसंयुतं निश्चक्राम
यमहत्सारावणोभीषणाकृतिः प्रायांतंरावणंदृष्ट्वाभीषणांराक्षसकर्कशां संचचाल
मातरासीन्नावानराणांपलायिता हनुमानथवेगेनोत्प्लुत्यरावणंयोद्धुमाययौ प्राप्य
महत्रुमात्रक्रोधवत्स्मरनलुविक्रमः मुष्टिंवर्धंहृष्टंवक्षसिताडयामासवेगतः तेनताडि
प्रहारेणजानुभ्यामपतद्रथे मूर्छितोऽथमुहूर्तेनरावणःपुनरुत्थितः उवाचचहनू राम २५

संतेसुरोसिममसेमतः हनुमानानाहत्यभ्येप्याययज्जीवसिरावण तेनावक्षाधि
नावत्तोममलाक्ष्मणरावण पश्चान्मयाहतःप्राणान्मोक्ष्यमेनाचसंशयः तथेति
हृहिनावतोरावणेनाभिताडितः विह्वलोमानवसनःकिंचित्कल्मषमाययौ
संतामवाप्यकपिराड्रावणंहंतुमुद्यतः ततोन्यत्रगतोभीत्यारावणेनरात्तमाधि
पः हनुमानंगदश्चैवनलोनीलस्तथैवच चत्वारःसमवेताग्रहष्टाराक्षसपुंगवा
न् सुग्रीवंचतथासर्वेरामंलक्ष्मणमेवच तथाद्भिकरोमूनंनिलचः क्रम
शोमृगान् चत्वारश्चतरोहत्वाराक्षसान्भीमविक्रमान् सिंहनादंप्रचक्रुस्त्वाराम
पार्श्वमुपागताः ततःक्रुद्धोदशग्रीवःसंदष्टदशनच्छदः विह्वलनयनैक्रुद्धोराम
मेवाभ्यधावत दशग्रीवोरथस्थस्तुराममेवन्वोपमैःशरैः आजघानमहाघोरैर्धा
राभिरिवतोयदः रामस्यपुरतःसर्वान्वानरानपिविव्यधे ततःपावकसंकाशैः
शरैःकांचनभूषितैः अभ्यवर्षद्रणेरामोदशग्रीवंसमाहितः रथस्थंरावणंदृष्ट्वा
भूमिस्थोरघुनंदनः आहूयमातलिंशक्रोवचनंचेदमब्रवीत् रथेनममभूमिस्थंशी

रा॰
यु॰
५॰
30

वंशमाद्रियस्मनमे वीरेतं भूतले गत्वा कृतकार्यं ममानय एवमुक्तो ध्यतेनस्वामासात
लिर्देवसारथिः ततोऽहयैश्च संयोज्य हरितैः स्यन्दनोत्तमं स्वर्गाज्जयार्थे रामस्य ।
द्युपचक्राम मातलिः अब्रवीच्च ततो रामं सप्रतोदो रथे स्थितः प्राञ्जलिर्देवराजे
न प्रेषितोऽस्मि रघुनन्दन रथोयं देवराजस्य विजयाय तव प्रभो प्रेषितोयं महाराज
धनुरैन्द्रं च भूषितं अभेद्यं कवचं चेदं खड्गा दिव्यं तूणयुगं तथा आरुह्य च रथं राम राव
णं जहि राक्षसं मया सारथिना देव वृत्रं देवपतिर्यथा इत्युक्तस्तं परिक्रम्य तं नम
स्कृत्य रथोत्तमम् आरुरोह रथं रामो लोकाँल्लक्ष्म्या प्रयोजयन् ततोऽभवन्महाद्भु
तं द्वैरथं रोमहर्षणं महात्मनो राघवस्य रावणस्य च धीमतः आग्नेयेन ततश्चाग्ने
यं दैवं दैवेन राघवः अस्त्रं राक्षसराजस्य जघान परमास्त्रवित् ततस्तु ससृजे घो
रं राक्षसं चास्त्रमस्त्रवित् क्रोधेन महताविष्टो रामस्योपरि रावणः रावणस्य ध
नुर्मुक्ताः सर्पाभूत्वा महाविषाः शराः काञ्चनपुङ्खाभा राघवे परितोऽपतन् तैः १॰
शरैः सर्पवदनैर्वमद्भिरनलं मुखैः दिशश्च विदिशश्चैव व्याप्तास्तत्र तदाभवन् ।

रामः सपौत्रतो दृष्ट्वा समेतान्वीरशेखरान् सोप्यणे महेतद्धोरणुरः प्रावर्तयद्रणे रा
मस्य मकाले वाणाभूताराकृडूर्णिणः विविद्धः सर्ववाणानास्तमेतान्सुपेशाकवः
श्रेष्ठे प्रतिहृतेष्वेहरामेणाहशत्रवः पराः शुभ्यवध्वनोरामेणोराभिः शरह्नोर्भिः नवाः
पुनः शरानेकैरामस्मालिस्सकारिणां श्रानंदयेन्नायोरेणमातलिश्यावेष्टत पार्श्व
यित्वारथोपस्येरथकेनेवकोवचनं पेशानस्थानुभिरस्त्रशावणः कोपमूर्छितः विवि
देवगंधर्वाश्चारणाः पितृस्तथा श्रातोकारे हरेर्दृष्ट्वा ऋषिनाश्च महर्षयः ब्रह्मिना
वानेवश्राश्चवभूवुः सर्वभीतमानसाः दशास्यात्विशातिभुजा प्रगृहीतशरासनः दहशो
रावणस्तत्र मैनाकइवपर्वतः रामस्तुक्रुद्धरीवद्वाक्रोधसंरक्तलोचनः कोपंचकार
सुदृशोनिर्दहन्निवराक्षसान् धनुरारोपयेद्वेदमन्वाकारसमद्भुतम् दृष्ट्वापाणीनाव
णाकालान्तकसमप्रभं निर्दहन्निववत्स्यान्दशोरिसुमतिके पराक्रमेदर्शयित्वेनेन
मार्जवलतिव प्रवक्षमेकालदूर्णी सर्वलोकसमपश्यन्तः विक्रम्यवापरामस्त्वराव
लाश्वतिविष्यव हृद्वचानरावीकेकालातकरवाववभो कुद्धरामस्य वदनशकेदृश

रा॰
यु॰
रा
31

प्रधावतः तेनह्युसृष्टं भूतानि चचाल च वसुंधरा। रामं हृष्टमहातेजास्तन्यपाश्च सत्वरा
क्षणात् अन्यानि सर्वभूतानि रावणेनाविशाङ्क्य विमनस्कास्सरावणाः सिद्धागंध
र्वकिंनराः इदमुत्तमहायुद्धं लोके मेवतन्कोपमं पेदमन्यं समासाद्य रावणस्याशि
रोत्तमे मूर्धानो रावणस्याथ बहवो रुधिरान्विताः गगनात्पपतन्तिस्म तालादिव फ
लानि हि नहितेनच्छिन्नसंच्छान्नदिशोपिवा प्रकाशयते नतद्रूपं दृश्यते तथसं
गरे रामं वै होव भूवाध्य विस्मयाद्विद्यमानसः शतमेकोत्तरं छिन्नं शीर्षमेवैकवर्च
सम् नैव रावणः क्षीणो दृश्यते जीवितक्षये ततः सर्वास्त्रविद्रामः कौसल्यानंदव
र्धनः अस्त्रैस्सुबहुभिर्युक्तश्चिंतयामास राघवः येयैर्बाणैर्हतोदैत्यो मयामहासत्वपराक्र
माः तएवनिष्फलाजाता रावणस्य विघातने इति चिंताकुलेरामे समीपस्थो वि
भीषणः इत्वाच राघवं वाक्यं बलदर्पवतोरिपो विच्छिन्नानादवाच्यस्य विछिन्नानि
शिरांसि च इत्युक्तेपुनः शीघ्रमित्याहभगवानतः नाभिदेशमनन्तस्य कुंडलाका
रमस्थितः तच्छोषयानलास्त्रेण नस्यमृत्युस्ततो भवेत् विभीषणवचः श्रुत्वा रामः

राम
३१

31A

शीघ्रपराक्रमः पावकास्त्रेण संयोज्य नाभौ विधायधराक्रमम् स्वनेत्रं च विद्धेरशी
र्षसिंचमहाबलः वाह्ननार्चिवमरेश्रोगावणस्यरघूत्तमः नतोद्योगामहाशक्तिसा
लायदृशकेधरः विभीषणावधार्थाय वृद्धमेक्षोपविद्रुषः चिच्छेदरावणबाणैः
नाभ्यांहैमभूषितैः दशग्रीवशिवच्छेदामदानेनाविनिर्गते म्लानदृष्टावभूवाथछि
न्नशीर्षभयङ्करः एकेनमत्युरपोरामावाङ्गभागावणोवभौ गावणात्तस्वनःक्रुद्धो
नानाशस्त्रास्त्रवृष्टिभिः ववर्षरामंतेनाम तत्पराबाणैर्ववर्षच ततोघेद्दमभूद्धोरवत
मूलरोमहर्षणम् सुयमंसारयामासमातलीराघवंतदा विस्तजाश्चवधायास्य
ब्रह्मशीर्षंरघूत्तम विनाशकालःप्रथितोयःसुरैःसोद्यवर्तते उक्तमागनेवतस्यच्छेमस्यु
राघवस्तथा नैवशीर्षाणिसम्पर्भवत्योत्रयपवाहिसमर्पणि ततःसंस्मारितोरामस्तेनवाक्ये
नमातलेः जग्राहसशरंदीप्तंनिःश्वसंतमिवोरगम् यस्यपार्श्वेतपवनःफलेभास्क
रपावकौ शरीरमाकाशमयंगौरवेमेरुमंदरौ पर्वस्वपिनुविन्यस्तालोकपालामरे
नमः जाज्वल्यमानंवपुषाभातंभास्करवर्चसा तमस्यमत्रिलोकानांभयनाशनम

रा॰ यु॰ सु॰ 32

हुतम् अभिमन्त्र्य ततो रामस्तं महेषुं महाभुजः वेदप्रोक्तेन विधिना संदधे कार्मुके बली
तस्मिंसंधीयमाने तु राघवेण शरोत्तमे सर्वभूतानि वित्रेसुश्चचाल च वसुंधरा स रावणा
य संक्रुद्धो भृशमायम्य कार्मुकं चिक्षेप परमायत्तस्तं शरं मर्मघातिनं स वज्र इव दुर्द्धर्षो
वज्रपाणिविसर्जितः कृतान्त इव चावार्यो न्यपतद्रावणोरसि स निसृष्टो महावेगः श
रीरान्तकरः शरः बिभेद हृदयं तस्य रावणस्य महात्मनः रावणस्य हरन्प्राणान्विवेश
धरणीतले स शरो रावणं हत्वा रामस्तूणीरमाविशत् तस्य हस्तात्पपाताशु सशरं का
र्मुकं सह गतासुर्भीमवेगेन राक्षसेन्द्रोऽपतद्भुवि तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ हतशेषाश्च राक्ष
साः हतनाथा भयत्रस्ता दुद्रुवुः सर्वतो दिशः दशग्रीवस्य निधनं विजयं राघवस्य च त
तो विनेदुः संहृष्टा वानरा जितकाशिनः वदन्तो रामविजयं रावणस्य च तद्वधम् अथान्त
रिते व्यनदत्सौम्यस्त्रिदशदुन्दुभिः पपात पुष्पवृष्टिश्च समन्ताद्राघवोपरि तुष्टुवुर्मुनयः
सिद्धाश्चारणाश्च दिवौकसः प्रह्यातिर्देवेनृत्तः सुवेश्याश्चाप्सरसो मुदा रावणस्य वधे कृ
ते सन्यास्तिरादित्यवत्सरः प्रविवेश रघुश्रेष्ठं देवानां पश्यतां सतां देवाः क्रतुवरा भागं राम ११

रावणस्यमहात्मनः वर्तन्तेमातृकादेवाविस्मेः कालरूपभाजनाः भयङ्करास्तेहिमि
श्रोमाः सहस्रपरिवर्तिताः श्रुण्वन्तरावणस्याक्रोशेग्रहस्वातीचनामभः परेहारारमो
विलद्दौर्वीलापसर्दिमकः पप्रपत्ससर्वभूतेषुरामसेवश्रविष्टवान् पवंब्रव्रक्ष
देवेषुनारदः पाद्मसंमितम् श्रुणुतावसरासूर्यधर्मनवविचक्षणाः रावणेनराव
वंदेहाद्दनिशेषाद्देभावयन् भक्तैः महत्महारामचरितंदेहसंभूतः श्रत्वारामास्त्व
त्रिपुनेभयात्सर्वेश्रावणम् पश्यन्त्रेहिरनेददृश्रामसेवानुधावति क्रोधेनरावणा
प्याश्रुरहवाधाधिकोभवत् रामेणानिरूतस्यांतेनिर्धनाशाधकल्मषः रामस्याञ
सभेवायरावणोम्मकवधूनः प्राप्तिशेषाङ्गुणात्मापराधनपराशेषुसकोपहिंसाञि
मेतैराद्रपाहाहारिरञ्जुतिलकंभावृपस्पोरनः भूलाश्रुहावंगाभवशावेज्ञानि
तानेकरोषुर्विभक्तः सद्यारामस्यविशाः स्वरवरवलितेयातिवैकुंठमायसः हत्वाञ
हेरश्मापंत्रिभवनावेशमवामहस्तेनवापं भूमौविष्टभ्यातिष्ठितरवकारस्तेनधाम
येन्वाणामेव श्रारकोपानवेत्रः शारदालतवपुः सूर्यकोटिप्रकाशोवीरश्रीवधूधाम्नो

रा० यु० ४४ 33

गः सत्रिदशावतितः पातसोतीद्रमागः ॥ युद्धकांडे एकादशोध्यायः ११ महादेवः रा
मो विभीषणं दृष्ट्वा हनुमंतं तथांगदं लक्ष्मणं कपिराजं च जांबवंतं तथापरम् पतित
ह्येनमत्र सा सर्वाने वाक्ये विदेह चः भवतां बाहुवीर्येण रावणो निहतो मया कीर्तिः स्था
स्यति कं वः एषा यावच्चंद्रदिवाकरौ कीर्तयिष्यंति भवतां कथां त्रैलोक्यपावनीम्
मयोपेतां कलिहरां वास्यति परमां गतिम् एतस्मिन्नंतरे दृष्ट्वा रावणं पतितं भुवि मं
दोदरी मुखाः सर्वाः स्त्रियो रावणपालिताः पतितां रावणस्याग्रे शोकेन त्यः पूर्वं देवत
विभीषणः सुतोपातः शोकेन महतान्विता पतितो रावणस्याग्रे बहुधा पर्यदेवयत
रामस्तल्लक्ष्मणाग्रजो धयस्व विभीषणं कुरुश्चातुः संस्कारं किं विलंबेन मानद
स्त्रियो मंदोदरी मुख्यः पतिताः विलपंति च निवारयितताः सर्वा राघवः सीता रावणस्थि
याः एवमुक्तोथ रामेण लक्ष्मणोगाद्विभीषणं उवाच मरतकोपांते पतितं शून्यको
पमम् शोकेन महता विष्टमोमी शिशिरमब्रवीत् ये शोचयसि उः त्विनकोयतव वि
भीषण त्वं वाक्यकतमः स्ते जोडपीरारीमनः परे यहतेयोत्तपतिताः स्मिकतायातेन

राम ४४

33A

कुशाः संयुज्यंते वियुज्यंते तथा कायेन देहिनः यथा धानासु वै धाना भवंति न भवं
ति च एवं भूतेषु भूतानि प्रेरितानीशमायया वयं च त्वं च ये चान्ये तुल्याः कालवशा
द्भवाः नन्वमस्त्व यदा यस्मात्प्रदानस्माद्भविष्यति ईश्वरः सर्वभूतानां भूतैः सृजत्यहंत
नः स्वात्मसृष्टैः स्वतंत्रैर्न तथेहतो हि बालवत् देहे न देहि वो जीवो देहाद्देहोभिजाय
ते बीजादेव यथा बीजं देहात्मदेवशाश्वतः देहि देहविभागोयमविवेककृतः पुरा
नानात्वेन न जन्मनाशश्च तयोरहैः क्रियाफलं रक्तना यो तिन तुमो यथागृह विकार
याः न हेमे देहसंयोगादात्मन्याभांति संरजस्तत् यथा यथा तथा नाय यतः सदसद्ग्र
हात् शुक्तिसमस्यानः समानानुरागाभांति न संसहति जीवतोपि यथा न दहति स्ववलः स्यात्सह
कृतेः तस्मान्मा शोचसनो मा जन्ताहे ममता भ्रमे शासम भद्दे भगवति मनो देहात्मतीक्ष
रे सर्वभूतात्मनि परे मायया शत्रुमन्त्रविधि वासौ देहार्थमेव हत्या त्वजापिता मनः शनैः
तवेहोद्भवात्स्पृशेपि तारा मानैदेनियोजय देहस्तु व्यामवश्रातापिता मातास्वसुत्वियः
खिलत्वेणयस्य देहाज्ञानात्यात्मानमात्मना नराकः कस्य वंधुर्वा भ्राता माता पिता सु

रा॰ पु॰ ३४
34

हत्वा मेघध्वानानवशान्नालाराशगागारयः स्वताः पाप्मार यश्चविभूषा विविधा श्चैवसं
पदः वृलकोशाभ्यवपवर्गी राज्यं भूमिहताश्वयः श्रुत्वानेन तवाकस्मै वैवेदला एसं गनमनम
गः श्रुत्वा तिष्ठत्यराम भावयभक्तिभाविते श्रुत्ववर्तस्वनगस्यादिपुंसस्याग्रमनवन्दन
स्वेलभावेष्वस्वभवान्वर्तमानमयाचरत् विरुग्मवपश्यान्मायभवदोषनैलिप्यसे श्रा
ज्ञापयति राम स्वत्वा पुत्रान्नः सोपरागकं तन्कतस्यपश्याशगान्कृदनी स्वाद्विधिवत्
निवासयमहात्मन्नेलेकालंकनमाचिरं श्रुत्वातयचावचनं लक्ष्मणस्य विभीषणः
स्वकाशोकं च मोहं च रामपार्श्वमुपागमत् विमध्यश्रुत्वायमेत्तायमुलात्स्वशुभदिनव
चः रामस्येवानुष्ठायं सर्वं मनसाय भाषत नृशंसमनृतं क्रूरं त्यक्तधर्मव्रतं यथा नाहं
स्मृदेवसंस्कर्तुं परदाराभिमर्षणं श्रुत्वातद्वचनं प्रीतो रामो वचनमब्रवीत् मरणान्ता
नि वैराणि निवृत्तानः प्रयोजनं क्रियतामस्य संस्कारो ममाप्येषयथातवविधिवत् रामस
ताशिमसाद्भूत्वा शीघ्रमेव विभीषणः संस्कारं वाकेमेरावृद्धैशतामसेन हरींस्तथा सान्त्व
यामासयमीनायमेवहि विभीषणः रावणामास यमतः संस्कारार्थं स्ववाधवाद वि राम ३४

34A

सांनिवेशविधिविस्मितस्मेयविधानतः आह्निताग्रेयं यत्कार्यं रावणस्य विभीषणः त
थैव सर्वं सकोशाद्य भिः सह संगतेभिः दृष्टो च पावके तस्य विधिपूर्वं विभीषणः स्त्रा
त्वा चैव वाह्यैव स्त्रीणां तिलान् संविभिश्रितान् इत्येकेन च समं भिश्रा स्वराणां विधिपूर्वकम्
प्रदाय चोदकं तस्मै सभा वेश्मगणस्य च ताः स्त्रियो न गताः मास सान्त्वपूर्वकाः पुनः
गम्यतामिति ताः सर्वा विविशुर्नगरान्तरा प्रविश्य स्वयं सर्वा नगरान्तरं सौ विभीषणः
रामपार्श्वमुपागत्य तदा तिष्ठद्विनीतवत् रामोप्यसहसैन्येन ससुग्रीवः सलक्ष्मणः
हर्षं लेभे रिपुं हत्वा यथा वृत्रं शतक्रतुः मातलिश्च तदा राममापृच्छ्याभिवाद्य च स्वं स
नक्षत्रामेणापूजितः स्वर्गं विहायसा ततो हृष्टमना रामो लक्ष्मणं चेदमब्रवीत् विभीष
णाय मे लंकाराज्यं देहि पुरे वा इति इदानीमपि गत्वा च लंकामध्ये विभीषणं अभिषेचय
विप्रैश्च मंत्रविद्भिर्विधिपूर्वकं इत्युक्तो लक्ष्मणस्तूर्णं जगाम सह वानरैः लंकां सुवर्णकल
शैः समुद्रजलसंपूर्णैः अभिषेकं शुभं चक्रे राक्षसेंद्रस्य धीमतः ततः पौरजनैः सार्धं ना
नोपायनपाणिभिः विभीषणस्सौमित्रिं दृष्ट्वा पायनपूर्वकं ततः दंडप्रणाममकरोत्स

रा॰
पु॰
२५
35

मस्याक्लिष्टकर्मणः रामो विभीषणं दृष्ट्वा प्राप्तमभ्यागतं महामतिः कृतकृत्यमिवात्मान
ममन्यत महाभुजः सुग्रीवश्च समालिंग्य रामो वाक्यमथाब्रवीत् सहायं वनवासी वीरेति
तो मे रावणसूदनात् विभीषणोऽपि लंकायामभिषिक्तो मयानघ ततः प्राह हनूमंतं प
श्चाद्विनयान्वितं विभीषणस्यानुमतो गच्छ त्वं रावणालयं जानकीं सर्वमाख्याहि
राघवस्य वधादिकं जानक्याः प्रतिवाक्येन शीघ्रमेव निवेदय एवमाज्ञापितो धीमा
न्रामेण पवनात्मजः प्रविवेश पुरीं लंकां शून्यमानो निशाचरैः प्रविश्य रावणगृहे
शिंशपामूलमाश्रितां ददर्श जानकीं तत्र कृशां दीनामनिंदितां राक्षसीभिः परिवृ
तां ध्यायंतीं राममेव हि विनयावनतो भूत्वा प्रणम्य पवनात्मजः कृतांजलिपुटो भू
त्वा स्थितो भक्त्याग्रतः स्थितः तं दृष्ट्वा जानकी तूष्णीं स्थित्वा पूर्वस्मृतिं ययौ ज्ञात्वा तं राम
दूतं सा हर्षात्सौम्यमुखाभवत् स तां सौम्यमुखीं दृष्ट्वा तस्याः पवननंदनः रामसंदे
शं भाषितं सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे देवि रामः ससुग्रीवो विभीषणसहायवान् कुशली
वानराणां च सैन्येन सहलक्ष्मणः रावणं सबलं हत्वा बलेन सह मंत्रिभिः त्वामाह ॥ राम
२५

ग्लेन रामो रामोक्तम्बिभीषणः श्रुत्वा भक्तः प्रियवाक्यैर्हर्षगद्गदया गिरा किं तेश्रियं
करोम्यद्य न पश्यामि जगत्त्रये समस्ते प्रियवाक्यस्य त्वात्मा भरणानि च एवमुक्तो वि
हस्याथः प्रत्युवाच रघूत्तमः वत्सौ वाहि विशालाक्षि देवानां याहि शीघ्रेण हनुमान्कि
नयनेनामस्पृशामि ह विद्यं न स्यात्तदेव नेश्यकलामैथिलीमानय मारुते सर्वैश्चामपा
ताः सोम्य बृषवधरि निक्षिताः रामहृत्सुखि शीघ्रमामानयाधिपेन राघवः नयोतिना
नमस्कृत्य पुनःपुनः ज्ञानसुखामाधित सर्वे शमसमागे मनसे हृत्पतन् यच्चित्तिमो
याति भक्तः कर्मणां च फलोदयः नादेवी शोकसंतप्तामाहृष्टुमर्हसि मैथिली एवमुक्तो
हनुमता रामो नानवलोकयः मा पा सीतापरित्यक्तानानकी मनसैव स्थिता श्रुत्वा
नंस मनसा ध्यानं रामः प्राह विभीषणं गच्छ राजन् जनकजामानयाशु ममान्तिकं हो
स्नात्वा शिरसा स्नात्वा सर्वाभरणभूषिताम् विभीषणोपि तच्छ्रुत्वा जगाम सह मा
रुतिः रामसीभिः वृद्धाभिः स्नापयित्वाय मैथिली सर्वाभरणसंपन्ना मारोप्य
शिबिकोत्तमे याष्टिकैर्बहुभिर्गुप्तां कञ्चुकोष्णीषिभिः शुभाम् नोऽद्रष्टुमागताः सर्वे

रा॰ यु॰ ३९ वानरानृक्षान्ससेनाम् तान्वारयंतो बहवः सर्वतो वेत्रपाणयः कोलाहलं प्रकुर्वंतो
रामपार्श्वमुपाययुः दृष्ट्वा तां शिबिकारूढां दूराद्रघुसत्तमः विभीषण किमर्थं वै
वानरान्वारयतीति हि पश्यन्तु जनताः सर्वे मैथिलीं मातरं यथा पादचारेण सा या
36 तु जानकी मम संनिधिम् श्रुत्वा तद्रामवचनं शिबिकामवरुह्य सा पादचारेण
शनकैरागता रामसंनिधिम् रामोपि तां मायया दृष्ट्वा सीतां कार्यार्थनिर्मितां अ
वाच्यवादान्बहुशः प्राह तां रघुनन्दनः अमृष्यमाणा सा सीता वचनं राघवोदितं ल
क्ष्मणं प्राह मे शीघ्रं प्रज्वालय हुताशनं विश्वासार्थं हि रामस्य लोकानां प्रत्ययाय
च राघवस्य मतं ज्ञात्वा लक्ष्मणोपि तदैव हि महाकाष्ठचयं कृत्वा ज्वालयित्वा हुता
शनं रामपार्श्वमुपागम्य तस्थौ तूष्णीमरिंदमः ततः सीता परिक्रम्य राघवं भक्तिसं
युता पश्यतां सर्वदेवानां देवरात्मसयोषितां प्रणम्य देवताभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यश्च मै
थिली बद्धाञ्जलिपुटा चेदमुवाचाग्निसमीपतः यथा मे हृदयं नित्यं नैव मुञ्चति राघ राम ३९
वात् तथा लोकस्य साक्षी मां सर्वतः पातु पावकः एवमुक्त्वा तदा सीता परिक्रम्य हुता

पावे विवेश ज्वलनं दीप्तं निर्भयेन तु रामसती दृष्ट्वा ततोऽमरगणाः ससिद्धाः सीतां महाव
ह्निगतां भयार्ताः परस्परं प्राहुरहो स सीतां रामः श्रियं स्वां कथमभ्यजद्वा ॥ युद्धका
ण्डे द्वादशोऽध्यायः ॥ महादेवः ॥ ततः शक्रः सहस्राक्षो यमश्च वरुणस्तथा कुबे
रश्च महातेजाः पिनाकी वृषवाहनः ब्रह्मा ब्रह्मविदां श्रेष्ठो मुनिभिः सिद्धचारणैः
पितरो ऋषयः साध्या गन्धर्वाप्सरसां गणाः एते चान्ये विमानाग्र्यैराजग्मुर्यत्र राघवः
अस्तुवन्परमात्मानं रामं प्राञ्जलयस्तु ते कर्ता त्वं सर्वलोकानां साक्षी विज्ञानविग्रहः
वसूनामष्टमोऽसि त्वं रुद्राणां शङ्करो भवान् आदिकर्तासि लोकानां ब्रह्मा त्वं चतुरा
ननः अश्विनौ घ्राणभूतौ ते चक्षुषी चन्द्रभास्करौ लोकानामादिरन्तोऽसि नित्यए
कः सदोदितः सदा शुद्धः सदा बुद्धः सदा मुक्तोऽगुणोऽद्वयः त्वन्मायासंवृतानां त्व
माभासि मानुषविग्रहः त्वन्नामस्मरणाद्राम सदाभासि चिदात्मकः रावणेन तु देवाना
मसाध्यं तेन सांप्रतं त्वयाद्य निहतो दुष्टः पुनः प्राप्तं पदं स्वकं एवं स्तुवत्सु देवे
षु ब्रह्मा साक्षात्पितामहः अब्रवीत्प्रणतो भूत्वा रामं सत्यपरिस्थितं ॥ ब्रह्मोवाच ॥

गा॰ गु॰ ३२

37

गेवंदेहेवंविलसच्छोभास्थितिहेतेनामध्यात्मतातीभिंतर्द्वेहृदिभावयम् ॥ हेयादेयहे
हविहीनंपरमेकंसत्तामात्रंसर्वहृदिस्थंदृशिरूपम् ॥ प्राणापानौनिश्चयबुद्ध्याहृदि
रुद्ध्वाछित्वासर्वंसशयबंधंविषयौघम् ॥ पश्यतीशंयंगतमोहाघनयत्नेवेदामेरत्न
किरीटंरविभासं ॥ मायातीतंमायवमायंज्ञानाद्यैर्मानातीतंमोहविनाशंमुनिवंद्य
योगीध्येयंयोगविधानैःपरिपूर्णंवेदामेयंजितलोकंस्मरणीयम् ॥ भावाभावशून्यप
हीनंभवमध्येयोगाम्नैकैरचिंतपादोरुजयुग्मम् ॥ नित्यशुद्धंबुद्धमनंतंप्रणवाख्यंवे
देवामेवीरमशेषमुमुक्षुराध्यम् ॥ ब्रह्मेशनाथोनाथितकार्योऽखिलकारीमायातीतोमाय
वद्रूपोऽखिलधारी ॥ भक्तानाममोभावितरूपोभवहारीयोगाभ्यासैर्भावितचेतःसह
चारी ॥ ब्रह्मांडेलोकतलोनोपरमेशंलोकातीतंलौकिकमानैरधिगम्यम् ॥ भक्ति
श्रद्धाभावसमेतैर्भजनीयंवेदामेयंस्वंगिरिशवनीले ॥ कोवालातंवासविमानेगत
मानेमानाममक्षोमायवशक्तोमुनिमान्यः ॥ वृंदारण्येहृत्सितनृहृदारकवेरंवेदामेयंभवमु
क्तवंद्यंमनसिवंदेरम् ॥ नानाशास्त्रैर्वेदकदंबैःप्रतिपाद्यंनित्यानंदंनिर्विषयज्ञानमनाद्यं

राम

३१

भक्तानार्थेमानुषभावंप्रतिपन्नंवैदेहीसमंसरकनवर्णोत्सवमेचकम् अस्माकंक्रोधः पृथ्वी
मंत्तवराजमार्थंवहस्तानविधानेभुविमन्वः रामंश्यामंकामितकामप्रदंमोशाख्या
ह्याख्यानानान्यानतकमालेविगतम्मान ॥ ध्रुवास्तोतिलोकगुरोर्विभावसुः स्वांगोसमा
पायविदेहशुत्रिकां विश्रान्तमानोविमलागुतिकृतारक्तोवशांहिमभूषणाभिवनो श्री
वावमालीनगतांपुत्रमंत्रसेनसर्वार्थिंहरंहनाशनैः रहहाणदेवीरत्तनायजानकी
पुत्रावणमसाथवोपितोवने विधायमायाजनकात्मजाहरेत् शानवशाण्विनाशये
वे हरेरशासः सुहृत्पुत्रवांधवेनिराकृतस्तेनक्रमः भवःप्रभो निरोहितामायतिविव
मूर्धिलीकृतावदंष्ट्रंकृतमकृत्यमेनागता ततोनिरूरुपः पतिरहलजानकीरामःशहसः
प्रतिश्रवणावके स्वाकेसमावेशयमहानुपास्थितोंघ्रियुत्रिलोकीजननीश्रियः पतिः
हृष्टाच्युतांपुनर्नताकात्मजात्मनस्वस्तनमयेरवरनायकोसदा भक्ताराधिताग्रहस्यासवे
शाःकृतावनेलेलोकमुख्योपचक्रमे ॥ इन्द्र उवाच ॥ भजेहंसदारामसिंदीवराभंभवारण्य
दावानलाभाभिधानं भवानीहृदाभावितानन्दरूपंभवाभावहेतुंभवादिप्रपन्नः सदा

रा. नेकदुःखौघतूर्णाशौकदेहेनराकारदेहे निराकारमीशं परेशं पूर्णानंदरूपं वदेऽवयं हरौ
पु. रामसौरामभजनभारनाशं प्रपंचासिवलानेरहोहंप्रसन्नं पूर्णज्ञानोनिः शोधनाशार्थिये
१८ य नवेपेगगपागीशभावाभिभावेकृपीश्वाहिमिवंभजेरामममिवं सदाभोगरक्ता।
38 मदेहेरवमंतेविरानेरकरेमराधेयद्रूपं हदूमस्यिपेभास्माशंवभूमविरेहात्मजानं
रुदूपंप्रपद्ये मदापोगममग्नाविशेषाजग्रक्रमविभासीशलीलानराकारश्च्रिः ब्रष
नेहलीलाकृथाश्रांकर्णाः मरानंदरूपाभवंतीहलोके श्रदमानमोहेनयानाभि
मझेनवेशाखिलेशाभिमानाभिमानः इरानीभवत्याश्रपग्रस्माराद्धिलोकानाधिप
त्याभिमानोविनष्टः स्फुरास्त्वकेशरारामिभीतामंधराभारभूतानराणीकरावे शरथ्य
हवृक्षलमम्पमनेवदशाननापाभजेरामवेशं मरापीशरग्रामनीलांगुकांतिविरा
धारिरहोगणानेकशोनि किरीटातिशोभेशुराराक्तिलांभभजेरामवेदूरश्चनाशधी
शे लमखंडकोटिप्रकाशातिरीपौठसन्मासीनमके समाधायसीता स्फुरद्धेमवर्णातन राम
दिग्धंनभामंभजेरामबद्धंनिबद्धातिनेवं नतः श्रोवाचभगवान्भवानीमहितोभवः १८

38A

नामेकमलपत्राक्षं विमानस्थोनभस्तले श्रीगामिथामयोप्रायोदृष्टेनाम्ब्रमल्लकाते इ
हानीयपश्यपुत्रैरमस्येरहस्यराघव नेनोपश्यद्धिमानस्थरामोहशरस्यश्रा नना
नाशिरमापाद्रोमहाभक्ष्मामस्राभुनः श्रालिंगामसूर्यवश्यापरामेदृशरस्योश्ववीत नाप
तितोऽस्मिन्पुरेवसंमानाद्दःखमागराल इशुकावनरालिंगयमोरामणाशनिनः ग
मोपिदेवगानतेहस्ताधाहस्कतानलिः मल्कनिनिहनाः संख्येवानरानिहनाभुवि नी
वपाश्वत्यादृष्टामस्हस्ताहममात्पा नयेमसतद्दष्टालोनीवपामासवानमात् ये
पेमलामपेश्वरंनेतेमश्मान्यताश्व श्वंवहलिनाहहशारामपाश्वहृपायश्रः विभी
षणनमाशागश्राणपम्याश्ववीहवः देवमामभरहृश्वमेयपीतिपंडानव मया
लाभ्वानमयवेजहस्मीनाममन्वितः पुलकमयमहश्रासास्त्रोगामिथ्यामहेवये वि
भीषणवचः श्रुत्वाश्रवणवरामनमः सकमारोतिभकोमे भवतोमामवेत्यते नरा
वश्चलयाश्रीमशामथसमहितः श्रुरे कथंतेनविनाहानमलकारादिकममश्रुनः
तयीवमत्यास्तुनयाश्रुविशेषतः शनिनेषकपोदेवुप्रजिनोहनमेशयः इति

रामा क्रोशमवेनाशु स्वर्गीयात्स्वराणिच सर्वर्गातमप्रेषो यथाकामं यथा सुखैः ततस्ता
यु. न्मुनिनाहृष्टा रामोरेवं समुपागतान् शुभिनेपथ्यमान्यायविसमज्रेहरीस्वरान् विभीष
५५ णसमानीतं पुष्पकं सूर्यवर्चसम् आरुरोह ततोरामः तद्विमानमनुत्तमं अंके निधाय वै
देहीं लज्जमानां यशस्विनीं लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा विक्रांतेन धनुष्मता अब्रवीच्च विमान
39 स्थः श्रीरामः सर्ववानरान् सुग्रीवं हरिराजं च अंगदं च विभीषणं मित्रकार्यं कृतं सर्वे
भवद्भिः सहवानरैः अनुज्ञाता मया सर्वे यथेष्टं गंतुमर्हथ सुग्रीव प्राप्तकालं श्च कि
ल्बिषं रामसर्वं सैनिकैः स्वराज्ये चैव लंकायां मम भक्तो विभीषणः नवां धर्षयितुं शक्ताः
सेन्द्रा अपि दिवौकसो अयोध्यां गंतुमिच्छामि राजधानीं पितुर्मम एवमुक्तास्तु रामेण
वानरास्ते महाबलाः ऊचुः प्रांजलयः सर्वे राक्षसश्च विभीषणः अयोध्यां गंतुमिच्छा
मः त्वया सह रघूत्तम दृष्ट्वा त्वामभिषिक्तं च कौसल्यामभिवाद्य च पश्चाद्गृहाणि मद्राज्य
मनुज्ञातो हि नः प्रभो रामस्तथेति सुग्रीवो वानरैः सविभीषणः पुष्पकं सहहनुमान्सुग्री राम
वमारोहयद्द्रुतं ततस्तु पुष्पकं दिव्यं सुग्रीवः सहसेनया विभीषणश्च सामात्यः सर्वे ५५

वानरश्रेष्ठैर्नद्याद्रिदेषु सर्वेषु कौवेरं परमासनं रावणेनाभ्यवृत्तानसपानविस-
यस्मा वृभीतेनविमानेनहंसयुक्तेनभास्वता प्रहृष्टश्चतदारामस्थनसेतुविरावणः
ततोवैभाभास्करविवस्वल्यक्रवीरणानेनपसावलक्ष्म रामसाणाभानितरापुप
देसीतासमेतेनमहात्मनेन ॥ युद्धकांडेत्रयोदशोध्यायः ॥१३ महादेवः ॥ पार्वति
तानतस्थितः सर्वतोरघुनंदनः अब्रवीन्मैथिलींसीतांरामः शशिनिभाननाम्
त्रिकूटशिखराग्रस्थांपश्यलंकांमहाप्रभां एतांरणभुवंपश्यमांसकर्दमपंकि-
लां असुराणांप्लवंगानामत्रवैशसनंमहत् अत्रमेनिहतः शेतेरावणोराक्षसेश्वरः
कुंभकर्णेंद्रजिन्मुख्याः सर्वेचात्रनिपातिताः एषसेतुर्मयाबद्धः सागरेसलिला-
शये एतत्सुहृष्पतेतीर्थंसागरस्यमहात्मनः सेतुबंधइतिख्यातंत्रैलोक्येनचपू-
जितं एतत्पवित्रंपरमंदर्शनात्पातकापहम् अत्ररामेश्वरोदेवोमयाशंभुः प्रतिष्ठितः
अत्रमांशरणंप्राप्तोमंत्रिभिश्चविभीषणः पश्यसुग्रीवनगरींकिष्किंधांचित्रकान-
नां नयतारामातरयानाभ्रमसतोहरियोषितः आनयामाससुग्रीवः सीतायाः प्रिय

रा
यु.
५०
40

कामया ताभिः सहैवोभ्यतेश्चीत्रविमानंश्रेष्ठमास्थितः प्राहरामोवैदेहींरणमंकंपश्यत्वा।
त्वमेयद्धतः एषापंचवटीनामयात्रमायमेहृताः अगात्स्यस्यमुनेस्तानंसुतीक्ष्णस्याश्रमंय
चैवेश्चमे पश्येतेतापसाःसर्वेदृश्यंतेवरवर्णिनि अयंशैलवरोदेविचित्रकूटःप्रकाशते
शते अत्रमांकेकयीपुत्रःप्रसादयितुमागतः भरद्वाजाश्रमंपश्यदृश्यतेयमुनातटे
एषाभागीरथीगंगादृश्यतेलोकपावनी एषासादृश्यतेयोध्याश्रुणामसुकृतभोमि
नि एवंक्रमेणसंप्राप्तोभरद्वाजाश्रमंहरिः पूर्णेचतुर्दशेवर्षेपंचम्यांरघुनंदनः भर
द्वाजंमुनिंदृष्ट्वाववंदेसानुजःप्रभुः पप्रच्छमुनिमासीनंविनयेनरघूत्तमः शृणोषि
कच्चिद्भरतःकुशल्यास्तेसहानुजः सुभिक्षावर्ततेयोध्याजीवंतिचाद्यमातरः श्रु
त्वाराममुखोद्गीतंभरद्वाजःप्रहृष्टधीः प्राहसर्वेकुशलिनोभरतस्तुमहामनाः फल
मूलकृताहारोजटावल्कलधारकः पादुकेशरणंन्यस्यराज्यंवामप्रतीक्षते यद्य
त्कृतंत्वयाकर्मदंडकारण्यनेदन गतमानाविनाशोचसीताहरणपूर्वकं सर्वेज्ञातं
मयारामतपसानेप्रमादतः त्वंब्रह्मपरमंसाक्षादादिमध्यांतवर्जितः त्वमग्रेस

राम
५०

40A

लिलं सद्भुतं मम मोसि भूतकृत् नारायणोसि विश्वात्मा ब्रह्मणा मनसात्मकः त्व
न्नाभिकमलोत्पन्नो ब्रह्मा लोकपितामहः भगवांस्त्वं जगतामीशः सर्वलोकनमस्कृ
तः त्वं विसृजसि नवकोऽलक्ष्मीः शेषोपलक्षणाभिधः आत्मना सृजसीदं त्वमात्मन्ये
वात्ममायया न सज्जसे न भावत्वं विरक्तिः सर्वसाक्षिकः बुद्धिरंतस्थभूतानां त्वमेव च
तुर्दशेन शेषोपि मूर्द्धश्रीनां विच्छिन्नं त्वल्लयेसि जगतां जगदाधारस्त्वमेव प्रति।
पालकः त्वमेव सर्वभूतानां भोक्ता भोगो जगन्मये दृश्यते श्रूयते यद्यत्स्मर्यते वा र।
घूत्तम त्वमेव सर्वमखिलं त्वद्विनान्यन्न किंचन मायासृजति लोकांश्च स्वगुणैर
हमादिभिः त्वच्छक्तिप्रेरिता राम तस्मात्त्वय्युपचर्यते यथा दुंबुकमादिभ्याच्छा।
लचैवबलाहयः जडं तथा तथा हृष्ठा मायासृजति वै जगत् देहद्वयमदेहस्तव
विश्वविरद्वेषोः विराट्स्थूलशरीरं ते परं सूक्ष्ममसात्विकम् विराजः संभवंत्येते अ
वताराः सहस्रशः कार्यान्ते प्रविशंत्येव विराजं रघुनंदन भवतारकथा लोके गीय
ते तिरश्चापिनये अनन्यमनसो मर्त्याः किं तु मामेव रघूत्तम त्वं च लक्ष्मणश्चापि सभार्या।

रा॰ यु॰ ४१ ह्यागतस्तव । विमानः समभ्यवर्त्तत शर्धिनमलपमाम्हस्तुं ज्ञानोक्षिरवोः ऋले हेवकार्य
मशेषेणाकृतरामसुंडं करे वह्नवंधमहसाणामानुवंदेह्रमाध्रितः कवन्धकमणि
णालोकहृयहितायच यापरावीणिविभवनेषुणामाशरविध्यासि माग्यंयाक्षिजगा
41 श्चयपविवेऋसमरहम् स्थिताभक्तावसवलःश्चागमिष्यासिपन्नतम् तथेतिरावः
वोऽतिहनुमंस्त्रायश्रमुत्तमे समेत्यःश्रनितल्लेनसीतयालक्ष्मणेनच ततोरामस्थितोपि
वासहस्ररपारमात्रति द्रुतोगच्छहनूमंस्त्वमयोध्यांपुनिसत्तरम् श्रृङ्गवेरपुरीकस्थि
त्ततोनरपतिर्गुहे संगावीरपुरंगत्वाञ्चुहिमित्रंगुहंमम सीतयाहरणादीनिसर्व
णास्यवधादिकं श्रुहित्रमेणमेश्रातःसर्वंतस्यविवेदिष्टिने सर्वंतानाष्ठनःशीघ्रमागा
त्यममसन्निधिं तथतिहनुमांतत्रमानुषंवपुराश्रितः संगावीरंययोतूर्णंवायुवेगे
नमारुतिः उवाचमधुरंवाक्यंप्रहृष्टेनांतरात्मना रामोदाशरथिःश्रीमान्सत्यात्मेमह
सीतया सलक्ष्मणस्त्वापममेत्याहेमकुशलमब्रवीत् श्रनुज्ञातोसियम्मुनिनाभरद्वाजेन राम ४१
रावक प्रागमिष्यातितेरेवंदृष्ट्वासितत्रद्रुमम सवमक्तामसरातेनाःसमहस्सतकृहे

41A

उत्पपात महावेगो वायुवेगेन मारुतिः सोपश्यद्रामतीर्थं च सरयूं च महानदीं ता-
मतिक्रम्य हनुमान्नंदिग्रामं ययौ मुदा क्रोशमात्रे त्वयोध्यायाश्चीरकृष्णाजिनांबरं
ददर्श भरतं दीनं कृशमाश्रमवासिनं मलपंकविदिग्धांगं जटिलं वल्कलांबरं फ-
लमूलकृताहारं रामचिंतापरायणं पादुके ते पुरस्कृत्य शासयंतं वसुंधरां मं-
त्रिभिः पौरमुख्यैश्च काषायांबरधारिभिः धृतदेहं मूर्तिमंतं साक्षाद्धर्ममिव स्थितं अ-
नुशोचसि काकुत्स्थं स त्वां कुशलमब्रवीत् उवाच प्रांजलिर्वाक्यं हनूमान्मारुतात्म-
जः यं त्वं चिंतयसे रामं तापसं दंडके स्थितं प्रियमाख्यामि ते देव शोकं त्यक्ष्यसि दारु-
णं अस्मिन्मुहूर्ते भ्राता त्वं रामेण सह संगतः समरे रावणं हत्वा रामः सीतामवाप्य च
उपयाति समृद्धार्थः ससीतः समलक्ष्मणः एवमुक्तो महातेजा भरतो हर्षमूर्छितः
पपात भुवि चाह्लादात् कैकेयीप्रियनंदनः आलिंग्य भरतः शीघ्रं मारुतिं प्रियवादिनं
आनंदजैरश्रुजलैः सिषेच भरतः कपिं देवो वा मानुषो वा त्वमनुक्रोशादिहागतः ।
प्रियाख्यानस्य ते सौम्य ददामि भवतः प्रियं गवां शतसहस्रं च ग्रामाणां च शतं वरं स

रा॰
पु॰
५२
५२

ओभाग्यसंपन्नमन्याकन्यां त्वं बोधश। एवमुक्त्वा पुनः प्राह भवतो महतात्मने बहु॰
भिनामवर्णानां गतस्य हृमरहने। श्रणोम्यहं प्रीतिकरो मम नाथस्य कीर्तनात्। श्रु॰
त्वा मारवत्तेलकल्याणवनभाति मे। पतेजीवंनमानंदेनरवर्षशतादपि। राघवस्य
दर्शनं चक्रे यमासीत्समागमः। तत्र माल्याधिभद्रं तेविश्वेस एव च तत्र व। एवमुक्त्वाथ
हनुमानतेनमहात्मना। प्राचवेदयामास च वर्तिलंकान्वेशः क्रमात्। श्रुत्वा तथ
मानंदं भवतो मात्मलान्मनात्। प्रासादपंक्तिकूटेन नगरराजके मनोहराविनः। दैवतानि च
यावंतिनरवेरक्षुनेटन नानोपहारवलिभिः शत्रुपंक्तमहाधियः। ह्लतावैतालिका
श्चैववंदिनः स्तुतिपाठकाः। नारमाल्याश्च शातशोनिर्यांतु पेव मंचशः। गजराजा
धामात्याः सेनाहरस्य च पत्रयः। शालिणाश्च तयापोरा राजानो ये समागताः। सर्वे च
कुर्युनगरीमलंकारवमयोज्वलैः। तोरणैश्च पताकाभिर्विचित्राभिरनेकधा। सर्वेत
वेतवेश्मानि नानावलिविचक्षणाः। निर्यांतु तस्य शाः सर्वे रामदर्शनलालसाः। हया
नां शतसाहस्राणि नागानामयुतं तथा। रथानां दशसाहस्रं सुवर्णाद्यैर्विभूषितं पारमेष्ठी

राम
५२

४२A

सुधासावदाताप्युग्राबद्धानिव ततस्तांशिबिकांत्यक्त्वा निर्ययौराजयोषितः भरतःपादु
केतस्यशिरस्येवकृतांजलिः शत्रुघ्नसहितोरामंपादचारेणनिर्ययौ तथैवहस्त्यश्वपत्ते
स्त्राद्यमानवंद्रसंनिभम् पुष्पकंचंद्रसंकाशमंतरात्रावलोकिते ततस्मिन्प्राज्ञानरौ
वीरौवैदेहीरामलक्ष्मणौ सुग्रीवश्चकपिश्रेष्ठोमंत्रिभिश्चविभीषणः दृश्यंतेपश्यत
जनाःसर्वादृष्टवानात्मनः ततोहर्षसमुद्भूतोनिःस्वनोदिवमस्पृशत् स्त्रीबालयुववृद्धा
नांरामोयमितिकीर्तिते रथकुंजरवाजिभ्यस्तेवतीर्यमहीगताः ददृशुस्तेविमानस्थं
जनाःसोममिवांबरे प्रांजलिर्भरतोभूत्वाप्रहृष्टोराघवोन्मुखः ततोविमानाग्रगतं
भरतोराघवंसदा ववंदेप्रणतोरामंमेरुस्थमिवभास्करं ततोरामाभ्यनुज्ञातंविमा
नमपतद्भुवि आरोपितोविमानंतद्भरतःसानुजस्तदा राममासाद्यमुदितःपुनरेवा
भ्यवादयत् समुत्थाप्यचिरादृष्टंभरतंरघुनंदनः भ्रातरंस्वांकमारोप्यमुदातंपरिष
स्वजे ततोलक्ष्मणमासाद्यवैदेहींनामकीर्तयन् अभ्यवादयतप्रीतोभरतःप्रेमवि
ह्वलः सुग्रीवंजांबवंतंचयुवराजंतथांगदम् मैंदंद्विविदनीलांश्चऋषभंचैवसस्वजे

43

सुषेणंचनलंचैवगवाक्षंगंधमादनं शरभंपनसंचैवभरतःपरिषस्वजे सर्वेतेमा
नुषंरूपंकृत्वाभरतमादृताः पप्रच्छुःकुशलंसौम्याःप्रहृष्टाःप्लवगास्तदा ततःसुग्री
वमालिंग्यभरतःप्राहभक्तितः त्वत्सहायेनरामस्यजयोभूद्रावणोहतः त्वमस्माकं
चतुर्णांतुभ्रातासुग्रीवपंचमः शत्रुघ्नश्चतदारामममभिवाद्यसलक्ष्मणं सीतायाश्च
रणौपश्चाद्ववंदेविनयान्वितः रामोमातरमासाद्यविशीर्णांशोकविह्वलां जग्रा
हप्रणतःपादौमनोमातुःप्रसादयन् कैकेयींचसुमित्रांचननामेतरमातरः भर
तःपादुकेतेतुराघवस्यसमर्पिते योजयामासरामस्यपादयोर्भक्तिसंयुतः राज्य
मेतन्न्यासभूतंमयानिर्यापितंतव अद्यमेसफलंजन्मफलितोमेमनोरथः यद्य
पश्यामिसमायातमयोध्यांत्वामहंप्रभो कोष्ठागारंबलंकोशंकृतंदशगुणंमया
त्वत्तेजसाजगन्नाथपालयस्वस्वकंपुरं इतिब्रुवाणंभरतंदृष्ट्वासर्वेकपीश्वराः मु
मुचुर्नेत्रजंतोयंप्रशशंसुर्मुदान्विताः ततोरामःप्रहृष्टात्माभरतस्यांककृतमुदा य
यौतेनविमानेनभरतस्याश्रमंमुदा अवरुह्यतदारामोविमानाग्र्यान्महीतलं अब्र

43A

वीतस्पृश्यकैदेवगाश्चैवेश्रबलगांवह सुनुगङ्काग्लनानामिक्ष्वाकुवंशपालकं ततोवासिष्ठ
स्यगुरोः प्रोक्तजेनत्वापश्चाद्देवगुरोःशतक्रतुः दत्वामहाहोमनमन्त्रमेतद्रोहृयाति
वेशायगुरोः समीपतः ॥ युद्धकाण्डेवतरेशोध्यायः॥ महादेवः॥ ततस्तुकैकयी
पुत्रोभरतोभक्तिसंयुतः शिरस्यांजलिमाधाय रघुश्रेष्ठमथाब्रवीत् मातामेसुकृता
यामद्वरेराज्यंत्वयामम ददामितन्मेवपुनर्यथातथैवदोरघु इत्युक्त्वापादयोर्भक्त्या
साष्टांगप्रणिपत्यच बद्धपाणिर्ययामासकैकेय्यागुरुणासह ततोतिहसितजगाद
भरतादीनृमीश्वरः मायामाश्रित्यसकलान्नरवेषमुपागतः स्वामात्यानुभवाय
स्वस्थस्वलीलैकरूपिणः निरस्तातिशयानंदरूपिणः परमात्मनः मान्द्येणत्वा
त्मनाकिंतस्यजगदीशितुः यस्यभ्रूभंगमात्रेणत्रिलोकीनश्यतिक्षणात् यस्यानुग्र
हमात्रेणभवन्त्याखंडलश्रियः लीलामनुष्यसहाय्यैः किंपरैतस्मात्ततः तथापिभ
जतांनित्यंकामरूपविधित्सया लीलामानुषदेहेनसर्वमप्यनुवर्तते ततःश्रीरामचं
द्रनाम्नागुणाः प्रमप्रसन्नत्वकाः संभारास्ताभिषेकार्थमानीताराघवस्यहि सर्वेतूभ

रा॰ यु॰ ५५

44

ततोभ्रातेलक्ष्मणेचभरतात्मनि सुग्रीवेवानरेंद्रेचराक्षसेंद्रेविभीषणे विशोधितजटः
स्नातश्चित्रमाल्यानुलेपनः महार्हवसनोपेतस्तस्थौतत्रश्रियाज्वलन् प्रतिकर्मच
रामस्यलक्ष्मणस्यमहामतिः कारयामासभरतःसीतायाराजयोषितः महार्हव
स्त्राभरणैरलंचक्रुःसुमध्यमाः ततोवानरपत्नीनांसर्वासामेवशोभनाः चकारयत्
कौसल्याप्रहृष्टापुत्रवत्सला ततःस्यंदनमारोप्यशत्रुघ्नवचनात्सुधीः सुमंत्रःसूर्य
संकाशंयोजयित्वाग्रतःस्थितः आरुरोहरथंरामःसत्यधर्मपरायणः सुग्रीवोयुवरा
जश्चहनुमांश्चविभीषणः स्नात्वादिव्यांबरधरौदिव्याभरणभूषितैः राममनुययुश्च
रथाश्वगजवाहनाः सुग्रीवपत्न्यःसीताचययौयानैःशुभैर्मुदा वज्रपाणिर्यथादेवै।
र्हरिताश्वरथेस्थितः प्रययौरथमास्थायतथारामोमहत्पुरं सारथ्यंभरतश्चक्रेरत्नदं
डंमहाद्भुतम् श्वेतातपत्रंशत्रुघ्नोलक्ष्मणोव्यजनंदधे चामरंचसमीपस्थोन्यवीजय
दरिंदमः शशिप्रकाशंव्यजनंजग्राहासुरनायकः दिविजैःसिद्धसंघैश्चऋषिभिर्दिव्य
दर्शनैः स्तूयमानस्यरामस्यशुश्रुवेमधुरध्वनिः मातंगरूपमास्थायवानरागजवाहनाः ५५

भेरीशंखविनादैश्च मृदंगपणवानकैः प्रययौ गजवर्येण हस्तांगुलीसमलंकृतो दृष्टु
ह्लेन मायावेनावेश्मवासिनः सुवर्णदललक्ष्यामनन्तेमहार्हैःकिरीटरत्नाभूषणान्वितो
ऽपि श्रीरामं कंजायतलोचनं नतेहृष्टाःप्रयुमोदसमतीवशुभ्रणाः विविधऋषयोवितनसूत्र
हपीतांबरधीनभूतानगाले श्रुतवंशनक्तापफलाश्विमहावैरिविरोचमानं रघुनंदनं श्रमाः
सुग्रीवमुख्यैर्हरिभिः प्रशान्तैर्निषेव्यमानं रविकल्पभासं कस्तूरिकाचंदनलिप्त
गात्रं निवीतकल्पद्रुमपुष्पमाल्यम् श्रुत्वा विभीषणो राम सुपार्गतं मरासहर्षवेगाकु
लितात्मनः अथोपः सुपास्य सर्वोऽहरकार्यं माप्य ते हम्यरिगौचेवा हलहृष्टः स्वलंकृताः
हर्षाहरिसुदेहगंधमाल्यवासांसि शुभ्रैः किरीटैः समितशोभितानना हरिभिः परिवृतैश्च स
मो रामायणे रत्नानेदमूर्ति मनसाभिलेभिरे रामः स्मितस्निग्धदृशः श्रुत्वा लक्ष्याप सुप्र
सन्नानाप्यरवाणैः प्रभुः शोनैर्जगाम सापीपिवः स्वलंकृतेमरोहे मोहहालयमुवि भेहरी
प्रविश्यवे प्रसानरमे स्थितो मकरालसो ववदे वरुण्णोस्वभावः श्रोभणायसर्वाः पित्र्योभावि
नः प्रसन्नेनाम भक्तानायदुर्ग भोकेतृः नतो भरतनमोहदेराम सत्यपराक्रमः सर्वसंपत्समा

गृहे मम मंदिरमुत्तमं मित्राय वानरेंद्राय सुग्रीवाय प्रदीयतां सर्वेभ्यः सचिवेभ्यस्तार्थ्ये मं
दिराणि प्रकल्पय रामेणैवं समादिष्टो भरतस्तत्तथाकरोत् उवाचाथ महातेजाः सु
ग्रीवं राघवानुजः राघवस्याभिषेकार्थं चतुःसिंधुजलेषु मे आनेतुं प्रेषयस्व शक्तान्वि
दितविक्रमान् प्रेषयामास सुग्रीवो जाम्बवंतं महत्तमं अंगदं च सुषेणं च तेन वायु
वेगातः जलपूर्णान्कांतकौंभान्कालशांश्च समानयन् आनीतेनैतीर्थसलिलेन शत्रुघ्नो
मंत्रिभिः सह राघवस्याभिषेकार्थं वसिष्ठाय न्यवेदयत् ततस्तु प्रयतो वृद्धो वसिष्ठो
ब्राह्मणैः सह रामं रत्नमये पीठे समासीनं समावेशयत् वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिर्गौत
मस्तथा वाल्मीकिश्च तदा चक्रुः सर्वे रामाभिषेचनं कुशाग्रतुलसीयुक्त पुण्यगंधैर्ज
लैः शुभैः अभ्यषिंचन् रघुश्रेष्ठं वसवो वासवं यथा ऋत्विग्भिर्ब्राह्मणैः श्रेष्ठैः कन्याभिः सह
मंत्रिभिः सर्वौषधिरसैश्चैव दैवतैर्नभसि स्थितैः चतुर्भिर्लोकपालैश्च स्तुवद्भिः सगणै
स्तथा रामपादौ तु भरतः प्रक्षाल्य सलिलेन हि शीतलेनाब्जजातेन मिश्रभूतेन साद ४५
रे ततो ममार्ज चैलेन पादौ कमलवारिजौ तदा समास्तजच्छत्रं भरतो वात्वामिस्थितं

45A

खेटं वनस्पनग्राहशासन्नः पोंडुरं शुभं सुग्रीवगौ से दंष्ट्रौ तौ रथयुक्तः श्वेतचामरे मालो
चकांचनीवायुदंडौ वामसव्यचोदितः सर्वरत्नसमायुक्तं मणिकांचनभूषिते इंद्रोप
वेनेरशायथखेयशक्रस्तभक्तितः प्रतपुरैवनपर्वान्नतस्मात्प्रयोगाणां देवादुंदुभ
योनेदुः पुष्पवृष्टिः पपातस्वात् नवहेमादलप्यामं यन्मूर्यपत्रायतेक्षणं रविकोटि
प्रभायुक्तं किरीटेन विराजितं कोटिकंदर्पलावण्यपीतांबरसमावृतम् दिव्याभ
रणसंयुक्तं दिव्यचंदनलेपनं श्रुभुतादिसमंकाशाहिभजनरद्गुनंदनं वामभागसमा
सीनां सीतां कांचनसंनिभां सर्वाभरणसंयुक्तां वामांकसमुपस्थितां रक्तोत्पलक
राभोजां वामेनालिंग्यसंस्थितां सर्वातिशयशोभाप्यां ह्रष्टां भक्तिसमन्वितः इम
याम्नह्रेतोरेवः शंकरो रघुनंदनं सर्वदेवगणोपेतः स्तोत्रं समुपचक्रमे ॥ महादे
वः ॥ नमो रामाय सशक्तिकाय नीलोत्पलश्यामलकोमलाय किरीटहारां
गदभूषणाय सिंहासनस्थाय महाप्रभाय त्वमादिमध्यांतविहीन एकः सृजस्य
वस्यतिं चलोकजातं समायया तेन न लिप्यसे त्वयः स्वेसुखेसन्तरतोनवद्यः ली

रा. यु. ४९ लोकविधात्मेगुणामंडनत्वेप्रपन्नभक्तानुविधानहेतोः नानावतारैः स्वमानुषाद्यैः
प्रतीयसेत्वामतिमिवनित्यं स्वांशेनलोकंसकलंविधायतेविभर्षिचत्वंतदधःफ
णीशः नमाद्यरूपाभावनलोतुपोषधीः प्रकर्षचन्द्रोपावसिनैकधाजगत् त्वमिहदेहम
नोशिविरूपःपवसिभक्तमनस्त्वमसेपिवम् पवनपंचकरूपमहायोजनाटवेदमेव
46 नविभर्षि सूर्यचंद्रशिखिमध्यगतंयमनंदशाविदशोवनचन्द्रतो यामर्वतन्दूमतो दृहये
पंचशीर्षमायुधंविलेनवसतं नैविदिधिविरीवविल्लविभेदात्कालकर्मशोभास्तृपेवि
भागात् वादिनोहृदयागिवेगाविभासिवलानिखिलमनन्यमिहैके मत्स्यादिरूपेण
यथात्वमेकः श्रुतोत्रगणेषुचलोकसिद्धः तथैवसर्वेसदसद्विभागेत्वमेवनान्यद
वतोविभाति यद्यत्समस्तंत्रमनंतसृष्टावुत्पद्यतेपश्यभवोद्भवाद्य नदृश्यतेस्याव
रजंगमाद्येत्वयाविनातन्यतःप्रसर्तु नेत्रांनजानंतिपरात्मनस्तेजनाःसमस्तास्त
वमायया ते त्वद्भक्तिसेवामलमानसानांविभातितत्वंपरमेकमेव ब्रह्मादयस्ते राम
नविदुःस्वरूपंचिदात्मतत्वंबहिरर्थभावाः ततोबुधास्त्वामिदमेवरूपंभक्त्याभजन्त्व ४९

46A

क्रिमयैत्यद्गःत्वः यद्देभवद्यामरणकुलार्थैव सामिका श्यामनिशोभवाम्या मृ
मूर्धमाणस्यविमुक्तये हेदिशामिम द्वेनवृामनाम दूमंसलवेनिनुमनन्यभङ्गाम्
एवंतिगायंतिलिवंतियेवै नेमर्दमोख्येपरमंचवनद्वाभवन्यदेशांतिभवत्यमारा
त रत्तोधिपेनाविलसेवमोख्येतवमेभ्रान्तवेणादेव पुनश्चमवेभवतः श्रमारा
म्याभहनोरातमद्दृश्यशाङ्कः ॥ देमः ॥ हलायनभागाधराश्वेदन्नामपारेवलेना
दिदेवेनविसो रतः सोयुवेनोविनानेषुभागाः पुनवर्द्धिवृघोतिपुष्पन्यमारान्
पितरः ॥ हत्नोयनयाद्रश्वेदेन्यामहात्मनापारेतनेदेवपिशाल्लिलाभः वलार्दितैं
हत्वारहरीत्वाममस्वानिरानींपुनलेश्रमन्वाभवामः ॥ यन्नाः ॥ महाविश्विकमाय
येनाभिपुरुक्तावहामोदशामस्यवलानद्गःत्वपुरुक्ताः दुरात्माहमोरावणोराचेवशाल्
यानेवयेदुःत्वज्ञालाहिमद्भताः ॥ गांधर्वाः ॥ वयंसंगीतनिपुणागायेतलोकपावन
श्वानेदामस्तवसेदाहपुरुक्ताः मर्पाः स्थिताः पुरा पश्चाद्दुरात्मनारामरावणेनाभिविद्ध
ताः तमेवगायमानस्थतदारापनतनयाः स्थितास्तपापोरेशानाहनोयेद्रश्यानस्मः

एवं महोरगाः सिद्धाः किंनरा मरुतस्तथा वसवो मुनयो गावो गुह्यकाश्च पतत्रिणः
सप्रजापतयो ह्येते तथा चाप्सरसां गणाः सर्वे रामं समागम्य हर्षात्तत्र महोत्सवे स्त
व्याहृत्य करुणाक्रन्दैर्विविधैर्वेदनाभिवेष्टिताः ययुः स्वस्वं पदं सर्वे ब्रह्मरुद्रादयस्तथा प्र
सन्नेनातिमहता रामेणाराधितं तस्य चेष्टितं ध्यायन्तस्त्वभिषेकाढ्यं सीतालक्ष्मणसंयुतं
लिवाघेषुधनन्तप्रसन्नस्मितहृद्यदैववृन्दैस्तवाङ्कः वर्षाद्रिश्वेषहृष्टिः दिव्यमुनिनि
कैरीरोपमानेसमेतो रामः पुण्यमः प्रसन्नः स्मितरुचिरमुखाब्जः पर्यंकोपरि प्रकाशः
सीतासौमित्रिवातात्मजमुनिहरिभिः सेव्यमानो विभाति ॥ युद्धकांडे पंचदशो
ध्यायः ॥ रामेभिषिक्ते राजेन्द्रे सर्वलोकसुखावहे वसुधा सस्यसंपन्ना फलवंतो
महीरुहाः गंधहीनानि पुष्पाणि गंधवंति चकाशिरे वंधः कंचकपुष्पकेशा
नित्यदेवेन्द्रः करोत्यापीनो मारुः श्वाननिशानवाजिपदहे वीरे पैरं स्माहृस्म वैवसि
हगाजेद्रताशानजलेपायाम्रुपंना यथा लोभः पुण्यगणोन भंगुरुवनरामसभ्या
सेभवत् सहस्रशतमश्वानां धेनूनां च गवां तथा ददौ शतवृषान्पूर्वं द्विजेभ्यो र

धुनंदनः त्रिंशत्कोटिसुवर्णस्य ब्राह्मणेभ्यो ददौधनः वस्त्राभरणरत्नानि ब्राह्मणे
भ्यो ददौ तदा सूर्यकोटिसमप्रख्यां सर्वरत्नमयीं स्रजं सुग्रीवाय ददौ प्रीत्या राघवो
भक्तवत्सलः अंगदाय ददौ दिव्ये अंगदे रघुनंदनः चंद्रकोटिप्रतीकाशं मणिर
त्नविभूषितं सीतायै प्रददौ हारं प्रीत्या रघुकुलोत्तमः अवमुच्यात्मनः कंठाद्धारं ज
नकनंदिनी अवैक्षत हरीन्सर्वान्भर्तारं च मुहुर्मुहुः रामस्तामाह वैदेहीमिंगितज्ञो
विलोकयन् वैदेहि यस्य तुष्टासि देहि तस्मै वरानने हनूमते ददौ हारं पश्यतो रा
घवस्य च तेन हारेण शुशुभे मारुतिर्गौरवेण च रामोपि मारुतिं दृष्ट्वा कृतांजलि
मुपस्थितं भक्त्या परमया तुष्ट इदं वचनमब्रवीत् हनूमंस्ते प्रसन्नोस्मि वरं वरय
कांक्षितं दास्यामि देवैरपि यत्सुदुर्लभं भुवनत्रये हनूमानपि तं प्राह नत्वा रामं प्रहृष्ट
धीः त्वन्नाम स्मरतो राम न तृप्यति मनो मम अतस्त्वन्नाम सततं स्मरन्स्थास्यामि भूत
ले यावत्स्थास्यति ते नाम लोके तावत्कलेवरं मम तिष्ठतु राजेंद्र वरोयं मेभिकांक्षि
तः रामस्तथेति तं प्राह मुक्तस्तिष्ठ यथासुखं कल्पांते मम सायुज्यं प्राप्स्यसे नात्र सं

रा॰
पु॰
५८
48

नमाहृजानकीप्रीतायुत्रङ्कजातिमाङहते स्थितेतामनुष्यास्यंतिभोगाः सर्वेसमातथा
इतुकोमाहतिसाभ्यांईश्वराभ्यांशुश्रूषधीः श्रावेद्वासकृपरीतावोभूयोभूयः श्रुणा
म्यतो कोद्भायधीतयस्तन्नेहिमर्चतमहामतिः ततोगुहसमासाद्यरामःप्राञ्जलि
मब्रवीत् सखेरावणाम्भेरसोप्येगतीरमनुत्तम मोमवचितयेत्रिबंधे भोगात्रिजा
जितान् येनममैवसाहाय्यंप्राप्यसेनाचमेप्यायः इत्युक्तोप्रहृष्टोनुमेतिस्यापाभर
णानिव रामंचविपुलेहृत्वाविज्ञानेववद्धोविभुः रामेणाभिलेगितोहृष्टोपयोत्स्वभ
वनंगुहः येचान्येवानरश्रेष्ठाःसुग्रीवाद्याःसमुपागताः शत्रून्त्याभरणैर्वस्त्रैःश्रत्नयामा
सराघवः सुग्रीवप्रमुखाःसर्वेवानराःसविभीषणाः यथार्हंपूजितास्तेनरामेणा
परमात्मना प्रहृष्टमनसासर्वेजग्मुरेवयथागतं सुग्रीवप्रमुखाःसर्वेकिष्किंधांप्र
यवुमेदा श्रुनिच्छन्नपिराजेनयौवराज्येऽभिषेचितः लंका विभीषणस्तवसेयाप्पुरा
[illegible] रामेणाश्वसितः सीतायपोतलेकाम [illegible] रावणोराज्यमखिलं
प्राप्तासाखिलवत्सलः अनिच्छन्नपिरामेणयौवराज्येऽभिषेचितः लक्ष्मणः परया राम
५८

48A

भक्त्यारामससेवायरोभवत्‌ रामस्तुपरमात्मापिकार्यार्थोध्यतोपिनिर्मलः कर्त्तव्यादिविद्वी
नोपिनिर्विकारोपिसर्वदा स्थानेदेनापितृष्णासंलोकानामुपदेशकृत्‌ सुश्वमेधादि
यज्ञैस्त्वमसैर्विपुलदक्षिणैः सुपुत्रतरमानेदेमात्रेषवद्धरोप्युतः नयद्देवपुहिद्वा
नवव्यालक्तभयं नचापिजंभयंचापीशभैरान्यप्रपुण्याप्यति लोकेदस्युभयंनासीदन
वीनापिकस्यचन हृद्दुसन्तवालानानामीकुरस्तुभयतथा रामस्नानपराः सर्वे सर्वेगाय
विविताः वर्वदुर्जेलुदस्तोयपद्यकालेयथास्त्विः प्रजाः स्वधर्मनिरताश्वर्णाश्रम
गुणान्विताः शेरमान्त्रिवशामोपिनुशोणपितृवस्त्मताः सर्वलक्षणसंयुक्तः सर्वधर्म
परायणः दशवर्षसहस्राणिरामोराज्यमुपास्त सः इदंवहस्युधनधान्यवृद्धिवर्ही
वीपुवारोग्यवर्कंनस्तुणपदे पवित्रमध्यात्मिकमेतितेपुरारामायणभावितमादिरामभ
ना शृणोतियःकथामनुजः समादितो भक्त्या पठेद्वापरिमुच्यमानसः सर्वोस्यमाशोतिस
नोगतांशिषोविमुच्यते पातककोटिभिः क्षणात्‌ रामाभिषेकेश्रयतः शृणोतियोधमो
भिलाषीलभतेमहाधनं पुत्राभिलाषीसुतमार्यसंमतंप्राप्नोतिरामायणमादितः पठेत्‌

स्मरणोति योध्यात्मिकरामसंहितां ग्रामोतिराजा भवसद्मसंपदं शत्रूञ्जित्वारिभिश्च
धर्षितोऽप्यपीतङ्गुःलोविजयी भवेन्नृपः ॥ स्त्रियोपि स्मरणं यधिरामसंहितां भजन्ते नितान्तो
वसन्तास्यश्चिताः वेध्यापि पुत्रं लभेत स्त्रूपिणां कथामिमां भजेद्गुनास्मरणोतिवा श्रद्धा
न्वितो यः स्मरणान्नष्टं त्रशोविजित्य केप्यं चक्षयाय मत्सरः दुर्गाणि सर्वाण्यपि विजित्य
निर्भयो भवेत्सनाथी गृहवभक्तिसंयुतः ॥ नराः समस्ताश्चपि यान्ति यथा विज्ञाः समस्
ता श्रपि यान्ति स्मरणात् अध्यात्मरामायणमाहितेन नृणां भवेति सर्वांशपि सपृहः परा
गुण स्वलावायदि रामनन्यरा स्मरणात्ति रामायणमेनशदितः ॥ पुत्रश्चस्ते सपभवेविश्च
वपन्ति षलालोकमरञ्जितो भवेत् ॥ श्रुण्वन्ति वाक्ये भक्त्या नमस्कृतैति निन्युशः सर्वेपा
पेर्विनिर्मुक्ता विष्णोर्यान्ति परं पदं ॥ अध्यात्मरामाचरितं कृत्स्नं स्मरण्येति भक्तितः पठति
वाश्वयं वक्तान्ते षरामः प्रसीदति ॥ रामएव परं ब्रह्म तस्मिंस्तुष्टेऽखिलात्मनि धर्मार्थका
ममोक्षाणां यद्यच्छति तद्भवेत् ॥ श्रोतव्यं नियमेनैतद्रामायणमखण्डितं ॥ नित्यं रामायण
स्य त्रैकालं सम्मनावामृयात् ॥ आयुष्यमारोग्यकरं कल्पकोटिविनाशनं ॥ देवाश्च सर्वेत्व

ष्यंतिग्रहाः सर्वेसमहृष्टबंधवः रामायणस्यश्रवणात्तुष्यंतिपितरस्तथा अध्यात्म
रामायणमेतदुद्धृतंवैराग्यविज्ञानयुतंपुरानम् पठंतिशृण्वंतिलिखंतिये
नरास्तेषांभवेस्मिन्नपुनर्भवोभवेत् आलोड्याखिलदेवराशिमसकृद्यत्ता
रकंब्रह्मतद्रामोविष्णुरहस्यमूर्तिरितियोविज्ञायभूतेश्वरः उद्धृत्याखिल
सारसंग्रहमिदंसंक्षेपतःप्रस्फुटं श्रीरामस्यनिगूढतत्वमखिलंप्राहप्रि
यायैभवः ॥ इतिश्रीरामायणेश्रीमदुमामहेश्वरसंवा
दे युद्धकांडे षोडशोध्यायः १६ ॥ समाप्तं
युद्धकांडं अतःपरमुत्तरकांडं
भविष्यति ॥ यस्यां
प्रतिबिंबः

MSS No. 303C Subject RELIGION

Name of MSS अध्यात्म रामायण

Author N.G.

Period Folios 23

Script Sanskrit Source Prithi Pal Singh

Missing Folios N.A.

ओम्

अथ आरण्य काण्डं प्रारभ्यते

रा॰
अ॰
१

ॐ श्रीरामाय नमः ॥ श्रुत्वा तत्र दिनं स्थित्वा प्रभाते रघुनंदनः स्नात्वा मुनिं समामंत्र्य प्रयाण
यामोपचक्रमे मुने गच्छामहे सर्वे मुनिमंडलसेवितम् विपिनं दंडकं यत्र मामाज्ञा
पितुमर्हसि मार्गप्रदर्शनार्थाय शिष्यानाज्ञप्तुमर्हसि श्रुत्वा रामस्य वचनं प्रहस्यात्रि
महायशाः उवाच वर्त्मनां श्रेष्ठः सानुरागस्मितेक्षणः सर्वस्य मार्गद्रष्टा त्वं तव को मार्ग
दर्शकः तथापि दर्शयिष्यंति तव लोकानुसारिणः इति शिष्याननुपादिश्य स्वयं किं
चित्समन्वगात् रामेण वारितः प्रीत्या अत्रिः स्वभवनं ययौ क्रोशमात्रं ततो गत्वा दद
र्श महतीं नदीम् मुनेः शिष्याननुवाचेदं रामो राजीवलोचनः नद्याः संतरणे कश्चिदु
पायो विद्यते न वा ऊचुस्ते विद्यते नौका सुदृढा रघुनंदन तारयिष्यामहे युष्मान्वावा
लेकवत्क्षणादिह ततो नावं समारोप्य सीतां राघवलक्ष्मणौ तत्क्षणात्तारयामासुर्न
दीं मुनिशिष्यकाः रामाभिवंदिताः सर्वे जग्मुरत्रेर्यथाश्रमम् ततोऽतिविपिनं गत्वा
झिल्लीझंकारनादितं नानामृगगणाकीर्णं सिंहव्याघ्रादिभीषणम् राक्षसैर्घोररूपै राम १
श्च सेवितं रोमहर्षणम् प्रविश्य विपिनं घोरं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् इतः परं प्रयत्नेन

1A

गात्रं च बलेन मे धनुर्गुणेन संयुक्तं शरानपि करे स्थलात् अग्रे यास्याम्यहं पश्चात्त्वमध्ये
हि धनुर्धरः आवयोर्मध्यगा सीता मायेवात्मपरात्मनोः वल्लश्चादय सर्वेत्र दृष्ट्वा दोमयि
सुहृत् विघ्नं दण्डकारण्यं प्रत्नश्च वसरिन्दम इत्येवं भाषमाणौ तौ जग्मतुः सार्धयोजने
तत्रैकाभ्यन्तरे विरणालेकल्हारकमलोत्पलैः शोभितैः शीतलोदेन शोभमानान्यपश्य
न तत्समीपमयोगत्वा प्राप्य तत्सलिलं शुभम् इत्युक्ते सलिलामाशे तृणैश्छाया
सुपाश्रिताः ततो ददृशतुर्गात्रं महाकायं भयानकम् करालदंष्ट्रवदनं भीषयन्तं स्व
गर्जितैः वामस्कन्धे न्यस्तशूलाग्रग्रथितानेकमानुषम् भक्षयन्तं गजव्याघ्रमहिषवन
गोचरम् आरोपितधनुर्बाणो रामो लक्ष्मणमब्रवीत् पश्य भ्रातर्महाकायो राक्षसोय
मुपागतः आयात्यभिमुखो नौ ग्रभीषयन्नथ मावयस्व सज्जीकृत्य धनुस्तिष्ठ मा भै
र्जनकनन्दिनि इत्युक्त्वा बाणमादाय स्थितो रामः स्वाचलः ततो दृष्ट्वा रमानाथौ लक्ष्म
णं जानकीं तथा अट्टहासं ततः कृत्वा भीषयन्निदमब्रवीत् कौ युवां चापतूणीरजटा
वल्कलधारिणौ मुनिवेषधरौ बालौ स्त्रीसहायौ महद्भुतौ संस्थितौ वनमेवकं प्रविष्ट

रा॰ कवलोपमौ किंमर्थमायातौ चोरौ वनं व्यालनिषेविते अत्रान्तरे तौ वचो रामः सप्रश्र

श्री॰ नमुवाच तम् शूद्रं रामस्त्वयं भ्राता लक्ष्मणो मम संगतः एषा सीता मम प्राणवल्लभा

२ वनमागता पितुर्वाक्यं पुरस्कृत्य गृहीतोऽर्थे सुभवादृशाम् अत्रान्तरे स वचनमुद्ग्रा

2 ममध्याकरोत् मारीचवञ्चो वाहुभ्यां सालमादाय सत्वरः मारीचनामासि राम सर्वविरा

धलोकविक्रान्तम् मद्भयान्मुनयः सर्वे त्यक्त्वा वनमितो गताः यदि जीवितुमिच्छा

स्ति तदा का सीता निरायुधौ पलायतं नचेद्वीरौ भक्षयामि युवामहम् इत्युक्त्वा रा

मः सीतामादातुमभिदुद्रुवे रामश्चिच्छेद तद्बाहू शरेण शरहस्ततवेव ततः क्रोधपरी

तात्मा मारीचो विकटं स्वरम् राममभ्यद्रवद्रामश्चिच्छेद परिधावतः पादद्वयं वि

राधस्य तदद्भुतमिवाभवत् ततः सर्पं इवास्येन ग्रसितो रामसायकैः ततोऽर्धचंद्रा

कारेण बाणेनास्य महाशिरः चिच्छेद स शिरो हीनः पपात धरणीतले ततः सीता स

मालिंग्य प्राशंसद्रघुसत्तमम् ततोऽदुर्भयात्तेषु दिवि देवाः प्रमोदिताः ततस्तस्या आश्र राम॰

मो ह्यगाज्जग्मुर्गन्धर्वकिन्नराः विराधकायादतिसुंदराकृतिर्दिव्याजमानो विमलांव २

2A

गद्भुतः प्रणतभक्तमोक्षवचास्त्भूषणोमहरूपमायंगगनेरविर्यथा प्रणम्यरामंश्रण
न्तार्तिहारिणंभवप्रवाहेपरमगुणाकरम् प्रणम्यभूयोपिनमामदेउवन्नप्रवसर्गान्ते
हरप्रभुवर्थीः श्रीमामराजीवदलायताक्षविद्याधरोहंविमलप्रकाशः इत्योससमाका
रणक्लेशमूर्तिनाशामः श्रुतामेधाविमोविनतस्त्वया इतः परन्तुस्ववर्णविद्येयोः स्मृतिः
स्तरामेत्वभवोपशान्तये त्वन्नामसंकीर्तनमीष्टावाणीकरोतुमेकर्णपुटं त्वदीयं क
थामृतं पातुकरद्वयं ते पादारविंदार्चनमेव कुर्यात् शिरश्चमेपादयुगप्रणामं करो
तुनित्यंभवतीयमेव नमस्त्वमस्तुभगवतेविश्वतारनकारिणे श्रीरामायरामाय
सीतारामायवेधसे प्रपन्नपाहिमांरामयथाप्याभिलषन्त्वत्तया देवलोकेषुशेषमा
यानामासुगणानते इतोविनाप्यतेस्तेनप्रसन्नोरघुनंदनः इत्येवंवनदाघीतोविद्याध
यमहामतिः गच्छविद्याधराशेषमायारोषगुणान्वितः त्वयामहर्षिनागस्त्येयोमहो
त्सानवतोवरः मद्भक्तिदुर्लभालोकेनानाचेत्वाकिंहायिनी शृणत्वंभक्तिसंपन्नः प
दंयाहिममात्मनया रामेणरक्षितोनिधनंसुचोरंश्रापाहिमद्भक्तिवरदानमेव विद्याधरोव

विद्याधरत्वं पुनरेव लब्ध्वा रामं प्रणम्यैति निजरोविलासान् ॥ आरण्यकांडे प्रथमोध्यायः ॥
महादेवः ॥ विराधे स्वर्गते रामो लक्ष्मणेन च सीतया । जगाम शरभंगस्य वनं सर्वसुखावहं
शरभंगस्ततो दृष्ट्वा रामं सौमित्रिणा सह । आयांतं सीतया सार्धं संभ्रमादुत्थितः सुधीः । अ
भिगम्य सुसंपूज्य विष्टरेषूपवेशयत् । आतिथ्यमकरोत्तेषां कंदमूलफलादिभिः । प्रीत्या
ह शरभंगोपि रामं भक्तपरायणम् । बहुकालमिहैवासं तपसे कृतनिश्चयः । तव संदर्शना
कांक्षी राम त्वं परमेश्वरम् । अद्य मन्नूपसा सिद्धं यत्पुण्यं बहु मयार्जितम् । तत्सर्वं तव दास्या
मि ततो मुक्तिं व्रजाम्यहम् । समर्प्य रामस्य महत्सुपुण्यफलं विरक्तः शरभंगयोगी
चितिं समारोप्य दप्रमेयं रामं समेतं सहसाग्रणाम्य । ध्यायंश्चिरं राममशेषहृत्स्थं हुत्वा
दग्धपापामलमंबुजाहतम् । दीर्घंवर्ष्मत्रिपुरारकलापं सीतासहायं सह लक्ष्मणेन च
कौशांबरपालः स्थितकामयेन्नरमो जगत्यां रघुनाथ कायत्र । स ततो मयानित्यमनन्यभावा
ज्ञात्वा स्मरामि मनसा यमेव यातः । पश्यन्निदानीं देवेशो रामे दाशरथिः प्रभुः । दग्धा स्वदेहं
गतो ब्रह्मलोकमकल्मषम् । अयोध्याधिपते मे स्वहृदये राघवः सदा । यदा वांगमिष्य

3A

तांसीतामेघस्येवतडिल्लता। इतिरामंविवेशत्वादृष्टाचपुरतःस्थितं अद्भुतंमहदसाव
द्विःस्वरूपात्मकंवपुः दिव्यदेहधरःसाक्षाद्योगीलोकपतेःपरम् ततोमुनिगणाः
सर्वेदंडकारण्यवासिनः आजग्मूराघवंदृष्टुंशरभंगनिवेशनम् दृष्ट्वामुनिसमूहंतं
जानकीरामलक्ष्मणौ प्रणेमुःसहसाभूमौमायामानुषरूपिणः आशीर्भिरभिनंद्या
घरांसमर्वेदादिस्थितम् ऊचुःप्रांजलयःसर्वेपूर्ववाणाधरंहरिम् भूमेर्भारावताराय
जातोसिब्रह्मणार्थितः जानीमस्त्वांहरिंलक्ष्मींजानकींलक्ष्मणंतथा शेषांशंशंख
चक्रेद्वेभरतेसानुजेतथा अत्रशरीरंक्षयीणांवेदःत्वंमोक्षमिच्छामितेहि आगच्छयामो।
मुनिसेवितानिवनानिसर्वाणिरघूत्तमक्रमात् द्रष्टुंसमिच्छास्ततजानकीभर्तातदायया
श्रात्मदृष्टाभविष्यति इतिवितापितोरामःकृतांजलिपुटोविभुः जगामसहमुनिभिःसा
र्धंदृष्टुंमुनिवनानिसः ददर्शतत्रपतितान्यनेकानिशिरांसिस अस्थिभूतानिसर्वत्ररामो
वचनमब्रवीत् अस्थीनिकस्यमेतानिकिमर्थंपतितानिवै तमूचुर्मुनयोरामऋषी
णांमस्तकानिहि राक्षसैर्भक्षितानीतिप्रमत्तानांसमाधितः श्रुत्वापातंमुनीनांनेप।

रा॰
अं॰
४
5

यतेलोकेनुचरंतीति श्रुत्वा वाक्यं मुनीनां शुभदैन्यसमन्वितम् प्रतिज्ञामकरोद्रामो वधा-
याशेषरक्षसाम् पूज्यमानः सदा तत्र मुनिभिर्वनवासिभिः जानक्या सहितो रामो लक्ष्मणे-
न समन्वितः उवास कतिचित्तत्र वर्षाणि रघुनंदनः एवं क्रमेण संपश्यन्नृषीणामाश्रमा-
न्विभुः सुतीक्ष्णस्याश्रमं प्रागाद्विख्यातमृषिसंकुलम् सर्वर्त्तुगुणसंपन्नं सर्वकालसुखा-
वहम् राममागतमाकर्ण्य सुतीक्ष्णः समभ्यगात् अगस्त्यशिष्यो रामस्य मंत्रजापनतत्परः
विधिवत्पूजयामास मदयुक्तोदितलोचनः ॥ सुतीक्ष्णः ॥ त्वन्मंत्रजाप्यहमनंतगुणाप्रमेय
सीतापते शिवविरिंचिसमाश्रितांघ्रे संसारसिंधुतरणामलपादरूप रामाभिरामसततं
तवदासदासः मामद्य सर्वजगतामविगोचरस्त्वं त्वन्माययासुतकलत्रगृहांधकूपे मग्नं
निरीक्ष्य मलमूत्रपिंडमोहपाशानुबद्धहृदयं स्वयमागतोसि त्वं सर्वभूतहृदयेषु कृताल-
योसि त्वन्मंत्रजाप्यविमुखेषु तनोषि मायाम् त्वन्मंत्रसाधनपरेष्वपयाति माया सेवानुरूप
फलदोसि यथा महीपः विश्वस्य सृष्टिलयसंस्थितिहेतुरेकस्त्वं मायया त्रिगुणया विधिरी-
शविष्णुः भासीह मोहितधियां विविधाकृतिस्त्वं यद्वद्रविः सलिलपात्रगतो ह्यनेकः प्र राम ४

त्वत्तलोयभवतश्चरणारविंदौ पश्यामि राम तमसः परतः स्थितस्य हृद्रूपतस्तममलाममधि
गोचरोसि त्वन्मंत्रजपनहृदयेषु सदा प्रसन्नः पश्यामि राम तव रूपमरूपिणोपि मायाविडंब
नकृतसुमनुष्यवेशम् कंदर्पकोटिसुभगां कमनीयचापबाणं दयार्द्रहृदयं स्मितचारुवक्त्र
म् सीतासमेतमजिनांबरमप्रधृष्यं सौमित्रिणा नियतसेवितपादपद्मम् नीलोत्पलद्यु
तिमनंतगुणप्रशांतं मद्भागधेयमनिशं प्रणमामि रामम् जानंतु राम तव रूपमशेषदेश
कालाद्युपाधिरहितं घनचित्प्रकाशम् प्रत्यक्षतोद्य मम गोचरमेतदेव रूपं विभातु हृदये न
परं विकांक्षे इत्येवं स्तुवतस्तस्य रामः सस्मितमब्रवीत् मुने जानामि ते चित्तं निर्मलं मदुपा
सनात् अतोहमागतो द्रष्टुं मदृते नान्यसाधनं मन्मंत्रोपासका लोके मामेव शरणं गताः
निरपेक्षा नान्यगतास्तेषां दृश्योहमन्वहं स्तोत्रमेतत्पठेद्यस्तु त्वत्कृतं मत्प्रियं सदा सद्भक्ति
र्मे भवेत्तस्य ज्ञानं च विमलं भवेत् त्वमतः परमापन्नो देहांते मम सायु
ज्यं लप्स्यसे नात्र संशयः गुरुं ते द्रष्टुमिच्छामि ह्यगस्त्यं मुनिनायकम् किंचित्कालं तत्र वस्तुं म
नो मे त्वरयत्यलम् सुतीक्ष्णोपि तथेत्याह श्वो गमिष्यामि राघव अहमप्यागमिष्यामि

रा॰ अ॰ ५
5

विराद्दशो महामुनिः अथ प्रभाते मुनिना समेतो रामः ससीतासहलक्ष्मणेन अगस्त्य-
संभाषणलोलमानसः प्रतस्थे गस्त्यानुजसमेदेवे ययौ ॥ आरण्यकाण्डे द्वितीयोऽध्यायः ॥
महादेवः ॥ अथ रामः सुतीक्ष्णेन जानक्या लक्ष्मणेन च अगस्त्यस्यानुजस्थाने मध्याह्ने
समुपययौ तेन संपूजितः सम्यग्भुक्त्वा मूलफलादिकं परेद्युः प्रातरुत्थाय जग्मुस्तेऽग-
स्त्यमण्डलम् सर्वर्तुफलपुष्पाढ्यं नानामृगगणैर्युतम् पादपैर्वै स्वविविधैर्नादितं न-
न्दनोपमम् ब्रह्मर्षिभिर्देवर्षिभिः सेवितं मुनिसत्तमैः सर्वतो लसितं साक्षाद्ब्रह्मलोकमि-
वापरम् बहिरेवाश्रमस्याथ स्थित्वा रामोऽब्रवीन्मुनिम् सुतीक्ष्ण गच्छ शीघ्रं त्वमागतं मां
निवेदय अगस्त्यमुनिवर्याय सीतया लक्ष्मणेन च महाप्रसाद इत्युक्त्वा सुतीक्ष्णः प्रययौ
गुरोः आश्रमं त्वरया तत्र ऋषिश्रेष्ठैः समाहृतम् उपविश्य रामभक्त्यै विशेषेण समाहितम्
व्याख्यातराममन्त्रार्थं शिष्येभ्यश्चातिभक्तितः दृष्ट्वागस्त्यं मुनिश्रेष्ठं सुतीक्ष्णः प्रणयौ मुनिं
दंडवत्प्रणिपत्याह विनयावनतः सुधीः रामो दाशरथिर्ब्रह्मन् सीतया लक्ष्मणेन च आग-
तो दर्शनार्थं ते बहिस्तिष्ठति साञ्जलिः ॥ अगस्त्यः ॥ शीघ्रमानय भद्रं ते रामं मम हृदि स्थितं

राम ५

तमेव ध्यायमानोऽहं कोऽहमात्मेति संस्थितः इत्युक्त्वा स्वयमुत्थाय मुनिभिः सहितो ऽद्भुतम्
शुभ्ययान्नायरपाभक्त्या गत्वा रामे पृष्टा ऽब्रवीत् श्रीमाञ्छ्रीरामभद्रे देहत्यागे ते समागमः श्रि
यातिथिर्मे मया मेऽद्य मे सफलो दिनम् रामोऽपि मुनिमायान्तं हृष्टो हर्षसमाकुलः सौ
नयाल्लक्ष्मणेनापि देवं वन्यातिनोऽभवि इति मत्वाऽथ मुनिं राजा समालिङ्ग्य भक्तितः रङ्गा
वस्त्रं शोनाद्यरत्नवैश्वजलाञ्जलिः गृहीत्वा करमेकेन करेणाथ भुजेन तम् जगाम स्वा
श्रमे तत्र श्रीमान् सौमित्रिर्मुनिपुङ्गवः सहोपविष्टं सत्यं नानाकावृक्षविस्तरे भोजयित्वा
यथान्यायं भोजयेद्वैश्वदेवकदा सहोपविष्टमेकान्ते रामे शाश्वतिनिभाननम् कृत्वाञ्ज
लिरुवाचेदं मतिमान् भगवानृषिः त्वदागमनमेवाहं प्रतीक्ष्य समवस्थितः यदा ही
दसमुद्भूतेऽत्र लक्ष्मणात्संस्थितः पुरा भूमेर्भारापनुत्यर्थं रावणस्य वधाय च तदादि
र्शनाकाङ्क्षी नववासमतपश्चरन् वसामि मुनिभिः सार्धं त्वामेव परिचिन्तयन् स्वदेहः
प्राकृतिकस्तु मे सौमित्रेर्विकल्पोऽनुपाधिकः त्वदाश्रयात्त्वद्विषया माया ते शक्तिरुच्यते
त्वामेव निर्गुणं शक्तिरावृणोति यदा तदा सुब्राह्मणमितिमार्गवेदान्तपरैर्विचिन्तिताः

रा॰ स्तो॰ ६ मूलप्रकृतिरित्येके प्राहुर्मायेति केचन अविद्या संसृतिर्बन्ध इत्यादि बहुधोच्यते त्वया
संक्षोभ्यमाणा सा महत्तत्त्वं प्रसूयते महत्तत्त्वादहंकारस्त्वया संचोदितादभूत् अहंका
रो महत्संवृतस्त्रिविधो भवत् सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्चेति भण्यते तामसात्
सूक्ष्मतन्मात्राण्यासन्भूतान्यतः परम् स्थूलानि क्रमशो राम क्रमोत्तरगुणानि हि
राजसानीन्द्रियाण्येव सात्त्विका देवता मनः तेभ्योऽभवत्सूत्ररूपं लिङ्गं सर्वगतं महत्
ततो विराट् समुत्पन्नः स्थूलाद्भूतकदम्बकात् विराजः पुरुषात्सर्वं जगत्स्थावरजंग
मम् देवतिर्यङ्मनुष्याश्च कालकर्मक्रमेण तु त्वं रजोगुणतो ब्रह्मा जगतः सर्वकार
णम् सत्त्वाद्विष्णुस्त्वमेवास्य पालकः सद्भिरुच्यते लये रुद्रस्त्वमेवास्य त्वन्मायागुणभे
दतः जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्या वृत्तयो बुद्धिजा गुणैः तासां विलक्षणो राम त्वं साक्षी
चिन्मयोऽव्ययः सृष्टिलीलां यदा कर्तुमीहसे रघुनन्दन अंगीकरोषि मायां वै तदा त्वं
गुणवानिव राम माया द्विधा भाति विद्याविद्येति ते सदा प्रवृत्तिमार्गनिरता अविद्या राम ६
वशवर्तिनः निवृत्तिमार्गनिरता वेदान्तार्थविचारकः त्वद्भक्तिनिरता ये च ते वै विद्याम

6

6A

पाश्रिताः अविद्यावशगा ये तु नित्यं संसारिणस्तु ते विद्याभ्यासरता ये तु नित्यमुक्तास्त
एव हि लोके त्वद्भक्तिनिरतास्त्वद्धर्मपालकाश्च ये विद्याप्रादुर्भवेद्येषां नेतरेषां कदाचन
अतस्त्वद्भक्तिसंपन्ना मुक्ता एव न संशयः त्वद्भक्तसंगहीनानां मोक्षः स्वप्नेपि नो भवेत् किं
राम बहुनोक्तेन सारं किंचिद्ब्रवीमि ते साधुसंगतिरेवात्र मोक्षहेतुरुदाहृता साधवः
समचित्ता ये निस्पृहा विगतैषिणः दांताः प्रशांतास्त्वद्भक्ता निवृत्ताखिलकामनाः इष्ट
प्राप्तिविपर्यासद्वंद्वसमाः संगविवर्जिताः संन्यस्ताखिलकर्माणः सर्वदा ब्रह्मतत्पराः य
मादिगुणसंपन्नाः संतुष्टा येन केनचित् सत्संगमो भवेद्यर्हि त्वत्कथाश्रवणे रतिः सम
देति ततो भक्तिस्त्वयि राम सनातने त्वद्भक्तावुपपन्नायां विज्ञानं विपुलं स्फुटम् उदेति मु
क्तिमार्गोयमायश्चतुरसेवितः तस्माद्राघव सद्भक्तिस्त्वयि मे प्रेमलक्षणा सदा भूया
द्धरे संगस्त्वद्भक्तेषु विशेषतः अद्य मे सफलं जन्म भवत्संदर्शनादभूत् अद्य मे क्रतवः
सर्वे बभूवुः सफलाः प्रभो दीर्घकालं मया तप्तमनन्यमतिना तपः तस्यैव तपसो रा
म फलं तव पदार्पणं सदा मे सीतया सार्धं हृदये वस राघव गच्छतस्तिष्ठतो वापि स्म

रा॰ त्तिः स्यान्ममसदात्वयि इतिस्तुत्वारमानाथमगस्त्योमुनिसत्तमः ददौचापंमहेंद्रेणरामा
आ॰ र्थेस्थापितंपुरा अक्षय्यौबाणतूणीरौखड्गंरत्नविभूषितं गच्छराघवभद्रंतेगोद
३ नमंडले यदर्थमवतीर्णोसिमायया मनुजाकृतिः नतोयोजनमेकेनपुण्यकाननमं
7 डितः पंचवटीनाम्नाआश्रमोगौतमीतटे नेतव्यस्तत्रतेकालःशेषोरघुकुलोद्वह
तत्रैवबहुकार्याणिदेवानांकुरुसत्तम श्रुत्वातदागस्त्यसुभाषितंवचस्तोत्रंवनत्वाथसमु
ल्लसितोविभुः मुनिंसमाभाष्यसहानुजोययौप्रदर्शितंमार्गमशेषविद्भिः ॥ अरण्यका
ण्डेतृतीयोध्यायः ३ महादेवः ॥ मार्गेव्रजन्ददर्शाथशैलशृंगमिवस्थितम् गृध्रंजटा
युषंरामःकिमेतदितिविस्मितः धनुरानयसौमित्रेराक्षसोयंपुरःस्थितः इत्याहलक्ष्म
णंरामोहनिष्याम्यृषिभक्षकम् तच्छ्रुत्वावचनंतस्यगृध्रराड्भयपीडितः वधार्होहंनते
रामपितुस्तेहंप्रियःसखा जटायुर्नामभद्रंतेगृध्रोहंप्रियकृत्तव पंचवट्यामहंवासीत
वैवप्रियकाम्यया मृगयायैकदाचित्त्वंप्रयातेलक्ष्मणेपिच सीताजनककन्यासौरक्षित राम
व्याप्रयत्नतः श्रुत्वातद्वचनंरामःसस्नेहमब्रवीत साधुगृध्रमहाराजमतैषवकाः ३

7A

रुमेष्टियं शुश्रूषैव मे समीपस्थो नाद्यहरेवनेवस इत्यामंत्र्य तमालिंग्य ययौ पंचवटीं प्र
भुः लक्ष्मणेन सह भ्राता सीतया च रघूत्तमः गत्वा वै गौतमीतीरे पंचवट्यां सुविस्त
म् मंदिरं कारयामास लक्ष्मणेन सुबुद्धिना तत्र ते न्यवसन् सर्वे गंगायाः उत्तरे तटे कंद
मूलफलाद्यैः फलवृक्षसमाकुले विविक्ते जनसंबाधवर्जिते निर्जनस्थले विनो
दयं जनकजां लक्ष्मणेन विधापिता सुखं वास स्वयं रामो देवलोके इवामरः कंदमू
लफलादीनि लक्ष्मणेन च दिने दिने तथा आनीय प्रददौ रामसेवातत्परमानसः धनुर्बाण
धरो नित्यं रात्रौ जागर्ति सर्वतः स्नानं करोति नित्यं हि त्रयस्ते गौतमीजले उभयोर्मध्यगा
सीता कृत्वेव गमागमौ आनीय सलिलं नित्यं लक्ष्मणः प्रीतमानसः सेवते स्म रहः
सीतायाश्च मनोनुलेखयः एकदा लक्ष्मणो राममेकांते समुपस्थितम् विनयावन
तो भूत्वा पप्रच्छ परमेश्वरम् भगवन् श्रोतुमिच्छामि मोक्षस्यैकांतिकीं गतिम् त्वत्तः कम
लपत्राक्ष संक्षेपाद्वक्तुमर्हसि विज्ञानसहितं ज्ञानं भक्तिवैराग्यबृंहितम् आचक्ष्व मे र
घुश्रेष्ठ वक्ता नान्योस्ति भूतले ।। श्रीरामः ।। शृणु वक्ष्यामि ते वत्स गुह्याद्गुह्यतमं परं

रा॰ अ॰ ८

8

यद्विज्ञायनरोजन्माज्ञोवैकल्पिकंभ्रमम् आदौमायास्वरूपंतेवक्ष्यामितदनंतरम् ज्ञा
नस्वरूपयंतेपश्चाज्ज्ञानेविज्ञानसंयुतम् ज्ञेयंचपरमात्मानंयज्ज्ञात्वामुच्यतेभयात् अना
त्मनिशरीरादावात्मबुद्धिस्तुयाभवेत् सैवमायातयैवासौसंसारःपरिकल्प्यते रूपेद्वे
निश्चयेपूर्वंमायायारघुनंदन विक्षेपावरणेतत्रप्रथमंकल्पयेज्जगत् लिंगाद्यब्रह्मपर्यं
तंस्थूलसूक्ष्मादिभेदतः अपरंत्वखिलंज्ञानरूपमावृत्यतिष्ठति मायायाकल्पितंविश्वं
परमात्मनिकेवले रज्जौभुजंगवद्भ्रांत्याविचारेनास्तिकिंचन श्रूयतेदृश्यतेयद्यत्स्म
र्यतेवानरैःसदा असदेवहितत्सर्वंयथास्वप्नमनोरथौ देहएवहिसंसारवृक्षमूलंदृ
ढंस्मृतम् तन्मूलःपुत्रदारादिबंधःस्यान्नान्यथात्मनः देहस्तुस्थूलभूतानिपंचतन्मात्र
पंचकम् अहंकारश्चबुद्धिश्चइंद्रियाणितथादश चिदाभासोमनश्चैवमूलप्रकृतिरेव
च एतत्क्षेत्रमितिज्ञेयंदेहइत्यभिधीयते एतैर्विलक्षणोजीवःपरमात्मानिरामयः ।
तस्यजीवस्यविज्ञानेसाधनान्यपिमेशृणु जीवश्चपरमात्माचपर्यायोनात्रभेदधीः मा
नाभावस्तथादंभहिंसादिपरिवर्जनम् परक्षेपादिसहनंसर्वत्रावक्रतातथा मनोवाक्का

राम ८

8A

यमस्तज्ज्ञानमहतोः परिसेवनम् बाह्याभ्यंतरसंशुद्धिः स्थिरता सत्क्रियादिषु मनोवाक्का
यदेहस्य विषयेषु निरीहता निरहंकारता जन्मजराद्यालोचनं तथा असक्तिः स्नेहशून्य
त्वं पुत्रदारधनादिषु इष्टानिष्टागमे नित्यं चित्तस्य समभावना मयि सर्वात्मके रामे ह्यनन्य
विषया मतिः जनसंबाधरहितशुद्धदेशनिषेवनम् प्राकृतैर्जनैः संघे ह्यरतिः सर्वदा भवे
त् आत्मज्ञाने महोद्योगो वेदांतार्थावलोकनम् उक्तैरेतैर्भवेज्ज्ञानं विपरीतैर्विपर्ययः बु
द्धिप्राणमनोदेहाहंकृतिभ्यो विलक्षणः चिदात्माहं नित्यशुद्धो बुद्ध एवेति निश्चितम् ये
न ज्ञानेन संवित्ते तज्ज्ञानं निश्चितं च मे विज्ञानं च तदैवैतत्साक्षादनुभवेद्यदा आत्मा सर्व
त्र पूर्णः स्याच्चिदानन्दात्मकोऽव्ययः बुद्ध्याद्युपाधिरहितः परिणामादिवर्जितः स्वप्रकाशे
न देहादीन्भासयन्ननपावृतः एक एवाद्वितीयो हि सत्यज्ञानादिलक्षणः असंगः स्वप्रभो
द्रष्टा विज्ञानेनावगम्यते आचार्यशास्त्रोपदेशादैक्यज्ञानं यदा भवेत् आत्मनोर्जीवपरयो
र्मूलाविद्या तदैव हि लीयते कार्यकरणैः सहैव परमात्मनि सावस्था मुक्तिरित्युक्ता ह्यु
पचारोऽयमात्मनि इदं मोक्षप्रधानार्थं कथितं रघुनंदन ज्ञानविज्ञानवैराग्यसहितं मे पं

अ॰ परात्मनः किं वै तद्दुर्लभं मन्ये मद्भक्तिविमुखात्मनां वदत्यमनामपि पश्यतां यो मे समस्यहं दृ॰
रा॰ श्यते प्रदर्शितं समे मनो नो दृश्यते समागोचरे एवं मद्भक्तियुक्तानां मन्मन्त्रसम्यक्प्रकाश्य
४ ते मद्भक्तैः कारणं किंचिद्दृश्यानि श्रुतिमततः मद्भक्तसंगमे सेवा मद्भक्तानां निरंतरम् ।
९ एकादश्युपवासादि मम पर्वानुमोदनम् मत्कथाश्रवणे पाठे व्याख्याने सर्वदा रतिः मत्
पूजापरिनिष्ठा च मम नामानुकीर्तनम् एवं सततयुक्तानां भक्तिरव्यभिचारिणी मयि
संजायते नित्यं ततः किमवशिष्यते अतो मद्भक्तियुक्तस्य ज्ञानं विज्ञानमेव च वैराग्यं च भ
वेच्छीघ्रं ततो मुक्तिमवाप्नुयात् कथितं सर्वमेतत्तेन वृश्चानुसारतः अस्मिन्मनः समाद्रा
ययास्तिष्ठत्यनन्तमुक्तिभाक् न यत्क्वापि मेदर्पयन्मद्भक्तिविमुखा यदि मद्भक्तस्य प्रसादत्व
मात्पापिष्ठपात्रितः यद्दूतं पदे त्रिवेषु श्रद्धाभक्तिसमन्वितः अज्ञानपटलध्वान्ते विधूय प
रिमुच्यते भक्तानां मम योगिनां सविमलस्वान्तानिलोलात्मनो मन्मेवाभिरतात्मनां च
विमलत्वाभ्यात्मनो सर्वदा संशयः क्रतवे मरो यतमनामन्मेव नानन्यधी मोतासस्यकोऽस्ति राम
नाहमनिशं दृष्टो भवेन्नान्यथा ॥ आरण्यकाण्डे चतुर्थोऽध्यायः ४ महादेवः ॥ तस्मिन्काले ४

महारण्ये राक्षसी कामरूपिणी विचचार महासत्वा जनस्थाननिवासिनी एकदा गौत
मीतीरे पंचवट्याः समीपतः पद्मवज्रांकुशांकानि पदानि जगतीपतेः दृष्ट्वा कामपरी
तात्मा पादसौंदर्यमोहिता पश्यन्ती सा शनैरायाद्राघवस्य निवेशनम् तत्र दृष्ट्वा महात्मा
नं सीतया सह संस्थितम् कंदर्पसदृशं रामं दृष्ट्वा कामविमोहिता राक्षसी राघवं प्राह
कस्त्वं कः किमाश्रमे युक्तो जटाद्यैः संछन्न साध्व्या किं तत्र मे वद अहं शूर्पणखा नाम रा
क्षसी कामरूपिणी भगिनी राक्षसेंद्रस्य रावणस्य महात्मनः खरेण सहिता भ्रात्रा वसाम्य
त्रैव सहते राज्ञा दत्तं च मे सर्वं मुनिभावा वसाम्यहम् त्वां तु वेदितुमिच्छामि वद मे वद
तां वर तामाह रामनामाहमयोध्याधिपतेः सुतः एषा मे सुंदरी भार्या सीता जनकनं
दिनी स तु भ्राता कनीयान्मे लक्ष्मणो भीमविक्रमः किं कृत्यं ते मया ब्रूहि कार्यं भुवनसुं
दरि इति रामवचः श्रुत्वा कामार्ता साब्रवीदिदम् एहि राम मया सार्धं रमस्व गिरिका
नने कामार्ताहं न शक्नोमि त्यक्तुं त्वां कमलेक्षण रामः सीतां कटाक्षेण पश्यन्सस्मि
तमब्रवीत् भार्या ममैषा कल्याणी विद्यते ह्यनपायिनी त्वं तु सापत्न्यदुःखेन कथं स्था

रा॰ अ॰ १०

10

स्यास्ति सुंदरि वदितास्मि मम भ्राता लक्ष्मणो नीव सुंदरः तवानुरूपो भविता पतिस्तेनैव
सेचर इत्युक्ता लक्ष्मणं प्राह पतिर्मे भव सुंदर भ्रातुराज्ञां पुरस्कृत्य संगमोस्तु यथा चिरं
इत्याह राक्षसी घोरा लक्ष्मणं काममोहिता तामाह लक्ष्मणः साध्वि दासोहं तस्य धीमतः
दासी भविष्यसि त्वं तु ततो दुःखतरं नु किम् तमेव गच्छ भद्रं ते स तु राजाखिलेश्वरः तच्छ्रु
त्वा पुनरप्यागाद्राघवं दुष्टमानसा क्रोधाद्राम किमर्थं मां भ्रामयस्यनवस्थितः इदानी
मेव तां सीतां भक्षयामि तवाग्रतः इत्युक्त्वा विकृताकारा जानकीमनुधाविनी ततो राम
नियोगात्खड्गमादाय परितस्तताम् चिच्छेद कर्णौ नासां च लक्ष्मणो लघुविक्रमः ततो घो
रध्वनिं कृत्वा रुधिराक्तवपुर्द्रुतम् क्रंदमाना पपातोग्रा खरस्याग्रे कथातुरा किमेतदि
ति तामाह खरः खरतराक्षरः केनैवं कारितासि त्वं मृत्योर्वक्त्रानुवर्तिना वद मे तं व
धिष्यामि कल्पमपि क्षणान्तरम् तामाह राक्षसी रामः सीतालक्ष्मणसंयुतः दंडकोनि
र्भयं कर्तुं वने गोदावरीतटे मामेवं कृतवांस्तस्य भ्राता तेनैव चोदितः यदि त्वं कुलजा
तोसि जहि तौ मम सहोदर तयो रक्तं पिबाम्यद्य भक्षयैतौ सहस्व मे नो चेत्प्राणान्परित्य

एम
१०

10A

यथा स्यामि यमसादनम् तच्छ्रुत्वा वविनेयागात्खरः क्रोधविमूर्छितः चतुर्दश सह
स्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् चोदयामास रामस्य समीपे वधकांक्षया खरश्चाति
त्रिशिरश्चैव दूषणश्चैव राक्षसः सर्वे ते समयुध्यन्त नानाप्रहरणोद्यताः श्रुत्वा कोलाहलं
तेषां रामः सौमित्रिमब्रवीत् श्रुणु ते विपुलः शब्दो नूनमायाति राक्षसाः भविष्यति मह
द्युद्धं नूनमद्य मया सह सीतां नीत्वा गुहां गत्वा तत्र तिष्ठ महाबल हंतुमिच्छाम्यहं सर्वांश्चा
त्समान्भीमरूपिणः अत्र किंचिन्न वक्तव्यं शापितोऽसि ममोपरि तथेति सीतामादाय लक्ष्म
णो गह्वरं ययौ रामः परिकरं बद्ध्वा धनुरादाय निष्ठुरम् तूणीरस्यात्ययपार्श्वे बद्ध्वा यात्तोऽभ
वत्प्रभुः ततस्त्वागतास्तत्र रामस्योपरि चिक्षिपुः शस्त्राणि विविधानि पाषाणान्यप
द्रुमानपि तानि विच्छेद रामोऽपि लीलया तिलशः क्षणात् ततो बाणसहस्रेण हत्वा तान्स
र्वराक्षसान् खरं त्रिशिरसं चैव दूषणं चैव राक्षसम् जघान प्रहरार्धेन सर्वानेव रघूत्तमः
लक्ष्मणोऽपि गुहामध्यात्सीतामादाय राघवम् समर्प्य राघवस्याग्रे हृष्टास्त्वावित्स्थिता यथा सी
ता राममालिंग्य प्रसन्नमुखपंकजम् शस्त्रव्रणानि चांगेषु ममार्ज जनकात्मजा ॥

विडुरशावहस्तालात्त्वागात्तालमगनावात् लंकां गत्वा सभामध्ये क्रोशन्ती पादसन्निधौ राव
णस्य पपातोर्व्यां भगिनी तस्य रक्षसः दृष्ट्वा तां रावणः प्राह भगिनीं भयविह्वलाम् उत्ति
ष्ठोत्तिष्ठ वत्से त्वं विरूपकरणं तव कृतं शक्रेण वा भद्रे यमेन वरुणेन वा कुबेरेण यथाव
ब्रूहि भस्मीकुर्यां क्षणेन तम् राक्षसी तमुवाचेदं त्वं प्रमत्तो विमूढधीः पानासक्तः स्त्री
जितः शठः सर्वत्र लक्ष्यसे चारचक्षुर्विहीनस्त्वं कथं राजा भविष्यसि खरश्च निहतः
संख्ये दूषणस्त्रिशिरास्तथा चतुर्दश सहस्राणि राक्षसानां महात्मनाम् निहतानि
क्षणेनैव रामेणाहरधाकृणा जनस्थानमशेषेण मुनीनामभयं कृतम् न जानासि
विमूढस्त्वमत एव मयोच्यते ॥ रावणः ॥ को वा रामः किमर्थं वा कथं तेनाशु राक्षसाः
सम्यक् कृपया मे तेषां मूलघातं करोम्यहम् ॥ शूर्पनखा ॥ जनस्थानादहं याता कदाचि
द्गौतमीतटे तत्र पंचवटी नाम पुरी मुनिजनाश्रया तत्राश्रमे मया दृष्टो रामो राजीव
लोचनः धनुर्बाणधरः श्रीमान् जटावल्कलमंडितः कनीयाननुजस्तस्य लक्ष्मणोऽपि
तथाविधः तस्य भार्या विशालाक्षी रूपिणी श्रीरिवापरा देवगंधर्वनागानां मनुष्या।

11A

णीतयाविधा नरहस्तानस्कन्नाया जंघोतयंलीवनेस्तुभम् सानेन मरहमध्रुकाभायाश्वेतव
चानेच लक्ष्मणेनामनक्राला विच्छेदममनासिका कर्णौच चोदितस्तेन रामेणममहा
बलः ततोहमतिदुःखेनक्रुद्धतीव्रवस्यधागात सोपिरामेममसाक्षाद्यधोदुर्गतमस्त्व
वैः ततःलक्ष्मणेनरामेणतेनवबलगालिना सर्वेतेनाविनष्टावेरामसमाभीमविक्रमाः
यदिरामोमनःकुर्यात्त्रैलोक्यंनिमिषाद्धतः भामीकर्याद्रसंदेहइतिमतिर्ममप्रभो
यदिस्यात्तवभार्यासाभफलंतवजीवितम् भ्रातायस्यस्वराजेन्द्रयथातेवल्लभाभवेत्
सीतानाम्नीवपद्माक्षीसर्वलोकेकसुन्दरी सातावामसयश्चतःस्यातेवनस्त्रमःप्रभो
मायर्यामोहयित्वातुराममग्रेलक्ष्मणम् कृत्वानरसूकवाकौस्त्रहानमानारिभित्त
या आखामभर्गारानीराजाप्रविवेशगृहेस्वके नचचिन्तापरोभूत्वानिद्रांलेभेनलक्ष्ववान्
वकेनरामेणकथंमनुष्यरूपेणनष्टःखरदूषणः त्रिशिराः भ्रातावकश्येवबलुवीर्यदर्पोधु
वाविनष्टोवनगोचरेवन् यद्दानरामोमनुजःपरेशोमोहंनुकामोसवलंवलौकः सा
क्षाद्विनाद्यंक्षाहितेनअवमनुष्यरूपेणरघोःकुलेभूत वद्योयदिस्योपरमात्मनादेवेऊ

रा॰
आ॰
१२
12

ठराज्यं परिपालयेऽहं नो चेदिदं राक्षसराज्यमेव भोक्ष्ये चिरं राममतो व्रजामि इत्थं विचिन्त्याखि
लराक्षसेन्द्रो रामं विदित्वा परमेश्वरं हरिम् विरोधबुद्ध्यैव हरिं प्रयामि द्रुतं न भक्त्या भगवान्प्रसी
देत् ॥ आरण्यकांडे चतुर्थोऽध्यायः ॥ महादेवः ॥ विचिन्त्यैवं निशायां स प्रभाते रथमा
स्थितः रावणो मनसा कार्यमेकं निश्चित्य बुद्धिमान् ययौ मारीचसदनं परं तीरं समुद्रयतः
मारीचस्तत्र मुनिवज्जटावल्कलधारकः ध्यायन्हृदि परात्मानं निर्गुणं गुणभासकम् स
माधिविरमे पश्चाद्रावणं गृहमागतम् दृष्ट्वा समुत्थाय चालिंग्य सम्पूज्य यथाविधिः कृ
त्वातिथ्यं सुखासीनं मारीचो वाक्यमब्रवीत् समागमस्त्वमेकेन रथेनैकेन रावण चिंताप
रश्च भासि हृदि कार्यं विचिंतयन् ब्रूहि मे न हि गोप्यं चेत्करवाणि तव प्रियम् न्याय्यं चेद्ब्रू
हि राजेन्द्र हनिनं मा स्पृशेद्वृति ॥ रावणः ॥ अस्ति राजा दशरथः कोसलाधिपतिः किल
रामनामास्य तनयस्य ज्येष्ठः सत्यपराक्रमः विवासयामास वने वनं वनजनप्रियम् भार्य
या सहितं भ्रात्रा लक्ष्मणेन समन्वितम् स आस्ते विपिने घोरे पंचवट्याश्रमे शुभे तस्य भार्या
विशालाक्षी सीता लोकविमोहिनी रामो निरपराधान्मे राक्षसान्भीमविक्रमान् खरं चापि राम १२

येनेदं त्वमद्भुतमात्तो निर्भयः भगिन्या मे शूर्पणखा निर्दोषाया मन्नासिकाम् कर्णौ चिच्छे
द तु साम्प्रतं नेति शतेनिर्भयः श्रुतं त्वया सहायेन गत्वा तस्याणवल्लभाम् आनयिष्यामि
विपिनाद्दृहितां गच्छेऽणनाम् तत्र मायामृगो भूत्वा आश्रमादपनेष्यसि रामं च लक्ष्मणं चै
वनदासीतां हरामहम् तेन त्वां वन्सहायेनेकृत्वाप्याप्यासिश्चैव त्वं इत्येवं भाषमाणं
रावणं वीक्ष्य विस्मितः केनेदमुपदिष्टं ते मूलघातनकं वचः स एव मृत्युर्हरस्य यस्त्व
य्यापृष्ठवीत्तदत्ते रामस्यपौरुषं स्मृत्वा सर्वमप्यापिरावण बाल्येप्यथ कौशिकस्याध्वरे।
तमे स्तवणागम्यसः आगत्य धिंकैर्नेन पातयामास सागरे योजनानां शतेरामस्त्रासादि
भयविह्वलः स्मृत्वा स्मृत्वा तदेवाहं राममेव पश्यामि सर्वतः दण्डकेपि पुनरप्यहं वनेश्वैवु।
रमनुविंनयहृदे तीक्ष्णश्रृंगमृगाकृतिरूपकटामाह शेदहरिं अभिराकृतोभ्यगाम् राघव।
जनकजासमनं वितेलक्ष्मणेन समहितेन संवितः आगतो हममध्यहं तत्र धर्षमो विलो
क्य शरमेकमसृजत् तेनाविद्धहृदयोहम्भुह्रूरचादभ्रे पातितोस्मि सागरे तत्प्रभृत्य
हमिदं समाश्रितः स्थानमाश्रितं न मिदं भयार्दितः राममेव सततं विभावये भीतभीत इव

रा० भा० १३ 13

भोगीरागाश्रितः राजन्नरवरमणीरयाद्यौ के श्रोत्रयोर्यदि गतं भयं भवेत् रामस्त्वागतः इति
श्लोकयावाङ्कार्यमपि सर्वमनात्मम् निष्ठया परिष्ठितो परात्परात्मभेवमनसा त्वं चिंतय
त्वमसे रागतराद्येनतरागोपितो विगलितसत्वाश्रितः नष्टवानपि विषयाविग्रहेश्वरा
त्वं वेग्नति गहेप्रयाति भो हृदयात्ममकलो विरागोलेनः स्वतोसकलमेवनपश्यति नवा।
हितेवटलोमस्वभाविते प्रतिशरणापरमात्मानि रागद्वेषे मजविरोधमतिपरभाक्तिनः।
परमकारुणिकोस्तु वेदनः श्रुतमप्येवमिदं तु निवाकालेश्वाणवमाद्युगेपरमेश्व
रः श्रुतस्तुम्णासौ येनश्रावनेहरेः किंदेवेभिनमहेकरवाणीनत् ब्रह्मणोकस्यविदं
लोचनलेश्रियाहि भवि भावघोविशः दृश्य भव्यात्मजभावमोनसाजाहितिपुंदशकेदे
हे श्रुतीनमावधोनाभः सातावारायणोव्ययः सापरमात्मा वैशेनवतेपालोतीति
भवः भूमावहं वणोश्चोत्रगडमातगरहेहवम् ज्ञात्वा तारीचववनेरावणः पत्यभा
वन परमात्मानुप्रशावानः प्रापेलोब्रह्मणा किल हेतंमोमानयो भूत्वा यत्त्वा यदि राम
समागतः। करिष्यत्यचिरादेव सत्यसंकल्प ईश्वरः श्रुत्वा हे यमतः सीतामानायिष्यच १३

13A

राघवत् वधं प्राप्य रणे वीर यास्यामि परमं पदम् यद्वा रामं रणे हत्वा सीतां प्राप्स्यामि
निर्भयः श्रुतास्तिक्षमृरा भा राविविवरणानूपकं रामे च लक्ष्मणे शीघ्रमाश्रमाद्दूरि
हृतः स्वांक्ष्याम्यवशो विह्वलेति क्षपयाभव इतः परं च यत्किंचिद्वाधसे मद्विभीष
णम् हनिष्याम्यसिनानेन त्वामद्यैव न संशयः मारीचस्तद्वचः श्रुत्वा स्वात्मन्येवान्वचि
न्तयत् यदि मां राघवो हन्यात्तदा मुक्तो भवार्णवात् मां हन्याद्यदि चेद्दुष्टस्तदा मे नरको ध्रु
वम् इति निश्चित्य मनसा रामादुत्थाय वेगतः अब्रवीद्रावणं राजन्करोम्येतद्वचः प्रभो इ
त्युक्त्वा रथमास्थाय गतो रामाश्रमं प्रति अद्भुतं हेमवत्प्रख्यो मृगोभूद्रौप्यबिंदुकः रत्न
मगेश शृंगो मणिनिभैर्नीलरत्नविलोचनः विद्युत्प्रभो विमुग्धाभ्यो विचचार वनांतरे रामाश्रम
पदस्यांते सीतादृष्टिपथे चरन् तृणं चरन्भावयन्निपश्यते देशसमीपमागत्य पुनर्भयाद्दू
तः एवं समायाम्मृगरूपवेषं स्त्रात्वाथ सीतां च दृष्टिमोहयन्चलात् ॥ आरण्यकांडे षष्ठो
ध्यायः ॥ ६ ॥ महादेवः ॥ अथ रामोपि तत्सर्वं ज्ञात्वा रावणचेष्टितम् उवाच सीता
मेकांते शृणु जानकि मद्वचः रावणो भिक्षुरूपेण आगमिष्यति तेंतिकम् त्वं तु छाया

रा॰
अ॰
१४
14

नदाकारां स्थापयित्वोटजे वस अग्नावदृश्यरूपेणावर्षंतिष्ठममाज्ञया रावणस्यवधांते
मां पूर्ववत्प्राप्स्यसेशुभे श्रुत्वारामेरितेवाक्यं सापितत्रतथाकरोत् मायासीतांवहिःस्था
प्यस्वयमंतर्दधेनले मायासीतातदापश्यन्मृगंमायाविनिर्मितम् हसंतीराममभ्ये
त्यप्रोवाचविनयान्विता पश्यराममृगंचित्रंकनकंरत्नभूषितम् विचित्रबिंदुभिर्युक्तं
चरंतमकुतोभयम् बद्ध्वादेहिममक्रीडामृगोभवतिसुंदरः तथेतिधनुरादायगच्छंल
क्ष्मणमब्रवीत् रक्षत्वमतियत्नेनसीतांमत्प्राणवल्लभाम् मायिनःसंतिविपिनेराक्षसा
घोरदर्शनाः अतोत्रावहितःसाध्वींरक्षसीतामनिंदिताम् लक्ष्मणोराममाहेदंदेवाय
मृगरूपधृक् मारीचोयंनसंदेहएवंभूतोमृगःकुतः ॥ श्रीरामः ॥ यदिमारीचएवा
यंतदाहन्मिनसंशयः मृगश्चेदानयिष्यामिसीताविश्राममहेतवे गमिष्यामिमृगंबध्वाना
नयिष्यामिक्षणादहं त्वंप्रयत्नेनसंतिष्ठसीतासंरक्षणोद्यतः इत्युक्त्वाप्रययौरामोमायामृ
गमनुद्रुतः मायाश्रयोमायालोकमारिचंनीरूपदाकृतिः निर्विकाराद्वितीयात्मापिहृ
ष्टोपिमृगमन्वगात् भक्तानुकंपीभगवानितिसत्यवचोहरिः कर्तुंसीताप्रियायै

राम
१४

[4A

ज्ञानत्वपिस्वर्गंययौ अनयाशरणंकामस्यरामस्याविदितात्मनः सतीणवाचित्विणवापि:
किंकार्यंपरमात्मनः कदाचिद्दृश्यतेभ्राशेलक्ष्मणाधावतिलीयते दृश्यतेचेतनोदृश्य
देवंतमस्मयाहरत् ततोरामोपिविज्ञायरावणोपमितिस्फुटम् विज्ञायशुवमाराय
रातलंकामनुपिक्षाम् पपातन्तपितात्कास्यामारीचःस्वंरूपधृक् हाहतोस्मिमराव
होत्राहिलक्ष्मणमांइतेन इत्युक्त्वामृतवचःपपातहृधिताशनः यत्रामतोपिमरणे
स्मृत्वानस्तान्मामापुयात् किमुतांपेदृशिंप्रयत्नेनैवंविनिहतोहरः नदेहात्तुष्यितेते
मःस्वर्गंलोकमपंप्रयतः रामसेवाविधाहेवाविश्वरूपपरमेव्यथुः किंकर्मेहात्वाकिं
प्रामःपातकीन्ननिर्दिसकः अयनगराचवव्यायसाहेमानाद्यमंभ्रायः रामवाणेन
सोविद्धःस्वैनामनन्तुस्मरन् अयात्स्वेवंविनिम्नस्टहवचांदिकेचयत् स्थितिरामस
राघ्यात्वाविर्स्तान्धवकल्मषः जेनरामेणनिहतःपसृणज्ञामसन्वायसः हिंसोवा
रातमोवापिपापीवापार्दीसेकापिवा यजन्सलेवंरामस्मरन्पातिपरंपदम् इति
तेम्योममामाघ्यनतोदेवादिवंययुः रामस्तिष्ठेतपामासंन्निम्रमाणोहराघमः हा

लक्ष्मणेति महाबाहुमनुज्ञार्वेन्यपातकिम् श्रुत्वा तद्वाक्यमदृष्ट्वा वाक्यं सीतापि किं भवेत्
इति चिंतापरीतात्मा रामो दुःखाद्यवर्तत सीतां तत्राविनेश्यन्तां मारीचस्य दुरात्मनः श्री
नाविद्दुः लक्ष्मणो विप्रा लक्ष्मणो विक्रमब्रवीत् रामलक्ष्मण वेगेन भ्रातात्मेश्वरपीडितः
हा लक्ष्मणेति वचनं भ्रातृकेन स्वराविष्टिम् नास्त्यद्ध लक्ष्मणो देवि नमवाकेननत दवे
न् यः कश्चिद्राक्षसो हि विक्षिपमाणो ब्रवीद्वचः रामस्त्रैलोक्यमपि यः क्रुद्धो नाशयेत्
क्षणात् सकथं देव वचनं भाषते मृदु श्रुत्विदः क्रुद्धा लक्ष्मणमालोक्य सीता बाष्पावि
लोचना प्राह लक्ष्मण दुर्बुद्धे भ्रातृकेषु मनकोत्वयि शुद्धि नो भरतेनैव तामनाराणभिक
तेण मां नेतु माशानोसि त्वं रामनाशनमुपस्थिते नपाप्यसे त्वं मामग्रेपदुष्यमाणेन स्व
लाभ्युत्सुकम् नजानाति हि यो रामस्त्वां भार्यां लक्ष्मणो यते रामरादृश्येन मद्भ्रातस्मितां वा भरतम
मेवता इत्युक्त्वा वध्यमाना सा स्वबाहुभ्यां हरोहदृ ततः क्रुद्धस्तु लक्ष्मणः कर्णावपिधायालोक
दुःखितः मा मैवं भाषसे त्वं तु क्रुद्धानानाशनदुष्ट्यति इत्युक्त्वा वनदेवेभ्यः समर्पणं न नका
क्षजानम् ययौ दुःखातिसंविग्नो राममेवशनैः शनैः ततोऽनंतरमालोक्य राघवो णाभिक्त

15A

रूपधृक् सीतासमीपमगमत्स्फुरद्दंडकमंडलुः सीता तमवलोक्याशु नत्वा संभ्रमसं
न्वितः कंदमूलफलादीनि दत्वा स्वागतमब्रवीत् मुने भुंक्ष्व फलादीनि विश्रमस्व य-
थासुखम् इदानीमेव मे भर्ता ह्यागमिष्यति त्वामिह करिष्यति विशेषेण तिष्ठत्वं य-
दि रोचते ॥ भिक्षुः ॥ का त्वं कमलपत्राक्षी का वा भर्त्तानवानघे किमर्थमत्र निवसी वने
राक्षससेविते ब्रूहि मे ततः सर्वं महाप्रौढा तन्निवेदये ॥ सीता ॥ अयोध्याधिपतिः श्री-
मान् ज्ञानादशरथो महान् तस्य ज्येष्ठसुतो रामः सर्वलक्षणलक्षितः तस्याहं धर्मतः प-
त्नी सीता जनकनंदिनी तस्य भ्राता कनीयांश्च लक्ष्मणो भ्रातृवत्सलः पितुराज्ञां पुरस्-
कृत्य दंडके वनमागतः चतुर्दशसमास्त्वात्र नामामिच्छामि वेवद ॥ भिक्षुः ॥ पौल-
स्त्यतनयो राक्षसराजो रावणो लंकाधिपः लंकामपरित्यज्य देवेशनेनैव त्वत्कृते समागतः सुनीवेश्य
न रामेण किं करिष्यसि मां भज भुंक्ष्व भोगांश्च यथा सार्वभौमं त्यक्त्वा वनोद्भवम् सीता तद्वच-
नं श्रुत्वा भीता किंचिन्नोवाच तम् गच्छ भाग्यवशेन मां नाशमेष्यसि राघवात् श्रागमिष्य-
ति रामोपि लक्ष्मणेन सह वचनं कोपपर्वपितो दशकंधरो भार्यायशोध्यया रामबाणैर्वि-

रा॰ भिन्नस्त्वं पतितश्चासि महीतले इति सीतावचः श्रुत्वा रावणः क्रोधमूर्छितः स्वरूपं दर्शयामा
आ॰ स महापर्वतसन्निभम् दशास्यं विंशतिभुजं कालमेघसमद्युतिम् तं दृष्ट्वा वनदेवाश्च भू
१६ तानि च विचेलुः ततो विदार्य धरणीं नखैरुद्धृत्य बाहुभिः तोलयित्वा रथे क्षिप्त्वा ययाव
16 तिं विहायसा हा राम हा लक्ष्मणेति रुदन्ती जनकात्मजा भयोद्विग्नमना दीना पश्यन्ती
भुवमेव सा श्रुत्वा तत्क्रन्दितं दीनं सीतायाः पक्षिसत्तमः जटायुरुत्थितस्तीक्ष्णो नगाग्रतो
द्रुतं वेगतः तिष्ठ तिष्ठेति तं प्राह को गच्छसि ममाग्रतः मुषित्वा लोकनाथस्य भार्यां शू
न्यात्तु निलयात् श्वानको मंत्रहतं त्वं पुरोडाशमिवाध्वरे इत्युक्त्वा तीक्ष्णतुण्डेन चूर्णया
मास तद्रथम् वाहान्विभेदयामास तद्बाणं चापमाहनत् ततः सीतां परित्यज्य रावणः ख
ड्गमादधे विच्छेद पक्षौ सामर्षः पक्षिराजस्य भीमतः पपात किंचिच्छेषेण प्राणेन भुवि
पक्षिराट् पुनरन्यं रथं मायी सीतामादाय रावणः क्रोशन्तीं राम रामेति त्रातारं नाधिगच्छ
ति हा राम हा जगन्नाथ मां न पश्यसि दुःखिताम् राक्षसा नीयमानां स्वां भार्यां मोचय राम ॥
राघव हा लक्ष्मण महाभाग त्राहि मामपराधिनीम् वाक्शरेण हतस्त्वं मे क्षन्तुमर्हसि दे १६

16A

वर इत्येवं क्रोशमानां तां रामागमनशंकया जगाम स वायुवेगेन सीतामादाय सत्वरः विहा
यसा नीयमाना सा सीता पश्यंती धोमुखी पर्वताग्रे स्थितान्पंच वानरान्वारिजानना इत्येषा
वृत्तं वेदैन निसव्याभरणादिकम् वस्त्रा विवेष्ट्य गूढमाय कश्यपं वितिपर्वते ततः समुद्रमुल्लंघ्य
लंकां गतो सरावणः स्वांतःपुरे रम्ये सीता मशोकविपिनेऽतिष्ठत् राक्षसीभिः परिवृता मार
ुद्यानुवालयत् रूपशार्दूलीनाय पविकमेवं स्थिता दुःखेन सुश्रवणहृदनातिविह्वला रामम
नेति विलपमाना सीता स्थितावृत्तमहेंद्रमध्ये ॥ आरण्यकांडे सप्तमोऽध्यायः ॥ मन्हादे
वः ॥ रामोमायाविनं हत्वा राक्षसं कामरूपिणम् प्रत्यस्याश्रमं शांतेनतो नाह तात दृष्टवां
म् मार्गेऽनैलक्ष्मणं दीनमोहन पविमुखल गच्छवाचिं तु प्राप्नो महात्मानं स्मयेव मतदा मतिः
लक्ष्मणस्त्वां तु जानाति मायालालोभयाक्रांताम् सौमित्रेवं वैचारित्वमाशोभाविपयाक्रांता
यया यद्धगृहे वेश्मनो भृत्यात्मसौमित्रत्वामिवेद्धिवे तदा रामतमकोहीनीवधोपायः कथं
भवेत् तदाक्रमेण विशिक्त सीतां याम्य स्तुगालयम् रावणः मकलेहत्वा सीतामन्या स्थि
तोऽपुनः मयैव स्थापितां नीत्वा यातो योध्यामतो द्विजः अहंमानुषभावेन जातोऽपि ब्रह्म।

रा॰ अ॰ १२ 17

णार्थितः मनुष्यभावमापन्नः किंचित्कालं वसामि को ततो मायामनुष्यस्य चरितं मे तु
गृह्णताम् मुक्तिः स्यादप्रयासेन भक्तिमार्गानुवर्तिनाम् निश्चित्यैवं तदा हृष्टा लक्ष्मणं चे
दमब्रवीत् किमर्थमागतोसि त्वं सीतां त्यक्त्वा मम प्रियाम् नीता वा भक्षिता वापि राक्षसै
र्जनकात्मजा लक्ष्मणः प्रांजलिः प्राह सीताया दुर्वचो रुदन् हा लक्ष्मणेति वचनं राक्ष
सस्य श्रुतं तया त्वद्वाक्यसदृशं श्रुत्वा मां गच्छेति त्वराब्रवीत् रुदन्ती माययाप्रोक्ता देवि
गतं भाषितम् नेदं राक्षसस्य वचनं वचस्या भव सुशोभने इत्येवं सान्त्विता मया धीः सया प्रोक्ता
वसंगुनः यद्ब्रके मद्देवा नामद्वीच्ये गुरुकस्तव कर्णौ पिधाय यान्निगच्छ पालो हे वास्समीर
रितं वाक्यं लक्ष्मणः प्राह तथाप्यनुविनिर्गते त्वया स्त्री भाषितं सत्यं कृत्वा त्वत्काशमागत
ना सीता वा भक्षिता वापि राक्षसैर्नात्र संशयः इति चिंताकुलो रामः स्वाश्रमं त्वरितं ययौ
तत्राहृष्ट्वा जनकजां विललापातिदुःखितः हा प्रिये क्व गतासि त्वं नासि पूर्ववदाश्रमे अथ
वा मद्विमोहार्थं लीलया क्व विलीयसे इत्यन्विष्य तदा सर्वं नापश्यं जानकीं तदा वनदे राम १२
वाः कृताः सीतां वदतं मम वल्लभाम् मृगाः स्थपतिगोदाः शंसंतु मम प्रियाम् इत्य

17A

वृंतिलपत्रेणुरामः सीतां न कुत्रचित् सर्वज्ञः सर्वदृग्व्यापी नापश्यद्रघुनंदनः आनंदोप्यनु
शोचं तामचलोप्यनुधावति निर्ममो निरहंकारोप्यखंडानंदरूपवान् ममजायेति सौ
मेति विललापाति दुःखितः एवं मायामनुचरन्नसक्तोपि गुणेषु सः आसक्त इव मूढानां
भाति तत्त्वविदां न हि एवं विचिन्वन्सकलं वनं रामः सलक्ष्मणः भग्नं रथं छत्रचापं कूबरं
पतितं भुवि दृष्ट्वा लक्ष्मणमाहेदं पश्य लक्ष्मण केनचित् नीयमानां जनकजां तेन जित्वा
योत्रहारयत् ततः किंचिद्दूरदेशे भागं पतितं पर्वतसन्निभम् रुधिराक्तवपुर्दृष्ट्वा रामो वा
क्यमथाब्रवीत् एष वा भक्षयित्वा तां जानकीं शुभलक्षणां शेते विविक्ते पततीपश्य
हनिष्ये निशाचरम् शीघ्रमानय मे शीघ्रं बाणांश्च रघुनंदन तच्छ्रुत्वा राममवचनं जटायुः प्रा
हभीतवत् मां न मारय भद्रं ते नाहं पापोस्मि कर्मणा अहं जटायुस्ते भार्याहारिणं सम
नुव्रतः रावणायाच युद्धमेव भूवअरिमर्दन मस्वखड्गाच्च शंबाणपक्षौ छित्वा हतेन पातितः
पतितोस्मि जगत्त्राण प्राणांस्त्यजामि पश्य मां तच्छ्रुत्वा राघवो दीनं कंठप्राणं ददर्श ह
हस्ताभ्यां संस्पृशन्रामो दुःखाश्रुप्लुतलोचनः जटायो ब्रूहि मे भार्या केन नीता शुभान

रा॰
आ॰
१८
18

ना मत्कार्यार्थंहतोसित्वंमत्तोमोक्षमवाप्स्यसि जटायुःस्पष्टयावाचावक्त्राद्रक्तमनुद्वमन्
न् उवाचराघवंरामराक्षसोभीमविक्रमः आदायमैथिलींसीतांदक्षिणाभिमुखोय
यौ इत्युवक्तुंनमेशक्तिःप्राणांस्त्यक्ष्यामितेग्रतः दिष्ट्यादृष्टोसिरामत्वंम्रियमाणेनमयाऽ
नघ परमात्मासिविष्णुस्त्वंमायामानुषरूपधृत् अंतकालेपिदृष्टोसिममत्वंरघुसत्त
म हस्ताभ्यांस्पृशमांरामपुनर्यास्यामितेपदम् तथेतिरामःसंस्पृश्यतदंगंपाणिना
स्मयन् ततःप्राणान्परित्यज्यजटायुःपतितोभुवि रामस्तमनुशोचित्वाबंधुवत्साहकेला
वनः लक्ष्मणेनसमानाय्यकाष्ठानिप्रदहत्तनुम् स्नात्वादुःखेनरामोपिलक्ष्मणेनस
मन्वितः हत्वावनेमृगंतत्रमांसखंडान्समंततः शाद्वलेप्राक्षिपद्रामःपश्यकृष्टयगाते
कथा भक्षंतुपक्षिणःसर्वेतृप्तोभवतुपक्षिराट् इत्युक्त्वाराघवःप्राहजटायोगच्छमत्प
दम् मत्सारूप्यंभजस्वाद्यसर्वलोकस्यपश्यतः ततोनंतरमेवासौदिव्यरूपधरःशुभः ।
विमानवरमारूढोभास्वरोभानुसन्निभः शंखचक्रगदापद्मकिरीटवरभूषणः द्योतय
न्स्वप्रकाशेनपीतांबरधरोमलः चतुर्भिःपार्षदैर्विष्णोस्तादृशैरभिसंवृतः स्तूयमानो । १८

18A

योगीगणैरगममभाग्यसन्निभः कृतांजलिपुटोभूत्वातुष्टावरघुनंदनम् ॥ जटायुः।
अगणितगुणमप्रमेयमाद्यंसकलजगत्स्थितिसंयमादिहेतुम् उपरमपरमंपरात्मभूतं
सततमहंप्रणतोस्मिरामचंद्रम् निरवधिसुखमिंदिराकटाक्षंक्षपितसुरेंद्रचतुर्मुखा
दिदुःखम् नरवरमनिशंनतोस्मिराममवरदमहंवरचापबाणहस्तम् त्रिभुवनकम
नीयरूपमीड्यंरविशतभासुरमीहितप्रदानम् शरणदमनिशंसुरागमूलेकृतनिल
यंरघुनंदनंप्रपद्ये भवविपिनदवाग्निनामधेयंभवमुखदैवतदैवतंदयालुम् दनुजपति
सहस्रकोटिनाशंरवितनयासदृशंहरिंप्रपद्ये अविरतभवभावनातिदूरंभवविमुखै
र्मुनिभिःसदैवदृश्यम् भवजलधिसुतारणांघ्रिपोतंशरणमहंरघुनंदनंप्रपद्ये गिरिश
गिरिसुतामनोनिवासंगिरिवरधारिणमीहिताभिराममम् सुरवरदनुजेंद्रसेविताङ्घ्रिं
सुरवरदंरघुनायकंप्रपद्ये परधनपरदारवर्जितानांपरगुणभूतिषुतुष्टमानसानाम्
परहितनिरतात्मनांसुसेव्यंरघुवरमंबुजलोचनंप्रपद्ये स्मितरुचिरविकासितान
नाब्जमतिसुलभंसुरराजनीलनीलम् सितजलरुहचारुनेत्रशोभंरघुपतिमीशगु

रा॰
श्री॰
१५
19

वोगैर्हृदंबुपुषे हृदिकमलजशंभुभूपभेदात्तत्वामिहृद्विभासिगुणत्रयानुहृत्मनः रविरिव
जलपूरितोदपात्रेष्वमरपतिस्तुतिपात्रमीशमीडे ॥ रतिपतिशतकोटिसुंदरांगंशत
पथगोचरभावनाविदूरम् यतिपतिहृदये सदा विभातं रघुपतिमार्तिहरं प्रभुं प्रपद्ये ।
इत्येवं स्तुवतस्तस्य प्रसन्नोऽभूद्रघूत्तमः उवाच गच्छ भद्रं ते मम विष्णोः परं पदम् गच्छा
मि यस्त्विदं स्तोत्रं लिखित्वा नियतः पठेत् सयाति मम सारूप्यं याल्वे मत्परायणः इ
ति राघवभाषितं तदा श्रुत्वा हर्षसमाकुलो द्विजः रघुनंदन साम्यमाश्रितः प्रय
यौ ब्रह्मसुदुर्लभं पदम् ॥ आरण्यकांडेऽष्टमोध्यायः ॥ महादेवः ॥ ततो रामो
लक्ष्मणेन जगाम विपिनांतरम् पुनर्दुःखेन समाविष्टः सीतान्वेषणतत्परः ततो
ऽद्भुतसमाकारो राक्षसः प्रत्यदृश्यत वक्षस्येव महावक्त्रश्चक्षुरादिविवर्जितः बा
हू योजनमात्रेण विस्तृतस्तस्य राक्षसः कबंधो नाम दैत्येंद्रः सर्वसत्वविहिंसकः
तद्बाह्वोर्मध्यदेशे तौ चरंतौ रामलक्ष्मणौ ददर्श तौ महासत्वौ द्वाभ्यां परिवेष्टितौ ॥
रामः प्रोवाच विहसन् पश्य लक्ष्मण राक्षसम् शिरः पादविहीनोयं यस्य वक्षसि वानने

राम
१२

19A

बाहुभ्यां लभते यद्यत्तत्सत्वं भक्षयतोऽभवम् आवामपि तयोर्बाह्वोर्मध्ये संकल्पितौ ध्रु
वं गतमन्यत्र मार्गो न दृश्यते रघुनंदन किं कर्तव्यमितोऽस्माभिरिदानीं भक्षयेत्स नौ
लक्ष्मणस्तमुवाचेदं किं विचारेण राघव आवामेकैकमव्यग्रौ छिंद्यावो भुजौ ध्रुव
नेत्युक्त्वा रामः खड्गेन भुजं दक्षिणमच्छिनत् तथैव लक्ष्मणो वामं चिच्छेद भुजमंजसा
ततोऽतिविस्मितो दैत्यः को युवां सुरपुंगवौ मद्बाहुच्छेदको लोके दिवि देवेषु वा कुतः १
ततोऽब्रवीद्धसन्नेव रामो राजीवलोचनः अयोध्याधिपतिः श्रीमान् राजा दशरथो महा
न् रामोऽहं तस्य पुत्रोऽसौ भ्राता मे लक्ष्मणः सुधीः मम भार्या जनकजा सीता त्रैलोक्य
सुंदरी आवां मृगयया यातौ तदा केनापि रक्षसा नीता सीता विविक्ते तौ वा
तौ चोरकानने बाहुभ्यां वेष्टितौ तव भक्षणाय परित्वया छिन्नौ तव भुजौ त्वं च को
वा विकटरूपधृक् ॥ कबंधः ॥ धन्योऽहं यदि रामस्त्वमागतोऽसि ममान्तिकम् पु
रा गंधर्वराजोऽहं रूपयौवनदर्पितः विचरं लोकमखिलं वरनारीमनोहरः तप
सा ब्रह्मणो लब्धममरत्वं वरं मम अष्टावक्रमुनिं दृष्ट्वा करालविकृताकृतिः क्रुद्धः

रा॰
अ॰
२
२०

मयाद्यदृष्टस्त्वं रामसोऽभवद्दमिते श्रुत्वा वक्तुः पुनः प्राह वैदेहीतो मे दयापरम् शापस्यान्तं च मे
प्राह तपसा घोरेण तिग्मभः त्रेतायुगे दाशरथिर्भूत्वा नारायणः स्वयम् आगमिष्यति ते वा
हृच्छिधितेयोजनायतौ जेनशापाद्विनिर्मुक्तो भाविष्यसि यथा पुरा इति शप्तोऽहमद्य तेन रा
क्षसीं तनुमाश्रितः कदाचिद्देवराजानमभ्यद्रवमहं रुषा सोऽपि वज्रेण मां राम शिरोदेश
मताडयत् तदा शिरो गतं कुक्षिं पादौ च बाहु चेदन ब्रह्मदत्तवरात्मत्वं नाभून्मे वज्रताड
नात् मत्वा भावे कथं जीवेदयमित्यमराधिपम् कृच्छ्रः सर्वेदया विश्वामित्रं विलोक्याश्रव
जितम् ततो मामाह भगवान् जठरे ते मुखं भवेत् बाहू ते योजनायामौ भविष्यतः इति त
न इत्युक्तोऽहं वनं प्राप्तं स्वबाहुभ्यां वनगोचरान् भक्षयाम्यधुना बाहू छिन्नौ ते मेऽद्य रामन
च इतः परं मां श्वभ्रेऽस्मिन् निक्षिप्य दहते अग्निना दह्यमानोऽहं त्वया रघुकुलोद्वह सर्व
रूपमतः प्राप्य भार्यया मे विरजाम्यिति इत्युक्त्वा लक्ष्मणेनाशु गर्ते तेन निमाय तत्क्षणम् निक्षि
प्य प्रदह्य कायं रैव तनोर्देहात्समुत्थितः केयूरमहार्कमुकुटः सर्वाभरणभूषितः रामं प्रद
क्षिणं कृत्वा साष्टांगं प्रणिपत्य तम् कृतांजलिपुटो वाचा भक्तिगद्गदया गिरा ॥ गंधर्वः ॥ राम
२

पञ्चतीयं मद्गुणेरणम् आख्यानं चेमद्वचसां चतुर्थं साधनं स्मृतम् आचार्योपासनं
भद्रे मत्तत्त्वज्ञानायामलदा पंचमं पुण्यशीलत्वं यमादिनियमादि च निष्ठा मत्पूज
नेनित्यं षष्ठं साधनमीरितम् मममन्त्रोपासकत्वं सांगं सप्तममुच्यते मद्भक्तेष्वधिका
पूजा सर्वभूतेषु मन्मतिः बाह्यार्थेषु विरागित्वं शमादिसहितं तथा अष्टमं नवमं
तत्त्वविचारं मम भामिनि एवं नवविधं भक्तिसाधनं यस्य कस्य वा स्त्रियो वा पुरुष
स्यापि तिर्यग्योनिगतस्य च भक्तिः संजायते प्रेमलक्षणा शुभलक्षणे भक्तौ संजा
तमात्रायां मत्तत्त्वानुभवस्तदा ममानुभवसिद्धस्य मुक्तिस्तत्रैव जन्मनि स्यात्तस्मा
त्कारणं भक्तिर्मोक्षस्येति सुनिश्चितम् प्रथमं साधनं यस्य भवेत्तस्य क्रमेण तु भवे
त्सर्वं ततो भक्तिस्ततो मे वेति विनिश्चितम् तस्मान्मद्भक्तियुक्ता त्वं ततोहं त्वामुपस्थितः
इतो मद्दर्शनान्मुक्तिस्तव नास्त्यत्र संशयः यदि जानासि मे ब्रूहि सीता कमललोचना
कुत्रास्ते केन वा नीता प्रिया मे प्रियदर्शना ॥ शबरी ॥ देव जानासि सर्वज्ञः सर्वं त्वं विश्व
भावनः तथापि पृच्छसे यन्मां लोकाननुसृतः प्रभो ततोहं कथयिष्यामि सीता यत्रा

वा॰ स्रा॰ २॰ २०

सद्याहृद्यानेनात्तसोभवदिमैते शुक्रावक्रः पुनः प्राहदैत्योमेदयापरम् शापस्यान्तंचमे
प्राहतपसायोगेनतत्प्रभः त्रेतायुगेदाशरथिर्भूत्वानारायणः स्वयम् आगमिष्यतितेवा
हस्तिस्पृष्टेतेयोजनायतो येनशापाद्विनिर्मुक्तोभविष्यसियथापुरा इतिशापोह्मस्रातेवा
त्समीतन्तुमात्मनः कदाचिद्देवराजानमभ्यागूवमहरुषा सोपिवज्रेणमारामशिरोदेश
मताडयत् तदाशिरोगतंक्रालिंपादौचचतुर्वेदन बलदमावराज्ञस्तुनाभूम्मेवज्रताड
नात् सत्वाभावेकथंजीवेदयमित्यसमाधिपम् ऊचुः सर्वेदयाविष्णुमांविलोक्यास्यव
र्जितम् ततोमांप्राहभगवान्नूनडोनेसत्वंभवेत् बाहूतेयोजनायामौभविष्यतइतोत्र
न इन्द्रोऽत्रवसतिंचेवाहूप्यावनगोचरान् भक्षयामिधनावाहूरवेंडितौमेत्वयानं
व इतः परंमांस्पृशेस्मिन्निति मोपनाभ्युते श्रीमनदासमानोहत्वयावहुञलोदहह शर्वं
रूपमद्भुः प्राण्यभायोमामंचरामिते इस्त्रकालक्षणोनास्तिगतेनेमोयपनश्चतम् निवि
ष्पृष्टरह्रकाशैस्ततोदेहान्ममुस्थितः केरयुमहृश्राकर्म्मसर्वाभरणभूषितः रामंप्रद
क्षिणंकृत्वामाथ्यांगोपणिपत्यतम् कृतांजलिपुटोचदरभात्कौराहृदयागिरा ॥ गेपर्वः ॥ राम २॰

परत्नीयं मद्गुणोरगाम् आख्यातृत्वं महच्च सांचनं ये साधनं स्मृतम् आचार्योपासनं
भद्रे मत्तत्त्वज्ञामायामृदा पंचमं गुणशीलत्वं यमादिनियमादि च निष्कामत्वज
नैनित्यं षष्ठं साधनमीरितम् सप्तमं सेवोपासकत्वं सांगं सप्तमं उच्यते मदंके ष्टधिका
प्रजासर्वं भूतेषु मत्मतिः बाह्यार्थेष्वविरागित्वं शमादिसहितं तथा अष्टमं नवमं
तत्त्वविचारं मम भामिनि एवं नवविधं भक्तिसाधनं यस्य कस्य वा स्त्रियो वा पुरुष
स्यापि तिर्यग्योनिगतस्य च भक्तिः संजायते प्रेमलक्षणा शुभलक्षणे भक्तौ संजा
तमात्रायां मत्तत्त्वानुभवस्तदा ममानुभवसिद्धस्य मुक्तिस्तत्रैव जन्मनि स्यात्तस्मात्
कारणं भक्तिर्मोक्षस्येति सुनिश्चितम् प्रथमं साधनं यस्य भवेत्तस्य क्रमेण तु भवे
त्सर्वं ततो भक्तिस्त्वनन्यमेवेति निश्चितम् तस्मान्मद्भक्तियुक्तानां ततोऽहं त्वाम उपस्थितः
इतो मद्दर्शनान्मुक्तिस्तव नास्त्यत्र संशयः यदि जानासि मे ब्रूहि सीता कमललोचना
कुत्रास्ते केन वा नीता प्रिया मे प्रियदर्शना ॥ शबरी ॥ देव जानासि सर्वज्ञः सर्वं त्वं विश्व
भावनः तथापि पृच्छसे यस्मात् लोकाननुसरन् प्रभो तेनाहं कथयिष्यामि सीता यत्रा

रा॰
आ॰
२२

43

धुनास्थिता रावणेन हृता सीता लंकायां वर्तते ध्रुवम् इतः समीपे रामास्ते पम्पा
नाम सरोवरं ऋष्यमूकगिरिर्नाम तत्समीपे महाद्युते चतुर्भिर्मंत्रिभिः सार्धं सु
ग्रीवो वानराधिपः भीतभीतः सदा यत्र तिष्ठत्यमितविक्रमः वालिनस्तु भयाद्भ्रा
तुस्तत्र गंतुं स वै भयात् वालिनस्तत्र गच्छ त्वं तेन सख्यं कुरु प्रभो सुग्रीवेण समं
ते कार्यं संपादयिष्यति अहं वह्निं प्रवेक्ष्यामि तवाग्रे रघुनंदन सहृतां तां चितां कृत्वा दग्ध्वा
वस्याः कलेवरं यास्यामि भवतो रामतत्त्ववित्तमाः परं पदम् इति रामं समाभाष्य प्रविवे
श हुताशने दग्ध्वा निःशेषमकलमविद्याकृतबंधनं रामप्रसादाच्छबरी मोक्षं प्रा
तिदुर्लभं किं दुष्करं जगन्नाथे श्रीरामे भक्तवत्सले प्रसन्नेऽधमजन्मापि शबरी मुक्ति
माप सा किं पुनर्ब्राह्मणा मुख्याः पुण्याः श्रीरामचिंतकाः मुक्तिं यान्तीति संदेहः का
स्का च वक्तव्य संशयः भक्तिमुक्तिविधायिनो भगवतः श्रीरामचंद्रस्य ते लोकाः का
मधुवांछि पद्मयुगले सेवितुं मत्तभृंगकाः नानाज्ञानविशेषमंत्रविततिं त्यक्त्वा सु
दूरे भृशं रामं सर्वगमतंद्रैः समायांतु हृदये नित्यं ते भजध्वं बुधाः ॥ ॥ आरण्यकांडे दशमो

ध्यायः ॥
राम
२२

समाप्तः ॥

MSS No. 303D Subject RELIGION

Name of MSS अध्यात्म रामायण

Author N.G.

Period Folios 15

Script Sanskrit Source Prithi Pal Singh

Missing Folios

ओम्

सुन्दर काण्ड प्रारभ्यते

रा. सुं. १

ॐ श्रीरामाय नमः ॥ ॐ महादेवः ॥ शतयोजनविस्तीर्णं समुद्रं मकरालयं लिलंघ
यिषुरानंदसंदोहो मारुतात्मजः ध्यात्वा रामं परात्मानमिदं वचनमब्रवीत् पश्यं
तु वानराः सर्वे गच्छंतं मां विहायसा अमोघं रामनिर्मुक्तं महाबाणमिवाखिलाः
पश्याम्यद्यैव रामस्य पत्नीं जनकनंदिनीम् कृतार्थोहं भविष्यामि पुनः पश्यामि राघवं
प्राणप्रयाणसमये यस्य नाम सकृत्स्मरन् नरस्तीर्त्वा भवांभोधिमपारं याति तत्पदं
किं पुनस्तस्य दूतोहं तदंगांगुलिमुद्रिकः तमेव हृदये ध्यात्वा लंघयाम्यल्पवारिधिं
इत्युक्त्वा हनुमान्बाहू प्रसार्यायतवालधिः ऋजुग्रीवोर्ध्वदृष्टिःसन्नाकुंचितपदद्वयः
दक्षिणाभिमुखस्तूर्णं पुप्लुवेनिलविक्रमः आकाशात्त्वरितो देवैर्वीक्ष्यमाणो जगाम
सः दृष्ट्वानिलसुतं देवा गच्छंतं वायुवेगतः परीक्षणार्थं सत्वस्य वानरस्येदमब्रुवन्
गच्छत्येष महासत्वो वानरो वायुविक्रमः लंकां प्रवेष्टुं शक्तो वा न वा जानीमहे वयं
एवं विचार्य नागानां मातरं सुरसाभिधां अब्रवीद्देवतावृंदः कौतूहलसमन्वितः
गच्छ त्वं वानरेंद्रस्य किंचिद्विघ्नं समाचर ज्ञात्वा तस्य बलं बुद्धिं पुनरेहि त्वरान्विता

राम १

1A

इत्युक्ता मायया शीघ्रं हनूमद्विघ्नकारणात् आवृत्य मार्गं पुरतः स्थित्वा वानरमब्रवीत्
अद्य मे वदनं शीघ्रं प्रविश त्वं महामते देवैस्त्वं कल्पितो भक्ष्यः क्षुधासंपीडितात्मनः
तामाह हनुमान्ज्ञात्वा रामस्य शासनात् गच्छामि जानकीं द्रष्टुं पुनरागम्य सत्व
रः रामाय कुशलं तस्याः कथयित्वा त्वदाननम् निवेक्ष्ये देहि मे मार्गं सुरसायै नमो
स्तु ते इत्युक्ता पुनरेवाह सुरसा क्षुधितास्म्यहम् प्रविश्य गच्छ मे वक्त्रं नो चेत्त्वां भक्ष
याम्यहं इत्युक्तो हनुमानाह विचार्य वदनं तव प्रविश्य वदने तेऽहं गच्छामि त्वरया
न्वितः इत्युक्त्वा योजनायामदेहो भूत्वा पुरः स्थितः दृष्ट्वा हनूमतो रूपं सुरसा पंचयो
जनं मुखं चकार हनुमान्द्विगुणं रूपमावहत् ततश्चकार सुरसा योजनानां च विंश
ति वक्त्रं चकार हनुमान्द्विगुणं रूपमावहत् ततश्चकार सुरसा पंचाशद्योजनायत
वक्त्रं तदा हनूमांस्तु बभूवांगुष्ठसंनिभः प्रविश्य वदनं तस्याः पुनरेत्य पुरः स्थितः प्र
विष्टो निर्गतोऽहं ते वदनं देवि ते नमः एवं वदन्तं दृष्ट्वा सा हनूमन्तमथाब्रवीत् गच्छ सा
धय रामस्य कार्यं कार्यं बुद्धिमतां वर देवैः संप्रेषिताहं ते बलं जिज्ञासुभिर्गणैः दृष्ट्वा सी

रा॰ तोधुनागीतागामंदृत्यसिगच्छतः इत्युक्त्वासाययौदेवलोकंवायुसुतःपुनः जगामवा
सुं॰ युमार्गेणगरुत्मानिवपतिराट् समुद्रेणाहमैनाकमणिकांचनपर्वतः गच्छमेधम
२ हाभवेहनूमान्मारुतात्मजः रामस्यकार्यसिद्ध्यर्थंतस्यत्वंसचिवोभव सागरैर्वर्धि
२ तोहंवैपुराहंसागरोभवम् तस्मात्त्वयैवभूत्वासोरामोदाशरथिःप्रभुः तस्यकार्यार्थं
सिद्ध्यर्थंगच्छमेधमहाकपिः त्वमुत्तिष्ठजलात्तूर्णंत्वयिविश्रम्यगच्छतु मतथेतिश्रु
त्वाभूजलमध्यात्समुत्थितः नानामणिमयैःशृंगैस्तस्योपरिनराकृतिः प्राहयांत
हनूमंतंमैनाकोहंमहाकपे समुद्रेणसमादिष्टःत्वद्विश्रामायमारुते आगच्छाम
तकल्पानिजग्ध्वापक्वफलानिमे विश्रम्यात्रक्षणंपश्चाद्गमिष्यसियथासुखं एव
मुक्तोब्रवीद्धनूमान्मारुतात्मजः गच्छतोरामकार्यार्थंभक्षणंमेकथंभवेत् वि
श्रामोवाकथंमेस्याद्गन्तव्यंत्वरितंमया इत्युक्त्वास्पृष्टशिखरःकराग्रेणययौहरिः किं
चिद्दूरंगतस्यास्यछायांछायाग्रहीभवत् सिंहिकानामसाघोराजलमध्येवसितदा राम
आकाशगामिनीछायामाक्रम्याकर्षयत्तदा तयागृहीतोहनुमांश्चिन्तयामासवीर्यवा २

2A

त् केनेदं मे कृतं वेगरोधनं विघ्नकारिणा । दृश्यते नैव कोप्यत्र विस्मयो मे प्रजायते
एवं विचिंत्य हनुमानधो दृष्टिं प्रसारयन् । तत्र दृष्ट्वा महत्कायां सिंहिकां घोररूपिणीं
पपात सलिले तूर्णं पद्भ्यां तामाहनद्रुषा । एवं हत्वा तु हनुमान्दक्षिणाभिमुखो
ययौ ततो दक्षिणमासाद्य कूलं नानाद्रुमं कूले नानापक्षिगणाकीर्णं नानापुष्प
फलान्विते ततो ददर्श नगरं त्रिकूटाचलमूर्धनि प्राकारैर्बहुभिर्युक्तं परिखाभिश्च सम
न्वितं । प्रवेष्टुमिच्छन्लंकां मतिश्चिंताकुलोऽभवत् । रात्रौ वेष्टुमिच्छामि अहं लंकां रा
वणपालितां । एवं विचिंत्य तत्रैव स्थित्वा लंकां जगाम सः । कृत्वा सूक्ष्मवपुर्वीरः प्र
विवेश प्लवगर्षभः । तत्र लंकापुरी साक्षाद्राक्षसीवेशधारिणी । प्रविशंतं हनूमंतं
दृष्ट्वा लंकिन्युवाच ह । कस्त्वं वानररूपेण मामनादृत्य लंकिनीं । प्रविश्य चोरव
न्नेत्रं किं भवान्कर्तुमिच्छति । इत्युक्त्वा रोषताम्राक्षी पादेनाभिजघान तं । हनूमान
पि तां वाममुष्टिनावज्ञयाहनत् । तदैव पतिता भूमौ वमंती रुधिरं बहु । उत्थाय सा
हसा लंका हनूमंतं महाबलं । हनूमन्गच्छ भद्रं ते जिता लंका त्वयानघ । पुरा ब्रह्म

रा॰ सुं॰ म 3 णषोडशसहस्राविंशतिपर्यये त्रेतायुगे दाशरथी रामो नारायणोऽव्ययः जनिष्यते यो
गमाया सीता जनकस्य सुते भूभारहरणार्थाय पार्थिवेनोयं न प्राकृत विल सभायां रा
घवो भ्रात्रा गमिष्यति सहावने तत्र सीतां क्षतां मायाद्रावणेणं हरिष्यति पश्चाद्रामेण
सा विश्लेष सुग्रीवेण भविष्यति सुग्रीवो जानकीं दृष्टुं वानरान्प्रेषयेत्कपीः तेषुकोवा
नरो गुह्यवा गमिष्यति तेतिकम् वयाचभर्त्समनः सोपिवाहरनिष्यति सुषेना तेना
हतानवश्यितां भविष्यासि पराजनके तदैवरावणस्यानो भविष्यति न संशयः तस्मा
त्वयाज्जितालंकाजितेसर्वे वयानद्य रावणानः प्रश्वेरकौ उक्तान्नेनमस्त्रमम तस्मा
द्धेशोकवनिकादिव्यपादपसंकुला शान्तितस्यामरात्रेहतः शोशपानामपादपः
तत्रास्ते जानकी वीर राक्षसीभिः सुरक्षिता हृष्टेवगाच्छवरिते राघवायनिवेदय धा
म्यहं मयसु विभाय राघवस्मरतिमे नासी द्रवपापमोचिनी तदुक्तं मे गोपयति इति लेभो
ममपमीरतारास्वाद्यस्मराणे उक्तविते त्रोपवनात्मजेन पराक्रम स्वनामाश्वदशा राम
ननमा पुस्फोरवामादिभुजस्यनीवरामसमस्तांगमनोहरियस्य ॥ संहस्रकोद्वेश्रघमो ६

3A

ध्यायः १ महादेवः ॥ ततो जगाम हनुमांल्लंकां परमशोभनाम् रात्रौ सूक्ष्मतनुर्भूत्वा
बभ्राम परितः पुरीं सीतान्वेषणकार्यार्थी प्रविवेश नृपालयम् तत्र सर्वप्रदेशेषु विवि
च्य हनुमान्कपिः नापश्यज्जानकीं सीतां ततो लंकाभिभाषिते जगाम हनुमानाशोकम
शोकवनिकां शुभां कल्पपादपसंबाधां रत्नसोपानवापिकां नानापक्षिमृगाकीर्णां स्व
र्णप्रासादशोभितां फलैरानम्रशाखाग्रपादपैः परिवारितां विचिन्वञ्जानकीं तत्र प्र
तिवृक्षं मरुत्सुतः ददर्शाधोरिलतद्वै चैत्यप्रासादमुत्तमम् दृष्ट्वा विस्मयमापन्नो मणि
स्तंभशतान्वितम् समतीत्य पुनर्गत्वा किंचिद्दूरं समाकृतिः ददर्श शिंशपावृक्षमत्यन्त
निबिडच्छदम् अदृष्टातपमेकान्तं सौवर्णविहगावृतं तन्मूले राक्षसीमध्ये स्थितां
जनकनन्दिनीं ददर्श हनुमान्वीरो देवतामिव भूतले एकवेणीं कृशां दीनां मलिनांबर
धारिणीं भूमौ शयानां शोचन्तीं रामरामेति भाषिणीं त्रातारं नाधिगच्छन्तीं उपवासकृ
शां शुभां शाखान्तरमथारुह्य ददर्श कपिकुंजरः कृतार्थोहं कृतार्थोहं दृष्ट्वा जनक
नन्दिनीम् मयैव साधितं कार्यं रामस्य परमात्मनः ततः किलकिलाशब्दो बभूवान्तः ९

रा॰
सु॰
५
4

राहृदिः स्थापयंतीं रावणेनत्र स्त्रीजनैः परिवारितां दृष्ट्वास्यां विंशतिभुजं नीलांजनचयोप
मम् हृष्ट्वा विस्मयमापन्नः पत्रंवृक्षेष्वलीयत सीतायां मयिनायातिरामः किंकारणं
भवेत् इत्येवं चिंतयन्नित्यं राममेव स्मरन्हृदि नास्मिन्स्थितेयदेराजश्रेनवणेनासमाधिवः
स्वप्ने रामेणसंदिष्टः कश्चिदागतवानरः कामरूपधरः स्त्र्ह्मो दृष्ट्वा स्थाग्रयाप्यपश्यति
इतिदृष्ट्वा स्थितेस्वप्ने सात्मन्येवविचिंत्यसः स्वप्नः कदाचित्सत्यः स्यादेवंतत्रकरोम्यहं
जानकीवानरैर्विद्धाइः स्थितांनितरामहं करोमिदृष्ट्वा रामायनिवेदयतवानरः इत्येवं
चिंतयन्सीतासमीपमगमदूतं त्रुवराणां किंकिणीनां च्छ्रनाशिंजितमगमत्वा सीता
भीतालीयमानाभवात्मन्येवस्वमध्यमा अधोमुखी स्थितनयनाश्रुवारामारिवितांतदा रा
वणोपितनः सीतामालोक्याहस्वमध्यमे मांदृष्ट्वा किं अथात्स्व स्थात्मन्येवविलीयसे रा
मोवनचरानांनिरन्तरमध्येतिष्ठति मानुजः कदाचिदृश्यतेकैश्चित्कदाचिद्दृश्यते सया
नवद्रुपालोकाः ज्येष्ठितास्त्रमयदृशाने नपश्यति श्रयात्रेनगीत्वमानोनः स्वमततः किंक
रिष्यसिरामेणानेः स्त्रदेहणसदावायि नयोमत्सालिंगितोपिसमीपस्थोपितेनदा हरा

७

राम
५

येनैव वृद्धे दारा व्यथिता मम सुजायते बहुतानस्वैभोगाश्च बहुणा नृपिताववः भंक्तानो।
पितृन्ज्ञातो निकृत्तश्चोनि गुणोधमः नमातीतानयामासाधीशः त्वच्छोकसमाकुला इद
नीमपिनायाति भार्क्षितीनः कष्टजेत् निःसंतोनिर्ममो मामात्नी मूढः पितृमातृत्वात्
नराधमनबुद्धिमत्त्वे किं करिष्यामि भाग्यमिति नच्चाताव समासकेशोभजनबहुशोऽनमम
देवांधर्वेनागानोयचांकित्र रण्योचितो भविष्यामितिषोक्रीतेषारिमांग्रतिषद्येसराव
णस्य वचः श्रुत्वा सीतासमेतसमालितो दुग्धावाधोमत्वीक्ष्यकाविधायतत्पुणमेतस्मा राव
णाद्विभ्यता चैवेभितरूपं नृपाश्चतन रेनावचवाभ्यां नस्त्रीवहद्विरिक्षे हतवान्।
स्मिमोनीवतत्स्फलेशश्चयमेवराव यद्वारामस्त्वया तत्र विवाहितनवधूभवान् ज्ञातोऽषिमा
नुषेद्रूपं रामं विद्धामिचमातिके समृद्धश्रावयित्वा वश्येर्वधूत्वापिना निधिं रक्षांसि मनमते
मोलक्ष्मणेन समन्वितः श्रागमिष्यतिमे देहदृष्टमेतावत् समायम ब्रह्मसूत्रमदवलह
वानेष्यति मां पुरे श्रुत्वा रततः पतिः क्रुद्धो ज्ञानवान् पक्षघातं वाक्क्रोधसमाविष्टः
त्वक्षमध्यमसमवरः हे जनकराजस्य तनया नाम्नालोचनः मंदोदरी निवार्यो यतिप

रा॰ सु॰ ५
5

सैहिंसितेरता स्वजैनो मानुषी दीना दुःखितां कृपणां कृशां देवगंधर्वनागानां दुःखं संति
वरांगनाः त्वामेव चरणं प्रेमे रमन्न विलोचनाः ततोऽब्रवीद्दशग्रीवो राक्षसीर्विकृता
ननाः यथा मे वशगा सीता भविष्यति सकामना तथा यतध्वं विविधं तर्जनादरणादि
भिः द्विमासाभ्यंतरे सीता यदि मे वशगा भवेत् तदा सर्वं मनोरथो पीतेन राज्यं भोक्ष्यति सा मया
यदि मासद्वयादूर्ध्वं मम शय्यां न गच्छति तदा मे प्रातराशाय हत्वा कुरुत मानवीम् इत्यु
क्त्वा प्रययौ स्त्रीभ्यो रावणोऽन्तःपुरालयम् राक्षस्यो जानकीमेत्य भीषयन्त्यः स्वतर्जनैः
तत्रैका जानकीमाह यौवनं ते वृथा गतं रावणेन समासाद्य सफलं तु भविष्यति अप
रा चाह कोपेन किं विलंबेन जानकीम् इदानीं छिद्य गात्राणि विभज्य च पृथक् पृथक् भु
ञ्ज्याच्च लक्ष्मणम्यम जानकीं हन्म यता अन्या करालवदना विदार्यास्यमभीषयत् एवं
तां भीषयन्तीस्ता भाषा सीता विकृताननाः निवार्य त्रिजटा वृद्धा राक्षसी वाक्यमब्रवीत् शृ
णुध्वं दुष्टा राक्षस्यो मद्वाक्यं वो हितं भवेत् न भीषयध्वं रुदतीं नमस्कुरुत जानकीं इदा
नीमेव मे स्वप्ने रामः कमललोचनः आरुह्यैरावतं शुभ्रं लक्ष्मणेन समन्वितः दग्ध्वा लं

राम ५

5A

कृशगात्री सर्वोहत्वा रावणमारवे अशोक्यज्ञानकी लोकस्थितोहशोगमूर्धनि रावण
णोलोमयेद्द्रदेनैलाभ्यक्रोहिंगवरः श्रगाहलस्तुत्रयोश्रुश्छिन्नावरनमालिका वि
भीषणास्तरामस्यपादयोर्भक्तिसंयुतः सर्वंश्यारावणारामोहृतासकलमंजसा वि
भीषणाधिपत्यंदत्वासीतोअभानतो अंकेतिपापकृत्वेगामिष्यतिन संशयः
त्रिनटापावकःश्रुत्वाभीतात्सीतारात्समास्थिपः तूसीमामेसत्यतत्रनिशावशानुपारा
ताः तर्जितारातसीभिः सासीताभीतातिविह्वला आत्मानंनाधिगच्छतीदुःखेनप
रिमूर्छिता शस्त्रभिःपूर्णनयनाविनयतोदमब्रवीत् प्रभातेमन्दभाग्याघातिनारक्षसा
मानसंशयः इदानीमेवमरणंकेनोपायेनमेभवेत् एवंसुदुःखेनपरिखिन्नासाति
मस्त्रकंठारुदतीविराप आलेख्यशालाहृतानस्वगामलोनजानतीकिंविदुपायम
गता ॥ हनुमत्कांडेद्वितीयोध्यायः ॥ महादेवः ॥ उद्धवेनवामोदेयशरीरराघवं
विना जीवितेनफलंकिंस्यात्समरतोविमपूतः दीर्घंदुर्गामेममायथेमहंपापभवि
ष्यति एवंनिश्चित्यहंतामरणायजानकी शनैःशनैःसहसहूपोजानकीश्रोयं

रा
मं.
८

6

वचः इक्ष्वाकुवंशसंभूतो राजा दशरथो महान् अयोध्याधिपतिस्तस्य चत्वारो लोकवि
श्रुताः पुत्रा देवसमाः सर्वे लक्षणोपलक्षिताः रामश्च लक्ष्मणश्चैव भरतश्चैव शत्रुघ्न
ज्येष्ठो रामः पितुर्वाक्याद्दंडकारण्यमाययौ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया भार्यया सह
तयाप्सगौतमीतीरे पंचवट्यां महामनाः तत्र सीता महाभागा सीता जनकनंदिनी ह
ह्रिते रामचंद्रेण रावणेन दुरात्मना ततो रामो महादुःखो मार्गमाणश्च जानकीं ते
तां पुवृक्षादिस्थानमपश्यत्पतितं भुवि ततोऽस्मि हृक्षादिवशीत्वमृष्यमूकमुपागतः सुग्री
वेण कृता मैत्री रामस्याविहितात्मनः ततस्तेनारिणा हत्वा वालिनं रघुनंदनः राज्या
भिषिक्तस्सुग्रीवं मित्रकार्यं चकार सः सुग्रीवस्तु समानीय वानरान्वानरप्रभुः प्रे
षयामास सर्वासु वानरान्परिमार्गणे सीतायास्तत्र चैकोऽसौ हनूमान्सविक्रमो हरिः
संपातिवचनाद्धीमान्समुल्लंघ्य शतयोजनं स ददर्श नगरीं लंकां विचिन्वञ्जानकीं शुभां
शनैरशोकवनिकां विचिन्वन् शिंशपातले ददर्श तां जानकीं तत्र शोचंतीं दुःखसंतप्तां
रामस्य महिषीं देवीं आक्रांतां तस्करेण मायया यतः इत्यकोपरागाख्यशाकुलतांडिमत्तरः

राम
८

सीताक्रमेणतत्सर्वंश्रुत्वाविस्मयमाययौ किमिदंमेश्रुतंव्योम्निवायुनासमुदीरितं
स्वप्नोवामेमनोभ्रान्तिर्यदिवासत्यमेवतत् निद्रामेनास्तिदुःखेनजानाम्येतत्कुतोभ्रमः
येनमेकर्णपीयूषंवचनंसमुदीरितम् सदृश्यतांमहाभागःप्रियवादीममाग्रतः
श्रुत्वातज्जानकीवाक्यंहनुमान्वृक्षषंडतः अवतीर्यशनैःसीतापुरतःसमवस्थितः
कलविंकप्रमाणांगोरक्तास्यःपीतवानरः ननामशिरसासीतांप्रांजलिःपुरतःस्थि
तः दृष्ट्वातंजानकीभीतारावणोयमुपस्थितः मांमोहयितुमायातोमाययावानरा
कृतिः इत्येवंचिंतयित्वासातूष्णीमासीदधोमुखी पुनरप्याहतांसीतांदेविकिंत्वं।
विशंकसे नाहंतथाविधोमातस्त्यजशंकांमयिस्थितां दासोहंकोसलेंद्रस्यरामस्य
परमात्मनः सचिवोहंहरींद्रस्यसुग्रीवस्यशुभप्रदे वायोःपुत्रोहमखिलप्राणभूत।
स्यशोभने तच्छ्रुत्वाजानकीप्राहहनूमंतंकृतांजलिं वानराणांमनुष्याणांसंगतिर्घट
तेकथं यथात्वंरामचंद्रस्यदासोहमितिभाषसे तामाहमारुतिःप्रीतोजानकींपुरतः
स्थितः ऋष्यमूकमगाद्रामःशबर्यानोदितःसुधीः सुग्रीवऋष्यमूकस्थोदृष्टवान्राम।

रा॰ सु॰ १

लक्ष्मणेन भीतो मां प्रेषयामास ज्ञातुं राममस्य हृद्गतं अग्निं साक्षिणं कृत्वा रामस
निधिं ज्ञात्वा राममस्मत्स्कन्धे कृत्वा पर्वतं निपातितौ नीतौ सुग्रीवसामीप्यं सख्यं चका
र्चैतयोः सुग्रीवस्य हृता भार्या वालिना तं रघूत्तमः जघानैकेन बाणेन ततो राज्ये
भ्यषेचयत् सुग्रीवं वानराणां प्रेषयामास वानरान् दिग्भ्यो महाबलान्वीरान्भ
वत्याः परिमार्गणे गच्छन्तं राघवो दृष्ट्वा मामभाषत सादरम् त्वयि कार्यमशेषं मे स्थि
तं मारुतनन्दन ब्रूहि मे कुशलं सर्वं सीतायै लक्ष्मणस्य च अङ्गुलीयकमेतन्मे परि
ज्ञानार्थमुत्तमम् सीतायै दीयतां साधु मन्नामाक्षरमुद्रितं इत्युक्त्वा प्रददौ मह्यं करा
ग्रादङ्गुलीयकम् प्रयत्नेन मयानीतं देवि पश्याङ्गुलीयकं इत्युक्त्वा प्रददौ देव्यै मु
द्रिकां मारुतात्मजः नमस्कृत्वा स्थितो दूराद्बद्धाञ्जलिपुटो हरिः दृष्ट्वा सीता प्रमुदि
ता रामनामाङ्कितां तदा मुद्रिकां शिरसा धृत्वा स्रवदानन्दनेत्रजा कपे मे प्राणदाता
त्वं बुद्धिमानसि राघवे भक्तोसि प्रियकारी त्वं विश्वासोस्ति तवैव हि नो चेन्मत्सन्निधौ राम
त्वन्यं पुरुषं प्रेषयेत्कथम् हनुमन्दृष्टमखिलं मम दुःखादिकं त्वया सर्वं कथय रामाय १

7A

यद्यपा मे नाथ ते दृष्टा मासद्वयावधि प्राणाः धास्यंति मम सत्तम नागमिष्यति चे
द्रामो भक्षयिष्यति मां खला अतः शीघ्रं कपींद्रेण सुग्रीवेण समन्वितः वानराने
कथैः सार्धं हत्वा रावणमाहवे तत्तस्य सदृशं वीर्यं वीर वर्णय वर्णितं यथा मां ता
रयेद्रामो हत्वा शीघ्रं तदुपपादय तथा यतस्व हनुमान्वाचा धर्ममवाप्नुहि हनुमा
नपि तां प्राह देवि दृष्टो यदा मया रामः सलक्ष्मणः शीघ्रमागमिष्यति साग्रयः सु
ग्रीवेण ससैन्येन हत्वा दशाननं बलात् समानेष्यति देवि त्वां मयोध्यां नात्र संशयः
तामाह जानकी रामः कथं वारिधिमाततं तीर्त्वा यास्यत्यमेयात्मा वानरानीकयूथपैः स
ह हनुमानाह मे स्कंधावारुह्य नृपर्षभः आयास्यति ससैन्यश्च सुग्रीवो वानरर्ष
भः विहायसा क्षणेनैव तीर्त्वा वारिधिमाततं निर्दहिष्यति रक्षौघान् त्वत्कृते नात्र सं
शयः अनुज्ञां देहि मे देवि गच्छामि त्वरयान्वितः द्रष्टुं रामं सह भ्रात्रा त्वरयामि तवांति
कं देवि किंचिदभिज्ञानं देहि मे येन राघवः विश्वसेन्मां प्रयत्नेन ततो गंतास्मि सत्वरः
ततः किंचिद्विचार्याथ सीता कमललोचना विमुच्य केशपाशांते स्थितं चूडामणिं

देवि अनेन विप्रमेदाम स्त्रोकपोइमलक्ष्मणः । अभिज्ञानार्थमन्यच्च वदामि तव सुव्रत
विघ्नकृद्गीतसर्वमेकदा वरहर्षितस्थितः । सहैकेषिर आरायानिद्रातिरघुनन्दनः । पूर्वं
काकस्तदागत्य नवैस्तनोपरि वायसः कृत । मत्पादांगुष्ठमारक्तं विददारामिषेच्छया । त
तः प्रबुद्धोरामायहष्टापादंक्षतव्रणम् । केनाग्रमंक्षतंचेन दृष्ट्वा पमेडगात्मना इस्त
काग्रतोवयसंदृष्टा यमसंमा व्रतः पुनः । अभिद्रवंतं वकाक्षंमतं लक्ष्यतेः चुकोप स तृण
मेकमुपादायद्वेष्टास्त्रेणाभियोजयत् । विज्ञप्तलीलयारामोतयस्मायरितस्त्र
ल्लत् । अभिद्रवद्वायसःसलोकान्भीतो भ्रमणात्ररत । इन्द्रब्रह्मादिभिश्चापि न शक्यो
रक्षितुं तदा । रामस्य पादयोरग्रेपतद्भीत्यादयानिधेः । शरणागतमालोक्य रा
मस्तमिदमब्रवीत् । अमोघमेतदस्त्रंमे देहि काक्षितितो व्रज । सकायं दक्षिणं त्यक्त्वा ततः का
कः ययौ स्मयवानपि । एवं रतेकिमर्थं मामिदानीमुपेक्षते राघवः । हनुमानपि
तामाह श्रुत्वा सीतानुभाषितम् । देवि त्वां यदि जानाति स्थितामत्र रघूद्वहः ।
करिष्यति तदा क्षणाद्भस्म लंकां राक्षसपुंडिताम् । जानकी प्राह तं वत्स कथं ते पोत्तरः

8A

सेवुवैः श्रुतिसूक्तसवृतः सर्वैर्वानरराक्षसभयादृशाः एकाला हरवनं देवोस्त्रवेत्रपम
दर्शयत् मेरुमंदरसंकाशं रत्नोद्याने विभीषणे दृष्ट्वा सीतारक्तमतं सद्वापर्वेतं
सवित्रिभं दृष्टंएकमहत्वा विपदा गार्हनेनकायिकं जवं समसीतोपिमहासत्वरमुत्तिल्लाम
ह्रावले रावणालेशुभं चथागच्छ रामातिके हृतं उभदेत्तः कापिः प्राहरहस्यं तात्पराए
मम भविष्यति फलेः सर्वैस्तत्र इशौलिनियमे नेषरमक्रासमनानकाभवाेपिनाफले
कपिः ततः प्रस्थापितोगच्छन् जानकीप्राणयमसः किंचिद्दूरं गत्वा स्वात्मवेत्व
नु विलयन् कार्योंशे मातानोहृतः स्वामिकार्यविरोधतः प्रसन्न किंचित्संपाद्य गच्छन्
धर्मयवसः प्रमोहं किंचित्स्मयत्कलाहद्दष्ट्राधरावण संभाष्य वनलोकम दृष्ट्वा नाम्ये
वजानाम्यहम् इतिनिश्चित्यमनसा दृष्टवान्शुद्रावलः प्रत्यासशोकवनिकां निर्मला
मक्रोमत्तगणान् सीताश्रयतरुं मुक्त्वावनं सर्वंचकार सः उत्पाटयन्तेविपिने हृच्छारा
तद्गयोषितः प्रथाहजानकीको सौ वानरा हानिर्देशसदा ॥ जानकी ॥ भवनाथवा
नानिक मायाया रावणसनिर्मितं नाहमेवविजानामि दुःखशोकसमाकुला इत्युक्त्वा व

रा. सुं. ५ १

विनेशुर्वानरात्तस्मो भयपीडिताः हनुमताकृतं सर्वं रावणाय न्यवेदयन् देवकश्चिन्महास
त्त्वो वानराकृतिदेहभृत् सीतया सह संभाष्य ह्यशोकवनिकां क्षणात् उत्पाट्य चैत्यप्रा
सादं च बभंजामितविक्रमः प्रासादरक्षिणः सर्वान्हत्वा तत्रैव तस्थिवान् तच्छ्रुत्वा तूर्णमु
त्थाय वनभंजनमप्रियं किंकरान्प्रेषयामास नियुतं राक्षसाधिपः निर्भयंद्वैत्यथामार
ग्रयमानं तरमास्थितः हनुमान्पर्वताकारो लोहस्तंभकरालयुधं किंचिल्लोलस्तु चल
तोरणस्थो भीषणाकृतिः आपतंतं महासैन्यं राक्षसानां ददर्श सः चकार सिंहना
दं च क्ष्वालेन समहर्षेशाम् हनूमंतमथादृष्ट्वा किंकरा भीषणाकृति निजघ्नुर्विविध
पास्त्रौघैः सर्वराक्षसवानरेन्द्रं ततउत्थाय रक्षमाकज्जरेण समेततः निष्पिपेष तदा
देवमथकान्विद्युद्गणाः निहतान्किंकरान्श्रुत्वा रावणः क्रोधमूर्छितः पंचसेना
पतीन्सर्वप्रेषयामास दुर्मदान् हनुमानपितान्सर्वांल्लोहस्तंभेन चाहनत् ततः कु
मारं मंत्रिसुतान्प्रेषयामास सप्त तान् आगतानपि तान्सर्वान्सर्वेषां हानेश्वरः हत्वा
निःशेषतो हत्वा लोहस्तंभेन मारुतिः पूर्वस्थानमुपाश्रित्य प्रतीक्षन्राक्षसान्स्थितः

राम ५

ततोजगामबलवान्कुमारोत्तःप्रतापवान् तमभ्युपातहनुमान्छायाकाशेमसद्धरः
गगनान्नाद्रिवितोमूर्ध्निमुद्धरेणाभ्यताडयत् हत्वाखंडाभिनिःशेषबलेनसर्वेवकारसः
ततःक्रुद्धांगमारस्मवधरादसप्तगवः क्रोधेनमहतानिविष्टइंद्रजेतारमब्रवीत् पु
त्रगानशक्रक्याम्यहंतवधयत्राक्लेशुद्धहाविभुः हत्वानमथ्यवाबन्धाग्रानरोष्याभिमेनेनिकम्
दृढ्हस्तिरिष्यितरूपाक्तव्यज्ञप्रोक्तमद्वारामते मयिराक्षसेतेकिमर्थंत्वंभूभूवसेइःशिविलेवचः
वर्धानेश्वहुतंतानवानरेवसरस्ताधातःधातः इत्यभाशस्त्रमग्यमयहंइंद्रजेताग्रवीर्यवान्
जगामवाणवृत्रसप्तसामीपवरविक्रमः उत्पपातनभोदेशंराक्षसंसाविवमाहृतिः त
तोभ्रमंतेनभासिहनुमंतंशिलीमुखैः विद्वान्सप्योभोभागोपंचभिःसाहभिःपुनः
हृदयेपादपुगालंबाङ्गरेकेनवालधिम् भेदयित्वाततोघोरंसिंहनादंतथाकरोत् त
तोतिहर्षोहनुमानुभ्रमद्युम्नवीर्यवान् जगामनसार्वघ्नेभ्रासवनेचाङ्गरौद्रानृतायत्वाणात्
ततोवंरक्षमारुहंमवनारोमहाबलः ततोबलाद्धमारायवृक्षाद्यावानरपुंगवम् नि
नायनिकटंरामोगणेषमहाबलः ॥ यस्मानामसततंजयंतियेतान्नकर्मकृतवधं

ग॰
म्हे॰
११
10

तेणाज्ञ सप्तपञ्चपरिसंख्यानमस्य देवानि कोटिरविभास्करोशीवम् नमस्येदामस्यपदाद
जेमहादेवस्य मध्यमविधायमाहतिः सदैवानिमंत्रसममस्तवृपनः किंतस्यपाशेरिव
वैस्ववृषनः ॥ स्कंदपुराणे केदारगीतायोध्यायः ॥ ३ महादेवः ॥ गोलोकपीठेहनपाशाव
यद्वेविलोकयंतेनगदेविभीतवान् मताडयन्काषितलेः सक्रोधनः पौराः समेता
देवाघातेर्देविके चलावृमेनचलणमात्रमसगमेक्रमागतेऽन्नलववेणसवर लालाहद
मानपिफलानरक्षमिवृंतोपयोकार्यविशेषयोरवान् सभोनरस्यस्युवशावणस्यतेड
रोस्तिपापाहवलादिनिमद्रा वहोमयापावहवरेणावानरोगमागतोनेनहतामहात
गः यद्युक्तमज्ञार्येवचाप्येमतिविभिर्विधेयतामेषनलोकिकोहरिः ततोविलोक्याह
मगावृणोश्वरः प्रहस्तमपोस्थितमंजनादिभम् प्रहस्तुशश्चन्नमसोकिमागतः किम
वकार्यमत्तपश्यवानरः वनेकिमर्थसकलविनाशितेहताः किमर्थमम्मगुहसाव
लान् ततः प्रहस्तोहनुमंतमादरात्पपृच्छकेनप्रहितोसिवानर भयंचतेमाभृत्
विमोक्ष्यसेमयासत्यंवदस्वाविलराजमंदिरे ततोतिहर्षात्पवनात्मजोत्रवीत्

गुरु
१

स्यलोकत्रयकंपकारकं वक्रप्रवक्रेभ्रुनाशमल्कयांक्रमेणरामेणनमास्मरक्रुइः
सूणस्फुरद्देवगणायमित्रग्रमस्यहतोहमशेषबहुत्थितेः यस्याखिलेशस्यहुतनाऽ
वालयभाभ्यांहनाशायशुनेवमहविः सनाचवोभयमतेंनापवनेसुग्रीबमेत्रीम
नलस्यसंनिधौ हुतेववाणेननिहत्यवालिनंसुग्रीवमेवाधिपतिंचकारते सर्वेन
राणामधिपोमहाबलोमहाबलेर्वानरयूथकोटिभिः रामेणसार्धंसहलक्ष्मणेन
भोःप्रवर्षणमर्धपतोवतिष्ठते संवोदितास्तेनमहाहरीश्वरायाराहुनामार्गयितुं
दिशोदश नचाहमेकःपवनात्मजःकपिःसीतांविचिन्वन्विरहैवसमागतः दृष्टासम
यापयपलाशलोवनासीनाकपिलाहिपिनंविनाशितम् दृष्टाततोहरभसात्समा
गतानामाहतकामानुधनचापश्लायकान् मयाहतास्तेपरिरक्षितोवशुःश्रियाहिदेवो
दिवलंदहिनाप्रभो ब्रह्मास्त्रपाशेननिवद्धमात्ततःसमागमन्कर्मधवातेनारनामकः
स्तुहुवमाचहलवरप्रभाववतःसुकागतेसर्वमवेमिराघवण नयाप्यहंषड्वगातो
हितप्रवक्रकोमःकरुणारसार्द्रधीः विचार्यलोकस्यविवेकतोगतिनराचसीव्रा

रा
सु॰
११
11

द्विसंपैर्हिंसावृणा दैवीगतिंसंसृतिंमोहहेतुकीं समासाद्यगान्यंतहितायदेहिनः वेद्या
त्मेणोह्यममवेशसंभकः पौलस्त्यपुत्रोसिऊर्वीरवोधवः देहात्मबुद्ध्यापिचपश्यताहम
यश्यात्मबुद्ध्याकिमुरीतमेनाहि शरीरबुद्धीदियदुःखसंततिः नसंततिचैतेनचनिर्वि
कारतः सुज्ञानदेहोस्यतथैवसंततेर नत्यमस्यात्वयतोदिहप्रयवत् इदंतमसत्यंनचवत
लिविक्रियावैकारदेहनेवतेहयेततः यथानभः सर्वगतेनलिप्यतेनतथाभवान्देहा
गतोपिसूक्ष्मतः देहेंद्रियप्राणशरीरसंगतैस्त्वात्मेतिबुद्ध्याखिलबंधभाग्भवेत् चिन्
मात्रमेवाहमजोहमक्षरोह्यानंदभावोहमितिप्रमुच्यते देहोप्यनात्मापृथिवीविका
रजोनप्राणआत्मानिलएवएषसः मनोप्यहंकारविकारएवनोनचापिबुद्धिः प्रकृते
र्विकारजा आत्माचिदानंदमयोविकारवान्देहादिसंघाद्व्यतिरिक्तईश्वरः निरंजनोमु
क्तउपाधिभिः सदाज्ञात्वैवमात्मानमतोविमुच्यते अतोहमात्यंतिकमोक्षसाधनंवक्ष्ये
शृणुष्वावहितोमहामते विशिष्टभक्तिः सुविशोधनंधियःततोभवेज्ज्ञानमतीवनिर्म
लं विशुद्धतत्त्वानुभवोभवेत्ततः सम्यग्विदित्वापरमंपदंव्रजेत् अतोभजस्वाद्यहरिंरमा

राम
११

पतैरामंशरण्यंशक्रतेःपरैर्विभुम् विस्रम्यतूर्नेह्यदिशक्रभावतोभवत्वरामेशरण
गतस्त्रियं सीतांतुरक्षत्वमसुग्रीवोयवोरामंनमस्कृत्यविमुच्यसेभयात् रामंपश्य
त्मानममावुधेनेन्नभक्त्याहृदिस्थनत्वन्नृपमहेय कथंपरंतीरमवाप्स्याज्ञोभवा
वुधेदुःखवतरामालिनः नोचेत्सुमहतानमयेनवह्निनाज्वलतमाम्भानमरात्रिलाविव
त् नयस्यवोयःसङ्कतेस्वपातकेविमोत्तशोकानवनेभविष्यति श्रुत्वासुस्तात्वाद
सुमानभाषितेनताभुसूनोर्देयाकुपोतहरः श्रुश्रूष्यमाणोतिकृषाकपीश्वरन्नगाद्र
क्रान्तविलोकनोज्वलं कथंममाग्रेविलपस्यभीतवत्त्मवेगमानामथमोपमिद्रस्थधीः
क्रुधश्वरामःकतमोवनेचरोहंमिसुग्रीवयुतंनरायनम् वाचाघरवानन्नकाक्ष
जातेनानिहन्मिराममतहलक्ष्मणाननः सुग्रीवमथवलिनंकपीश्वरंसवानरहस्याः
विरेणावानरैः श्रुत्वारसुग्रीववचःसमाकृतिविद्वदकोपेनरदद्राववाहरे नैसम
मारावणाकोटयोयमारामस्यरामोहसुपारविक्रमः श्रुत्वातिकोपेनहदन्सुमनोव
वोरश्चानवोतासमेकमब्रवीत् पार्श्वस्थितमारयाविडशःकपिपश्यतसवेदहर

रा॰ सु॰ १२ 12

मित्रवोधवाः निवारयामास ततो विभीषणो महासुरं स्म उपसद्य तं वधे राजन्त्वया
हीनं भवेत्कदाचन प्रतापवृद्धः स्वराजवानरः हतेस्मिन्वानरे दूते वार्तां को वा निवे
दयेत् रामाय स्वयमुद्दिश्य वधाय समुपस्थितः श्रुत्वा वधमस्मात्किंचिदस्मासु नयवा
नेर सचेदागच्छतु हरिद्वारं श्रुत्वा मिथ्यात्मनः रामः सुग्रीवसहितस्ततो युद्धं भवेत्तव
विभीषणवचः श्रुत्वा रावणोप्येतमब्रवीत् वानराणां हि लांगूले महामानो भवेत्कि
ल अतो वस्त्रादिभिः पुच्छं वेष्टयित्वा प्रयत्नतः वह्निना योजयित्वैनं भ्रामयित्वा पुरेभि
तः विसर्जयत पश्यन्तु सर्वे वानरयूथपाः तथेति शणपट्टैश्च वस्त्रैरन्यैरनेकशः
तैलाक्तैर्वेष्टयामासुर्लांगूलं मारुतेर्दृढं पुच्छाग्रे किंचिदनलं दीपयित्वाथ राक्षसाः
रज्जुभिः सुदृढं बद्ध्वा धृत्वा तं बलिनो भृशं समंताद्भ्रामयामासुश्चोरोयमिति वादि
नः तूर्यघोषैर्घोषयंतस्ताडयंतो मुहुर्मुहुः हनूमतापि तत्सर्वं सोढुं किंचिच्चिकीर्षु
णा गत्वाथ पश्चिमद्वारे समीपे तत्र मारुतिः सूक्ष्मो बभूव बंधेभ्यो निःसृतः पुनर
प्यसौ बभूव पर्वताकारस्तत उत्प्लुत्य गोपुरे तत्रैकं स्तंभमादाय हत्वा तान्रक्षिणः त

राम १२

12A

एतान् विचित्रकार्येशोभंचप्रासादाग्राद्गृहाद्गृहं ततउत्प्लुत्यसंदीप्तपुच्छेनमहाकपिः
ददाहलंकामखिलांसाट्टप्रासादतोरणाम् हातातपुत्रनाथेतिक्रंदमानाःसमंतत
व्याप्ताःप्रासादशिखरमारुह्यदैत्ययोषितः देवताइवदृश्यंतेपतंत्यःपावकेखिलाः
विभीषणगृहंत्यक्त्वासर्वंभस्मीकृतंपुरं ततउत्प्लुत्यजलधौहनूमान्मारुतात्मजः
लांगूलंमज्जयित्वांतःस्वस्थचित्तोबभूवह वायोःप्रियसखित्वाच्चसीतयाप्रार्थि
तोनलः नददाहहरेःपुच्छंबभूवात्यंतशीतलः यन्नामसंस्मरणधूतसमस्तपापा
स्तापत्रयानलमपीहतरंतिसद्यः तस्यैवकिंरघुवरस्यविशिष्टदूतःसंतप्यतेकथ
मसौप्रकृतानलेन ॥ सुंदरकांडेचतुर्थोध्यायः ॥ श्रीमहादेवः ॥ ततःसीतान
मस्कृत्यहनुमानब्रवीद्वचः आज्ञापयतुमांदेवीभवतीरामसन्निधिम् गच्छामि
रामस्त्वांद्रष्टुमागमिष्यतिसत्वरं इत्युक्त्वात्रिःपरिक्रम्यजानकींमारुतात्मजः प्र
णम्यप्रस्थितोगंतुमिदंवचनमब्रवीत् लक्ष्मणश्चससुग्रीवोवानरायुतकोटिभिः
ततःसाहहनूमंतंजानकीदुःखकर्षिता त्वांदृष्ट्वाविस्मृतंदुःखमिदानींत्वंगमि

रा. सुं. १३
13

मिष्यामि इत्येवं कथं जीवेद्रामो वानरो ग्रपं विना ॥ हनूमानुवाच ॥ यद्येवं देवि मे
स्कंधमारुह्य तत्र मा व्रजतः रामेण योजयिष्यामि मन्यसे यदि जानकि ॥ सीतोवाच
रामः सागरमाशोष्य बध्वा वा शरपंजरैः आगत्य वानरैः सार्धं हत्वा रावणमाहवे ।
मां नयेद्यदि रामस्य कीर्तिर्भवति शाश्वती अतो गच्छ कथं चापि प्राणान्संधारयाम्य
हं इति प्रस्थापितो वीरः सीतया प्रणिपत्य ताम् जगाम पर्वतस्याग्रे पारं गंतुम
होदधेः तत्र गत्वा महासत्त्वः पादाभ्यां पीडयन्गिरिं जगाम वायुवेगेन पर्वतोप्यगम
द्भूतलं ततो महीसमानत्वं त्रिंशद्योजनमुच्छ्रितः माकृतिर्गगने तस्थौ महाशब्दं च
कार सः तच्छ्रुत्वा वानराः सर्वे ज्ञात्वा मारुतिमागतं हर्षेण महताविष्टाः शब्दं चक्रुर्म
हास्वनम् शब्देनैव विजानीमः कृतकार्यः समागतः हनूमानेव पश्यध्वं वानरं वान
रर्षभ एवं ब्रुवत्सु वीरेषु वानरेषु समाहुतः अवतीर्य गिरेर्मूर्ध्नि वानरानिदमब्रवी
त् दृष्टा सीता मया लंका धर्षिता च सकानना संभाषितो दशग्रीवस्ततो हं पुनरागा
तः इदानीमेव गच्छामो रामसुग्रीवसंनिधिं इत्युक्ता वानराः सर्वे हर्षेणालिंग्य मारु

राम १३

तिं केचित्सुषुवुर्लींगलेनननकेचिद्वुत्कुकाः हनूमतासमेतास्तेपपुः प्रस्रवणांगि
रिं गत्वातेरहस्रवीनवनंसुग्रीवरक्षितं मधुसंसेवतत्राग्रादूरंगदेवानरर्षभ त्वपि
ताःसेवयंवीरदेहानुत्तोमहामते भक्षयामःफलान्यद्यपिवामोमत्तवन्मधु सं
तुष्टागावदह्यागच्छामोयेवमात्तुनं ॥ अंगदः ॥ हनुमान्कृतकार्योयंपिवैतेन ना
स्यमाहतः जगृह्येफलमूलानिवारितेहरीसत्तमाः ततःप्रविश्यहरयःपातुमा
रेभिरेमधु रक्षिणस्तानतानाहत्यसदाधिवक्रेणचोदितान् पिवतस्तांस्तयामासदेवान
रान्वानरर्षभाः ततस्तान्कुपिशिभिःपादैःचूर्णापिवापपुर्मधु ततोदधिमुखःक्रुद्धः
सुग्रीवस्यसमातलः जगामरक्षिभिःसार्धंयत्रराजाकपीश्वरः गत्वाभ्रवीदेव
चिरकालाभिरक्षितं तद्येमधुवनंतेषुक्रमादेणहनूमता श्रुत्वादधिमुखोक्तंच्चा
सुग्रीवोहृष्टमानसः दृष्टागतोनसंदेहःसीतांपवननन्दनः नचेन्मधुवनंदृष्टुंस
मर्थःकेभवेन्मम तत्रापिवायुपुत्रेणकृतंकार्यंनसंशयः श्रुत्वाप्सुग्रीववचनंह
ष्टोरामस्तमब्रवीत् किमुक्तंतेनवयाराजन्वचःसीताकथान्वितम् सुग्रीवस्तम्भ्रो

रा॰ सुं॰ १४ 14

वीक्षाकं देवदृष्टा जनीसुता हनूमतस्तु लोः सर्वे प्रविश्यामधुकाननम् भक्षयंति
स्म सकलं ताडयंति स्म रक्षिणः सुग्रीवादेवकार्यं ते दृष्ट्वा मधुवनं मम नसमयास्त्व
तो देवदृष्टा देवीति निश्चयः रक्षिणो वो भयं मास्तु गत्वाद्भुतमस्मात्तया वानराने
गदस्यवोनानयध्वमंतिकं श्रुत्वा सुग्रीववचनं गत्वा ते वायुवेगतः हनुमत्प्र
मुखास्तूर्णं गच्छंते स्वरक्षणं स्वनात् दृष्ट्वा मित्युक्तिमग्रीवः सरामो लक्ष्मणान्वितः पु
प्रणमंती व दृष्ट्वा सर्वे यंति महाबलाः नत्वे स्वयं सर्वमासा यय पुत्र स्त्रीवानरोत्तमाः
हनूमंतं पुरस्कृत्य युवराजेन धीमता रामसुग्रीवयोरग्रे निषेदुर्भुवि वानराः सा
ष्टांगं प्रणिपत्याथ रामं पश्चाद्धरीश्वरम् हनूमाञ्ञाचव प्रारहदृष्टा सीता निरामया
कुशलं प्राह राजेन्द्र जानकी त्वां शुचान्विता अशोकवनिकामध्ये शिंशपामूलमा
स्थिता राक्षसीभिः परिवृता निराहारा कृशा शुभा हा राम राम रामेति शोचंती मलि
नांबरा एकवेणी मया दृष्टा शनैराश्वासिता शुभा शृंशाखांतरे स्थित्वा सूक्ष्मरूपेण
ते कथा जन्मारभ्य तवात्यंत दंडकागमनं तथा दशाननेन हरणं जानक्या राहितेन त्व

राम १४

14A

पि सुग्रीवेण कृता मैत्री वालि निबर्हणम् मार्गणार्थं च वैदेह्याः सुग्रीवेण विसर्जि
ताः सुसबलाम हास्रवाहव यो नित काशानाः गताः सर्वत्र सर्वैर्वैनतैः कोहमिहागा
तः शृङ्गे सुग्रीवस्य विबोधाः महेराघवस्य हि दृष्टाय ज्ञानकी भार्या त्वयासः फलिमे
मम इत्युदीरितमाकर्ण्य सीता विस्फारितेक्षणा केन वा कर्णपीयूषं श्राविते मे श्र
भातरं यदि सत्यं तद्दायातु महर्शनपथं तु मे ततो हनूमान् गत्वा र सूक्ष्म रूपेण जान
की प्रणम्य प्राञ्जलिर्भूत्वा हनूमानिदमवस्थितः प्रभो दृष्टाहसीतयाकस्त्वमिमास्यदवद्धवित
त्वं मया सर्वं क्रमेणैव विज्ञापितमरिंदम पश्चात्समर्पितं देव्यै अभवद्रामाङ्गुलीयकम्
तेन मामतिविश्वस्ता वचनं चेदमब्रवीत् यथा दृष्टास्मि हनूमान्नेयमानाहि वानिशाम्
गतसीतानलज्ञेनैस्तु सर्वं कथय राघवे मयोक्तं देवि रामोऽपि त्वच्चिन्तापरिनिष्ठितः परि
त्राचत्महेरात्रेवहात्री मयि रामस्य सः इदानीमेव गत्वाहं स्थितिरामाय ते ब्रुवे रामः श्रु
त्वा मावेणा सुग्रीवस्य सलक्ष्मणः वानरानीकपैः सार्धं मागमिष्यति नेतिकं रावण
सकुलं हत्वा नेष्यति त्वां स्वकं पुरं अभिज्ञानं देहि मे देवि येषां मे विश्वसेद्विभुः इत्युक्ता सा

शिरोरत्नं हृद्यापाशे स्थितं शिवं इत्याकाकीयतत्स्नेहं विज्ञातहरीश्वरा तदाप्यारामसुग्री
वौ तौ लीकृशलं सुदितारावं लक्ष्मणो हुलिमोऽकिंचित्तदुःखं भाषितेश्वरा तत्समस्तामभावेन
भाषितं कुलनंदन तामयेत्याय यथा रामः तथा कल्पु यान्वितः इत्युक्त्वा रुदती सीता दुःखे
नमहता वृता मयापाप्यास्मि तारामवत्ता सर्वमेवेत ततः प्रस्थापितो रामलक्ष्मी
पार्श्वरागतः तदा रामत वेला याम शोकवनिकांश्रियां इत्यासरातत्साच्छ वहू नृता
त्वणादरम् रावणास्यसूनं हत्वा रावणोनाभिभाष्य च लंकामशेषतो दग्ध्वा पुनरप्या
गमे त्वणात् श्रुत्वा हनूमतो वाक्यं रामोऽत्यंतप्रहृष्टधीः हनूमंस्ते कृतं कार्यं देवैरपि
सुदुष्करं उपकारं न पश्यामि तव प्रत्युपकारिणः इदानीं ते प्रयच्छामि सर्वस्वं म
म मारुते इत्यालिंग्य समाकृष्य गाढं वानरपुंगवं सार्द्रनेत्रो रघुश्रेष्ठः परां प्रीतिमवा
प्तः हनूमंतमत्वा हरिरावो भक्तवत्सलः परिरंभो हि मे लोके दुर्लभः परमात्मनः अत
स्त्वं मम भक्तोसि प्रियोसि हरिपुंगव ॥ यत्पादपद्मयुगलं तुलसीदलाद्यैः संपूज्य विष्णुप
दवीमतुलां प्रयाति तेनैव किं पुनरसौ परिरब्धमूर्ती रामेण वायुतनयः कृतपुण्यपुंजः ॥

सुंदरकांडे समाप्तः पंचमः

MSS No. 303E Subject RELIGION

Name of MSS अध्यात्म रामायण

Author N.G.

Period Folios 25

Script Sanskrit Source Prithi Pal Singh

Missing Folios N.A.

ओम

अथ किष्किन्धाकाण्डं प्रारभ्यते

रा॰ कि॰ १

श्रीरामायनमः ॥ श्रीमहादेवः ॥ ततोसलक्ष्मणोरामःशनैःपंपासरस्तटम् ।
आगत्यसरसांश्रेष्ठंदृष्ट्वाविस्मयमाययौ क्रोशमात्रंसुविस्तीर्णमगाधजलशीत
लं उत्फुल्लांबुजकल्हारकुमुदोत्पलमंडितम् हंसकारंडवाकीर्णंचक्रवाकादि
शोभितम् जलकुक्कुटकोयष्टिक्रौंचनादोपनादितम् नानापुष्पलताकीर्णंनाना
द्रुमसमावृतम् सतांमनःस्वच्छजलंपद्मकिंजल्कवासितम् तत्रोपस्पृश्यसलि
लंपीत्वाश्रममहरद्विभुः सानुजस्सरसस्तीरेशीतलेनपथाययौ ऋष्यमूकगिरेः
पार्श्वेगच्छंतौरामलक्ष्मणौ धनुर्बाणकरौदांतौजटावल्कलमंडितौ पश्यंतौ
विविधान्वृक्षान्गिरेःशोभांसुविक्रमौ सुग्रीवःसगिरेर्मूर्ध्निचतुर्भिःसहवानरैः
स्थित्वाददर्शतौयांतावारुरोहगिरेःशिरः भयादाहहनूमंतंकौतौवीरवरौसखे
गच्छजानीहिभद्रंतेवटुर्भूत्वाद्विजाकृतिः वालिनाप्रेषितौकिंवामांहंतुंसमुपा
गतौ ताभ्यांसंभाषणंकृत्वाजानीहिहृदयंतयोः यदितौदुष्टहृदयौसंज्ञांकुरुक राम १
राग्रतः साध्यतोस्मिनवक्रोभूत्वेवजानीहिविनिश्चितम् तथेतिवटुरूपेणहनुमान्

1A

स्वरूपमागतः विनयावनतोभूत्वारामंमेतदब्रवीत् कौयुवांपुरुषव्याघ्रौयुवानौ
वीरसंमतौ द्योतयंतौदिशःसर्वाःप्रभयाभास्कराविव युवांत्रैलोक्यकर्त्तारा
विति भातिमनोमम युवांप्रधानपुरुषौजगद्धेतूजगन्मयौ माययामनुषाकारौ
चरंताविवलीलया भूभारहरणार्थायभक्तानांपालनायच अवतीर्णाविहपरौ
चरंतौक्षत्रियाकृती जगत्स्थितिलयौसर्गंलीलयाकर्त्तुमुद्यतौ स्वतंत्रौप्रेरकौ
सर्वहृदयस्थाविहेश्वरौ नरनारायणौलोकेचरंताविति मे मतिः श्रीरामोल
क्ष्मणंप्राहपश्यैनंबटुरूपिणम् शब्दशास्त्रमशेषेणश्रुतंनूनमनेकधा अनेन
भाषितंकृत्स्नंनकिंचिदपशब्दितम् ततःप्राहहनूमंतंराघवोज्ञानविग्रहः अ
हंदाशरथीरामस्त्वयंमेलक्ष्मणोनुजः सीतयाभार्ययासार्धंपितुर्वचनगौर
वात् आगतस्तत्रविपिनेस्थितोहंदंडकेद्विज तत्रभार्याहृतासीतारक्षसाके
नचिन्मम तामन्वेष्टुमिहायातौत्वंकोवाकस्यवावद ॥ बटुः ॥ सुग्रीवोनाम।
राजास्तेवानराणांमहामतिः चतुर्भिःमंत्रिभिःसार्धंगिरिमूर्ध्निहितिष्ठति।

भ्राता कनीयान्सुग्रीवो वालिनः पापचेतसः तेन निःकासितो भार्यां हृत्वा तस्यैव वा
लिना तद्भयादृष्यमूकाख्यं गिरिमाश्रित्य संस्थितः सुग्रीवसचिवो वायुपुत्रो महा
बलः हनुमान्नाम विख्यातो ह्यञ्जनीगर्भसंभवः तेन सख्यं त्वया युक्तं सुग्रीवेण रघूत्तम भा
र्यापहारिणं हन्तुं सहायस्ते भविष्यति इदानीमेव गच्छामः आगच्छ यदि रोचते ॥ श्रीरा
मः ॥ अहमप्यागतस्तेन सख्यं कर्तुं कपीश्वर सखुस्तस्यापि यत्कार्यं तत्करिष्याम्यसंश
यं हनुमान्स्वस्वरूपेण स्थितो राममथाब्रवीत् आरोहतां मम स्कन्धौ गच्छामः पर्वतोपरि
यत्र तिष्ठति सुग्रीवो मन्त्रिभिर्वालिनो भयात् तथेति तस्यारुरुहे स्कन्धं रामोऽथ लक्ष्मणः
उत्पपात गिरेर्मूर्ध्नि क्षणादेव महाकपिः वृक्षच्छायां समाश्रित्य स्थितौ तौ रामलक्ष्मणौ
हनुमानपि सुग्रीवमुपगम्य कृताञ्जलिः व्येतु ते भयमायातौ राजेन्द्र श्रीरामलक्ष्मणौ शी
घ्रमुत्तिष्ठ रामेण सख्यं ते योजितं मया अग्निं साक्षिणमारोप्य तेन सख्यं द्रुतं कुरु ततोऽति
हर्षात्सुग्रीवः समागम्य रघूत्तमम् वृक्षशाखां स्वयं छित्वा विष्टरे च ददौ मुदा हनुमा
ल्लक्ष्मणायादात्सुग्रीवाय च लक्ष्मणः हर्षेण महताविष्टाः सर्वे पवावनस्थिरे ल

ल्मणस्त्वब्रवीत्सर्वंरामवृत्तांतमादितः वनवासाभिगमनंसीताहरणमेवच लक्ष्म
णोक्तंवचःश्रुत्वासुग्रीवोराममब्रवीत् अहंकरिष्येराजेंद्रसीतायाःपरिमार्गणं सा
हाय्यमपितेरामकरिष्येशत्रुघातिनः शृणुराममयादृष्टंकिंचित्कथयाम्यहम्
एकदामंत्रिभिःसार्धंस्थितोहंगिरिमूर्धनि विहायसानीयमानांकेनचित्प्रमदोत्तमा
क्रोशंतींराम रामेतिदृष्ट्वास्मान्पर्वतोपरि विमुच्याभरणान्याशुस्वोत्तरीयेणभामिनी
निरीक्ष्याधःपरित्यज्यक्रोशंतीतेनरक्षसा नीत्वाहंभूषणान्याशुगुहायांनिहितंप्र
भो इदानीमपिपश्यत्वंजानीहितववानवा इत्युक्त्वानीयरामायदर्शयामासवान
रः विमुच्यरामस्तद्दृष्ट्वाहासीतेतिमुहुर्मुहुः हृदिनिधायसर्वंतद्रुरोदप्राकृतोय
था आश्वास्यराघवंभ्रातालक्ष्मणोवाक्यमब्रवीत् अचिरेणैवतेरामप्राप्स्यसेजानकीं
शुभां वानरेंद्रसहायेनहत्वारावणमाहवे सुग्रीवःप्राहहेरामप्रतिज्ञांकुरवाणिते
समरेरावणंहत्वानवद्यास्यामिजानकीम् ततोहनूमान्प्रज्वाल्यतयोरग्निंसमीपतः
उभौतौरामसुग्रीवावग्नौसाक्षिणितिष्ठति बाहूप्रसार्यचालिंग्यपरस्परमकल्मषौ

रा॰ कि॰ ३ ७

समीपे रघुनाथस्य सुग्रीवः समुपाविशत् सोऽहं तं कथयामास सप्रणयं रघुनायके
सखेऽहं समं सोऽहं तेन वालिना पत्न्यहं तथा मयपुत्रोऽस्य मायावी नाम्ना परमदुर्मदः
किष्किंधां समुपागम्य वालिनं समुपाह्वयत् सिंहनादेन महता वाली ततः सदमर्षणः
निर्ययौ क्रोधताम्राक्षो जघान हृदि मुष्टिना दुद्राव तेन संविग्नो जगाम स्वगुहां प्रति
सभ्रातृऽनुद्रावत तं वाली मायाविनं सहेलया ततः प्रविश्य मालोक्य गुहां मायाविनं तथा वा
लीमामाहतिष्ठत्वं बहिर्यावदायाम्यहं गुहाम् इत्युक्त्वा विवेश स गुहां साग्रं वर्षेण निर्ययौ
···· रुधिरं गुहाद्वारात् निर्गतं कापि दृष्ट्वाहं मृतो वालीति दुःखितः गु
हाद्वारे शिलामेकां निधाय पुरमागतः ततो मम च मन्त्रिभिर्वाली गुहायां तस्माद्धतः
ततु त्वा दुःखिताः सर्वे मामनिच्छन्तमप्युत राज्येऽभिषेचनं चक्रुः सर्वे वानरमंत्रिणः
कृतं तेन मया राज्यं किंचित्कालमरिंदम ततः समागतो वाली मामाह वचनं तथा
बहुधा भर्त्सयित्वा मां निजघान च मुष्टिभिः हृता निरीक्ष्य नगरात् स्थापयन् परया भिया
लोकान्सर्वान्परिक्रम्य ऋष्यमूकमुपाश्रितः ऋषेः शापभयात् सोऽपि नायाति मम गिरिं

भो नराद्य मम भार्यां सह स्वयं भुंक्ते विमूढधीः श्रुतो दुःखेन संतप्तो रामो राजीवलोचनः
दुःखाद्दारोदिताश्रयः वयस्यास्मभवत्या दुःखं स्य शोकाविलो स्मरन् मित्रदुःखेन संतप्तो रा
मो राजीवलोचनः हनिष्यामि न संदेहो शीघ्रं भार्यापहारिणं इति प्रतिज्ञामकरोत्सुग्रीव
स्य वत्सलः सुग्रीवोप्याह राजेन्द्र वाली बलवतां वली कथं हनिष्यति भवान्देवैरपि दुरास
दम् शृणु ते कथयिष्यामि तद्बलं वालिनो वर कदाचित्तं दुंदुभिर्नाम महाकायो महाबल
कश्चिद्रामगामहासमस्तामहिषरूपधृक् युद्धाय वालिनं वीरो समाहूयत भीषणः तच्छ्रुत्वा
सहसा नाम्नो वाली परमकोपनः महिषं श्रृंगयोर्हस्ताभ्यां पातयामास भूतले पादेनैकेन त
स्याक्रम्यास्य शीर्षमहरत् हस्ताभ्यां भ्रामयित्वा च्छिन्नं तोलयित्वा क्षिपत् दिवि पपात तच्छि
रो नाम मातंगाश्रमसन्निधौ योजनानां शतैस्तस्मान्निराश्रममंडले रक्तबिन्दुः पपा
तोऽस्मिन् दृष्ट्वा तं क्रोधमूर्च्छितः मातंगो वालिनं प्राह यद्यागंतासि मे गिरिम् हतः पंचभ
ग्रीवां मरिष्यसि न संशयः एवं शप्तस्तदारभ्य ऋष्यमूकं न याति सः एवं ज्ञात्वाहमा
श्रयेवसामि भयवर्जितः राम पश्य शिरस्तस्य दुंदुभेः पर्वतोपमं अन्त्येयणोपरासाकंः।

रा० किं० ५ 4

शक्तस्त्वं वालिनो वधे इत्युक्त्वा दर्शयामास शिरस्तद्गिरिसन्निभम् दृष्ट्वा रामः स्मितं कृत्वा
पादांगुष्ठेन चाक्षिपत् दशयोजनपर्यंतं तदद्भुतमिवाभवत् साधु साध्विति तं प्राह सुग्री
वो मंत्रिभिः सह पुनरप्याह सुग्रीवो रामं भक्तपरायणम् एते ताला महासालाः सप्त प
श्य रघूत्तम एकैकं चालयित्वासौ निष्पत्रं कुरुतेऽञ्जसा यदि त्वमेकबाणेन विद्ध्वा छिद्रं क
रोषि चेत् हतस्त्वया तदा वाली विश्वासो मे प्रजायते तथेति धनुरादाय सायकं तत्र संद
धे विभेद च तदा रामः सप्ततालान्महाबलः तालान्सप्तविनिर्भिद्य गिरिं भूमिं च साय
कः पुनरागत्य रामस्य तूणीरे पूर्ववत्स्थितः ततोऽतिहर्षात्सुग्रीवो राममाहातिविस्मि
तः देवत्वं जगतां नाथः परमात्मा न संशयः मत्पूर्वकृतपुण्यौघैः संगतोऽद्य मयानघ
त्वां भजंति महात्मानः संसारविनिवृत्तये त्वां प्राप्य मोक्षसचिवं प्रार्थयेऽहं कथं भ
वम् दाराः पुत्रा धनं राज्यं सर्वं त्वन्मायया कृतम् अतोऽहं देवदेवेश नाकांक्षेऽन्यत्प्रसीद मे ।
आनंदानुभवं त्वाद्य प्राप्तोऽहं भाग्यगौरवात् मृदर्थं यतमानेन निधानमिव सन्मते अ। राम ५
नाद्यविद्यासंसिद्धं बंधनं छिन्नमद्य नः यज्ञदानतपःकर्मपूर्तेष्टादिभिरप्यसौ न जीर्यते

पुनर्दृश्यं भजते संसृतिः प्रभो त्वत्पाददर्शनात्सद्यो नाशमेति न संशयः क्षणार्धम
पि यश्चित्तं त्वयि तिष्ठत्यचञ्चलम् तस्याज्ञानमनर्थानां मूलं नश्यति तत्क्षणात् तद्भ
क्तमनो नाम त्वयि नान्यत्र वासना रामरामेति यद्वाणी मधुरं गायति तत्क्षणात् सब्रह्म
हा सुरापो वा मुच्यते सर्वपातकैः तत्काले विजयरामनवद्वारास्तुतादिकम् भक्ति
मेव सदा कांक्षे त्वयि बुधविसोचिवीं त्वत्पादकमलं सारं त्वद्दासो मोहं रहन्स त्वत्पाद
भक्तिमाश्रित्य ज्ञात्वा नाभवसंकटात् शुद्धसिद्ध्युदासीनाः त्वन्मायाग्रस्तचेतसः स
न्नेश्य भवत्पाददर्शनाद्देव वाचव सर्वं वृत्तं वसेभात्रिकुमिचेत्कुचेसोर्थः यावत्त
न्मायया वहन्ता वक्तुं विशेषता सायावहानिर्नानात्वतावद्दवतिनान्यथा याव
ज्ज्ञानात्वमतानुभावक्षालकृतं भयम् श्वलोपिवियासपास्तेयुः सोपेन मासिमज्जति
मायामूलमिदं सर्वं शत्रुदारादिवेधनम् श्रुत्वोत्सारयमायात्वदासीनववहव्रम त्व
त्पादपद्मार्पितचित्तवृत्तिस्त्वद्धामसंगीतकराश्चवाणी त्वद्भक्तिमेवानिरतो करोमि
त्वद्गात्रसंगो लभतां मदेहम् त्वत्कीर्तिभक्तौ श्रवणं च वक्त्रः पश्यत्वनन्तं स्वसमृणोतु

कर्णाः लवजन्मकर्माणि च यादतुगमेव जनत्वज्ज स्वेलवमंदिराणि संगानि ते पारजनो।
विमिश्रनीर्यानि विश्वनिशंकरेण शिवस्तदीयं भवपद्मजाद्यैर्जप्तं पदं रामनमत्व
जस्रम्॥ किष्किंधाकांडे प्रथमोऽध्यायः॥ महादेवः॥ इत्युक्त्वा मम परिष्वज्य निर्धूताशे
षकल्मषः रामः सुग्रीवमालोक्य सस्मितं वाक्यमब्रवीत् मायां मोहकरीं तस्मिन् वितत्य
त्वत्कार्यसिद्धये मा विशंकं पापं मे सत्यमेव न संशयः किं तु लोकापवादश्च मामे
वर्त्तु मे दृनः कर्त्तव्यं किं कपीशाय सख्यं कृत्वा तु मादृके इति लोकापवादो मे भ
विष्यति न संशयः तस्माद्राह्वय भद्रं ते गत्वा युद्धाय वालिनम् बाणेनैकेन तं हत्वा रा
ज्ये त्वामभिषेचये तथेति गत्वा सुग्रीवः किष्किंधायां वनेऽद्भुतम् कृत्वा शब्दं महानादं
तमाह्वयत वालिनम् तच्छ्रुत्वा भ्रातृनिनदं रोषात्ताम्रविलोचनः निर्जगाम महाबा
हो ऽसुग्रीवो यत्र वानरः तमापतन्तं सुग्रीवः शीघ्रं वक्षस्यताडयत् सुग्रीवमपि म
ष्टिभ्यां जघान क्रोधमूर्छितः वालीतमथ सुग्रीवं पुनः क्रुद्धो परस्परम् युयुधाते ता
मेकरूपे हत्वा रामो निविस्मितः न ममोच तदा बाणं सुग्रीववधशंकया ततोऽद्रवद

सुग्रीवो वमन्रक्तो भयाकुलः वाली स्वभवनं प्रायात्सुग्रीवो राममब्रवीत् किं मां घातय
सि राम शत्रुणा भ्रातृरूपिणा यदि मे हनने वाञ्छा त्वमेव जहि मां विभो एवं मां श्रुत्वाय
क्तत्वा समन्ववादीद्रघूत्तम इदेत्वसैकिमयेमाभूत्करुणाकरवत्सल श्रुत्वा सुग्रीववच
नं रामः सास्रविलोचनः आलिङ्ग्य मा स्म भैषीस्त्वं दृष्ट्वा वामेकरूपिणौ मित्रघातित्व
शङ्कया मुक्तवाञ्छरं नहि इदानीमेव ते विघ्नं करिष्याम्यमशोकय गत्वाह्वय पुनः
शत्रुं हतं पश्यसि वालिनं त्वतो हन्ताशापेधातुनत्वनिष्कामि विभुं शरात् इत्याश्वा
स्य च सुग्रीवं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् सुग्रीवस्य गले पुष्पमालामामुञ्च पुष्पिताम् प्रेष
य त्वं महाभाग सुग्रीवं वालिनं प्रति लक्ष्मणस्तु तदाबद्धा गच्छ गच्छेति सादरम् प्रे
षयामास सुग्रीवं सोऽपि गत्वा तथाकरोत् पुनरप्यद्भुतं शब्दं कृत्वा वालिनमाह्वयत्
तच्छ्रुत्वा विस्मितो वाली क्रोधेन महताप्लुतः बद्ध्वा परिकरं सम्यग्गमनायोपचक्रमे
गच्छन्तं वालिनं तारा दृष्ट्वा निषिषेध तम् न गन्तव्यं त्वयेदानीं शङ्का मेऽतीव जायते
इदानीमेव ते भग्नः पुनरायाति सत्वरः सहायो बलवांस्त[illegible]कश्चित्तेन समागतः वा

रा॰
कि॰
१४६
6

लेनामारुहेममूकशंकातेमेनमस्मला त्रिपेकर्यपरित्यज्यगच्छगच्छामितेदेशं हत्वा
प्रीत्युमममाषाम्येमहायस्तसकोभवेत् महायीयदिसुग्रीवस्ततोहत्वाभयत्वणात्
आयामिमाशुचःशुतकथांतिहेतदेशेषु तान्वाण्णह्यमानोदिहत्वायास्यामिसदृढ
ति ॥ तारा ॥ मन्त्रोन्यत्रमुग्णराजेन्द्रकन्याकृत्यपयोदेन स्वात्मामंपदःपुत्रोमत्रयायां
कतेवचः सुयोध्याधिपतेःश्रीमान्रामोदाशरथिःकिल लक्ष्मणेनसहभ्रातासीता
याभार्ययासह आगतोदंडकारण्यंतत्रसीताहृताकिल रावणेनसहभ्रातामार्गमा
णोयजानकीम् आगतोऋश्यमूकाद्रिंसुग्रीवेणसमागतः चकारतेनसुग्रीवःसख्यं
वानलमातिकम् प्रत्यतांकृतवान्रामःसुग्रीवायसलक्ष्मणः वालिनंसमरेहत्वा
राज्ञानेत्वांकरोम्यहम् इतिनिश्चित्यनीयंतोनिश्चयंस्वगणमेवच इदानीमेवतेभ्रातुः
युद्धेनहृपागतः अतस्त्वमवधार्यवेदस्त्यकामसुग्रीवमानय यौवराज्येभिषिच्याशुरामं
त्वाशरणंव्रज पाहिमामंगदेनान्यज्जलेचहरिपुंगवान् इत्युक्तास्कन्दवीतावाणास्ये राम
प्रणिपत्यनम् हस्ताभ्यांचरणेधृत्वाकरोदभयविह्वला नामालिंग्यततोवालीसस्नेह १८

6A

मिदमब्रवीत् स्त्रीस्वभावाद्बिभेषि त्वं प्रियेनास्ति भयं मम रामो यदि समायाति लक्ष्मणे
न समं प्रभुः तदा रामेण मे स्नेहो भविष्यति न संशयः रामो नारायणः साक्षादवतीर्णो
ऽखिलप्रभुः भूभारहरणार्थाय श्रुतं सर्वं मयानघे स्वपरः परपक्षो वा नास्ति तस्य परा
त्मनः आनेष्यामि गृहे साधो नत्वा तच्चरणाम्बुजम् भजन्तं भजते देवो भक्तिगम्यः परे
श्वरः यदि स्वयं समायाति सुग्रीवो हन्मि तं तत्क्षणात् यद्यकृत्यं विराज्याय सुग्रीवस्या
भिषेचनं कथमाहूय भ्रातरं गुहायनिगुणाप्रिये श्रोताहं सर्वलोकानां सममतः शु
भलत्त्वो भीतभीतामिदं वाक्यं कथं वाली वदेत्प्रिये तस्माच्छोकं परित्यज्य तिष्ठ सुंद
रि वेश्मनि एवमाश्वास्य तां तारां चंचन्नीलसलोचनां गतो वाली समुद्युक्तः सुग्री
वस्य वधाय सः दृष्ट्वा वालिनमायान्तं सुग्रीवो भीमविक्रमः उत्पपात गलं दृष्ट्वा
मालः पतंगवत् मुष्टिभ्यां ताडयामास स वालिनं सोऽपि तं तथा अहन् वाली च सुग्री
वं सुग्रीवो वालिनं तथा रामं विलोकयन्नेव सुग्रीवो युयुधे युधि इत्येवं युध्यमानौ तौ
दृष्ट्वा रामः प्रतापवान् बाणमादाय तूणीरादैषीकं धनुषि संदधे आकृष्य कर्णपर्यंतम

रा· कि· ३

हृष्टरूपो ह्नतषड्गाः निरीक्ष्य वालिनं सम्यक्कुलस्थेनडुहं यथा इव: उत्ससर्जे शनिसमं म
हावेगं महाबलः विभेद सहृदयो वेगा वालिनः कंपयन्महीम् उत्पपात महाशाब्दं
स्रवन्भूमौ निपपात ह ततो मुहूर्त्तान्निःसंज्ञो भूत्वा चेतनमाप सः ततो वाली ददर्शा
ग्रे रामं राजीवलोचनम् धनुरालंब्य हस्तेन वामेनान्येन सायकं बिभ्राणं चीरवस
नं जटामुकुटधारिणम् विशालवक्षसं भ्राजद्वनमालाविभूषितम् पीनचार्वा
यतभुजं नवदूर्वादलछविं सुग्रीवलक्ष्मणाभ्यां च पार्श्वयोः परिसेवितम् विलो
क्य शनकैः प्राह वाली रामं विगर्हयन् किं मयापकृतं राम तव येन हतोस्म्यहं रा
जधर्ममविज्ञाय गर्हितं कर्म ते कृतम् वृक्षषंडे तिरोभूत्वा त्यजता मयि सायकम्
यशः किं लप्स्यसे राम चौरवत्कृतसंगरः यदि क्षत्रियदायादो मनोर्वंशसमुद्भवः
युद्धं कृत्वा समक्षं मे प्राप्स्यसे तत्फलं तदा सुग्रीवेण कृतं किं ते मया वा न कृतं किं
म रावणेन हृता भार्या तव तां समानये सुग्रीवश्शरणं यातस्त्वदर्थमिति श्रुयमः
वत राम न जानीषे मद्बलं लोकविश्रुतम् रावणं सकुलं बद्ध्वा समानीतं लंकया सह

राम
१

ष्यानयामि महद्दृतैनं यदि चेच्छसि वाच्च व यस्मिंश्च यदि लोकेस्मिन्कथ्यसे बहुनेदन वा
नरं त्याथवद्दृत्वा धर्मं केवलरूपमेवह सभक्त्या नान्वं मां सं हत्वा त्वं किं करिष्यसि ए
वं वहुभाषंतं वालिनं राघवो ब्रवीत् धर्मस्य गोप्ता लोकेस्मिं स्यामि मशशासमनः
स्वधर्मकारिणं हत्वा स्वधर्मे पालयाम्यहम् इतिरेता भगिनी भ्रातृभार्या चैव तथा
स्नुषा समायोरमतेतासामेकामपि विमूढधीः पातकी स तु विज्ञेयः सर्वधर्म
राजभिः सदा त्वं तु भ्रातुः कनीयस्य भार्यायां रमसे बलात् अतो मया धर्मविदा
हतोसि वनगोचरः त्वं कपित्वान्न जानीषे महतो विचरं तितिह लोकं प्रनावः सं
चारेरनस्त्वं नातिभाषये न च त्वां भयमेवेति प्रोत्वा राघमेरमापति वाली प्र
णम्य रभसा राममेवं वचनमब्रवीत् राम ममहाभाग जाने त्वां परमेश्वरं अजान
ता मया किंचिदुक्तं तत्त्वं क्षन्तुमर्हसि साक्षात्त्वच्चरणेन विशेषेणात्तवाप्रनः त्व
जा सुसहन्मद्दा योगीन्द्रैर्दुर्लभं तव दर्शनम् यन्नामाविवशो गृह्णन्म्रियमाणः प
रं पदं याति साक्षात्तस्य पवने मम मूर्धा मे पुरः स्थितः देवजानामि पुरुषं त्वां स्त्रियं जा

अ. कि. ८

8

नकौस्तुभम् शराणास्त्वधार्थाय ज्ञातं त्वां ब्रह्मणार्थितं अनुजानीहि मां राम मम पापं

नयस्व मन्नमम् मम तल्पवले वाले चांगदे त्वं दयां कुरु विशल्यं कुरु मे राम हृदयं पा

णिना स्पृशन् तथेति बाणमुद्धृत्य रामः संस्पृश्य पाणिना त्यक्त्वा तद्वानरं देहममरें

द्रोऽभवत्तत्क्षणात् वाली रघूत्तमशराभिहतो विमृष्टो रामेण शीतलकरेण सुखाकरेण

सद्यो विमुच्य कपिदेहमनन्यलभ्यं प्राप्तः पदं परमहंसगणैर्दुरापम् ॥ किष्किंधाकां

डे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ महादेवः ॥ निहते वालिनि रणे रामेण परमात्मना दुद्रुवुर्वा

नराः सर्वे किष्किंधां भयविह्वलाः तारामूचुर्महाभागे हतो वाली रणाजिरे अंगदं प

रिरक्षस्व मंत्रिणः परिचोदय चतुर्द्वारकपाटादीन्बद्ध्वा रक्षामहे पुरीम् वानराणां

राजानमंगदं कुरु भामिनि निहतं वालिनं श्रुत्वा तारा शोकविमूर्छिता मुहुः स्व

स्वपाणिभ्यां शिरो वक्षश्च भूरिशः किं मे राज्येन नगरेण धनेन वा इदानीमेव निध

नं यास्यामि पतिना सह इत्युक्त्वा त्वरितं तत्र रुदती मुक्तमूर्धजा ययौ यत्रास्ति शोकार्ता

पतिं भर्तुः कलेवरम् पतितं वालिनं दृष्ट्वा रक्तैः पांसुभिरावृतम् रुदती नाथ नाथेति पतिता

राम ८

8A

नातस्य पादयोः करुणं विलपंतीसा ददर्श रघुनंदनम् राम मां जहि बाणेन येन वाली
हतस्त्वया गच्छामि यत्र मे भर्त्ता लोकं पतिर्मामभिकांक्षते स्वर्गेपि न सुखं तस्य मां विना रघु
नंदन पत्नीवियोगजं दुःखं त्वमनुभूतवानघ वालिने मां प्रयच्छाशु पत्नीदानफलं भ
वेत् सुग्रीवस्त्वं सुखं राज्यं तारापितं वालिना तेन रामेण तमया साकं भुंक्ष्व सपत्न्यावर्जि
तं इत्येवं विलपंतीं तां तारां रामो महामनाः सांत्वयामास दयया तत्त्वज्ञानोपदेशतः किं
भीरु शोचसि व्यर्थं शोकस्याविषयं पतिं पतिस्तवायं देहो वा जीवो वा वद तत्त्वतः पंचा
त्मको जडो देहस्त्वङ्मांसरुधिरास्थिमान् कालकर्मगुणोत्पन्नः सोप्यास्तेद्यापितः पुरा
मन्यसे जीवमात्मानं जीवस्तर्हि निरामयः न जायते म्रियते न तिष्ठति न गच्छति ।
न स्त्री पुमान्वा षंढो वा जीवः सर्वगतोव्ययः एक एवाद्वितीयोयमाकाशवदलेपकः
नित्यो ज्ञानमयः शुद्धः सकथं शोकमर्हति ॥ तारा ॥ देहोचेत्काष्ठवद्राम जीवो नित्यश्चि
दात्मकः सुखदुःखादिसंबंधः कस्य स्याद्राम मे वद ॥ श्रीरामः ॥ अहंकारादिसंबंधो
यावद्देहेंद्रियैः सह संसारस्तावदेव स्यादात्मनस्त्वविवेकिनः मिथ्यारोपितसंसारो न।

रा॰ कि॰ ५७

स्वयं विनिवर्त्तते । विषयाध्यासमानस्य स्वभेन श्रीरामो यथा । अनाद्यविद्यासंबंधमलकार्या-
हंकृतेस्तथा संसारोपार्थकोपि स्याद्रागद्वेषादिसंकुलः मनएव हि संसारो बंधश्चैव मनः
शुभे आत्मा मनः समानत्वमेत्य तत्कृतबंधभाक् यथा विशुद्धः स्फटिकोऽलक्तकादि स-
मीपगः तद्वद्वर्णगुणाभाति वस्तुतो नास्ति रंजितः बुद्धीन्द्रियादिसामीप्यादात्मनः संसृ-
तिर्बलात् आत्मलिंगं तु मन एव परिगृह्यते तद्भवान् कामान् जुषे गुणैर्बद्धाः संसारे वर्त्तते
वशः आदौ मनो गुणान् सृष्ट्वा ततः कर्माण्यनेकधा शुक्ललोहितकृष्णानि गतयस्तत्स-
मानजाः एवं कर्मवशाज्जीवो भ्रमत्याभूतसंप्लवं सर्वोपसंहृतौ जीवो वासनाभिः स्व-
कर्मभिः अनाद्यविद्यावशगास्तिष्ठत्यभिनिवेशतः सृष्टिकाले पुनः पूर्ववासनामान-
सैः सह जायते पुनरप्येवं घटीयंत्रमिवावशः यदा पुण्यविशेषेण लभते संगतिं सतां
मद्भक्तानां सुशान्तानां तदा मद्विषया मतिः मत्कथाश्रवणे श्रद्धा दुर्लभा जायते ततः
ततः स्वरूपविज्ञानमनायासेन जायते सदाचार्यप्रसादेन वाक्यार्थज्ञानतः क्षणात्
देहेन्द्रियमनःप्राणाहंकृतिभ्यः पृथक्स्थितं स्वात्मानुभवतः सत्यमानंदात्मानमद्वयम् राम ५

ज्ञात्वा सद्यो भवेन्मुक्तः सत्यमेवं मयोदितं ॥ एवं रामोदितं सम्यगालोचयति योऽनिशं
तस्य संसारदुःखानि न स्पृशन्ति कदाचन ॥ त्वमप्येतन्मया प्रोक्तमालोचय विशुद्धधीः
न स्पृश्यसे दुःखजालैः कर्मबन्धाद्विमोक्ष्यसे ॥ पूर्वजन्मनि ते सुभ्रु कृता मद्भक्तिरुत्तमा
अतस्तव विमोक्षाय रूपं ते दर्शितं शुभे ॥ ध्यात्वा मद्रूपमनिशमालोचय मयोदितम्
प्रवाहपतितं कार्यं कुर्वन्नपि न लिप्यसे ॥ श्रीरामेणोदितं सर्वं श्रुत्वा तारातिविस्मिता
देहाभिमानजं शोकं त्यक्त्वा नत्वा रघूत्तमं ॥ आत्मानुभवसंतुष्टा जीवन्मुक्ता बभूव ह
तत्क्षणं संगमात्रेण रामेण परमात्मना ॥ अनादिबंधं निर्धूय मुक्ता सापि विकल्मषा
सुग्रीवोऽपि च तच्छ्रुत्वा रामवाक्यसमीरितम् ॥ जहावज्ञानमखिलं स्वस्थचित्तोऽभवत्त-
दा ॥ ततः सुग्रीवमाहेदं रामो वानरपुंगवम् ॥ भ्रातुर्ज्येष्ठस्य पुत्रेण यद्युक्तं सांपरायिकं
कुरु सर्वं यथान्यायं संस्कारादि ममाज्ञया ॥ तथेति बालिनं भृत्यैर्वानरैः परिगृह्य तं
बालिनं पुष्पके क्षिप्त्वा सर्वराजोपचारकैः ॥ भेरीदुंदुभिनिर्घोषैर्ब्राह्मणैर्मंत्रिभिः सह
यूथपैर्वानरैः पौरैस्ताराया चांगदेन च ॥ गत्वा चकार तत्सर्वं यथावत्सुग्रीवस्ततः स्ना

रा॰
किं॰
१०
10

ततो जगाम रामस्य समीपं मंत्रिभिः सह । नत्वा रामस्य चरणौ सुग्रीवः प्राह हृष्टधीः । रा
ज्यं प्रशाधि राजेंद्र वानराणां समृद्धिमत् । रामोहं ते पादपद्मं सेवे लक्ष्मणवच्चिरम्
इत्युक्तो राघवः प्राह सुग्रीवं सस्मितं वचः । त्वमेव हि न संदेहः शीघ्रं गच्छ ममाज्ञया
पुरं राज्याधिपत्ये त्वं स्वात्मानमभिषेचय । नगरं न प्रवेक्ष्यामि चतुर्दश समाः सखे ।
आगामिष्यति मे भ्राता लक्ष्मणो नगरं तव । अंगदं यौवराज्ये त्वमभिषेचय सादरम् ।
अहं समीपे शिखरे पर्वतस्य सहानुजः । वत्स्यामि वर्षदिवसांस्ततस्त्वं यत्नवान्भव
किंचित्काले पुरे स्थित्वा सीतायाः परिमार्गणे । साष्टांगं प्रणिपत्याह सुग्रीवो रामपा
दयोः । यदाज्ञापयसे देव तत्तथैव करोम्यहम् । अनुज्ञातस्तु रामेण सुग्रीवस्तु सल
क्ष्मणः । गत्वा पुरीं तथा चक्रे यथा रामेण चोदितः । सुग्रीवेण यथान्यायं पूजितो ल
क्ष्मणस्तदा । आगत्य राघवं शीघ्रं प्रणिपत्योपतस्थिवान् । ततो रामो जगामाशु लक्ष्म
णेन समन्वितः । प्रवर्षणगिरेरूर्ध्वं शिखरं भूरिविस्तरम् । तत्रैकं गह्वरं दृष्ट्वा स्फाटि
कं दीप्तिमच्छुभम् । वर्षवातातपसहं दिव्यं फलमूलसमीपगं । वासाय रोचयामास त

राम
१०

त्रामः सलक्ष्मणः दिव्यमूलफलपुष्पसंयुते मौक्तिकोपमजलौघपल्लवे चित्र-
वर्णमृगपक्षिशोभिते पर्वते रघुकुलोत्तमोवसत् ॥ किष्किंधाकांडेतृतीयोध्यायः ३
महादेवः ॥ तत्र वार्षिकदिनानि राघवो लीलया मणिगुहासु संचरन् पक्वमूल-
फलभोगतोषितो लक्ष्मणेन सहितोवसत्सुखम् गानतुच्छजलपूर्णितमेघान्कंदरत्त-
लितविद्युदवभान् वीक्ष्यविस्मयमगात्तमृगयात्महृदयाहितसंकोचनकल्पान् वनग-
तं समासायघनपुष्पसद्गदिजाः पावंनः पवितो रामसंवीक्ष्यविस्मापितेक्षणः न
वलति सदाध्याननिष्टा दुर्वसन्नीश्वराः रामंमानुषरूपेणगिरिकाननभूमिषु ॽ
चरंतं परमात्मानं ज्ञात्वा सिद्धगणाभुवि ब्रह्मरूपादिगणाभूत्वा राममेवानुसेवि-
तोमित्रेरेकदारामसकांते ध्याननत्परम् समाधिविरमेभक्ता प्रणयाहिनयान्वि-
तः सुग्रीवेदवानेवाक्यान्मेकारहितोमम श्रुत्वायाद्वियात्संभूतः संशयोहृदि
स्थितः इत्यानीतात्किमिकामिकियतोरीयमाचव भवदाराधनेलोकेयथाकर्मवि-
क्रियोविनः इत्यमेवसदायाहि योगिनोमाक्रिसाधने नारदोपियथाव्यासोब्रह्माक

मलसंभवः ब्रह्मक्षत्रादिवर्णानामाश्रमाणां च मोक्षदम् स्त्रीशूद्राणां च राजेंद्र सु
लभं मोक्षसाधनम् तव भक्ताय मे प्रोक्तं हि लोकोपकारकम् ॥ श्रीरामः ॥ मम म
न्त्रविधानस्य नान्तोऽस्ति रघुनंदन तथापि वक्ष्ये संक्षेपाद्यथावदनुपूर्वशः स्वगृह्योक्त
विधानेन द्विजत्वं प्राप्य मानवः सकाशात्सद्गुरोर्मंत्रं लब्ध्वा मद्भक्तिसंयुतः तेन सं
दर्शितविधिर्मामेवाराधयेत्सुधीः हृत्पद्मे वानले वार्चेत्प्रतिमादौ विभावसौ शा
लिग्रामशिलायां वा पूजयेन्मामतंद्रितः प्रातः स्नानं प्रकुर्वीत प्रथमं देहशुद्धये वे
दतंत्रोदितैर्मंत्रैर्मृल्लेपनविधानतः संध्यादिकर्म यन्नित्यं तत्कुर्याद्विधिना बुधः सं
कल्पमादौ कुर्वीत सिद्ध्यर्थं कर्मणां सुधीः स्वगुरुं पूजयेद्भक्त्या मद्बुद्ध्या पूजको मम
शिलायाः स्नपनं कुर्यात्प्रतिमा मलमार्जनम् प्रसिद्धैर्गंधपुष्पाद्यैर्मत्पूजा सिद्धिदा
यिका अमायिकोऽनुवृत्त्या मां पूजयेन्नियतव्रतः प्रतिमादिष्वलंकारैः प्रियो मे रघुनंद
न अग्नौ यजेत हविषा भास्करं स्थंडिले यजेत् भक्तेनोपाहृतं प्रीत्यै श्रद्धया मम वार्यपि राम २१
किं पुनर्भक्ष्यभोज्यादि गंधपुष्पाक्षतादिभिः पूजाद्रव्याणि सर्वाणि संपाद्यैवं समारभेत्

11A

वेलानिनन्नकशैः सम्यगासनं परिकल्पयेत् ततो प्रविश्य देवस्य संमुखेस्थुद्दमानसः १
ततोन्यासं प्रकुर्वीत मंत्रविकोविदेर्नरम् केशवादिनतः कुर्यात्तत्वन्यासं ततः परम्
मूर्तिपंजरन्यासं मंत्रन्यासं ततो न्यसेत् प्रतिमाहाथवापितथा कुर्यात् विम्पमतेद्दितः
कलशे खपरे वा मे दिपेत्तु व्यादिरहितेण शुद्धपाद्यपदानार्घ्यमधुपर्काद्यमेवच नै
वेद्याचमनीयं तु मधेत्याञ्चवनह्यं त्वत्पुरमान्तु विमलामल कलांजीवसन्निता ध्या
येत्त्वद्देहमखिलं तया व्याप्तमतिद्रुम तामेनवाहयेद्विम्बप्रतिमादिषु मलकलाम् पा
द्यार्घ्याचमनीयाद्यैः स्नानवस्त्रविभूषणैः यावत्सम्भोपचारैश्च तत्वैपुस्नामसम्पया
विभवस्यानिकस्त्रीकुकुमागुरुचंदनैः सर्वं येन्मंत्रविविनिमत्रुगंधकुसुमैः शुभैः द
ध्यावरणपूजां वैश्यागमो क्रमाश्च कारयेत् नीराजनैर्धूपदीपैर्नैवेद्यैर्वहुविस्तरैः ध्य
हुयोपहरे द्विनियं शुद्धाश्रागरसीश्वरः होमं कुर्यात्प्रयत्नेन विधिनामत्रकोविदैः सुग
न्धेनो कुमार्गेण कुंडेनाग्निमविन्नमः जहुयान्मूलमंत्रेण शुद्धेनचवात्रथः श्रथवा
वा मसनाग्रे वाचहरणात्हविषाथवा नग्नमं नोहृतदप्यंगं दिव्याभरणभूषितम् ध्यायेदन

रा॰ कि॰ १२ 12

लमध्यस्थं होमकाले सदा बुधैः पार्षदेभ्यो बलिं दत्वा होमशेषं समापयेत् ततो जपं प्रकु
र्वीत ध्यायन्मां यतवाक्स्मरन् मुखवासं च तांबूलं दत्वा प्रीतिसमन्वितः मदग्रे नृत्य
गीतादि स्तुतिपाठादि कारयेत् प्रणमेद्दंडवद्भूमौ हृदये मां निधाय च शिरस्याधाय म
द्दत्तं प्रसादं भावनामयम् पाणिभ्यां मत्पदे मूर्ध्नि गृहीत्वा भक्तिसंयुतः रक्ष मां घोरसंसा
रादित्युक्त्वा प्रणमेत्सुधीः इत्थं मयेयथापूर्वं प्रत्यग्जोतीतिसंस्मरन् एवं समग्रकार्ये
णार्चयेद्यदि यदि इहामुत्र च संसिद्धिं प्राप्नोति मत्प्रसादतः मद्भक्तो यदि मामेवं
पूजां चैव दिने दिने करोति मम सारूप्यं प्राप्नोत्येव न संशयः इदं रहस्यं परमं च पावनं
मयैव साक्षात्कथितं सनातनम् पठत्यजस्रं यदि वा शृणोति यः स सर्वपूजाफल
भाङ्न संशयः एवं परात्मा श्रीरामः क्रियायोगमनुत्तमम् पृष्टः प्राह स्वभक्ताय शेषां
शाय महात्मने पुनः प्राकृतवद्रामो मायामालंब्य दुःखितः हा सीतेति वदन्नेव निद्रां
लेभे कथंचन एतस्मिन्नंतरे तत्र वा किष्किंधायां स बुद्धिमान् हनुमान्प्राह सुग्रीवमेका राम १२
न्ते कपिनायकम् शृणु राजन्वचो वक्ष्ये तवैव हितमुत्तमम् रामेणानेकशः पूर्वमुपका

12A

रोह्यनुत्तमः कृतत्वेन लक्ष्मणानुनेविस्रस्तं प्रतिभाति मे त्वत्कृते निहतो वाली वीरस्त्रैलोक्य
संमतः राज्ये प्रतिष्ठितोसि त्वं तारां प्राप्तोसि दुर्लभाम् सरामः पर्वतस्याग्रे मरुश्राताचव
सलक्ष्मणः त्वदागमनमेकाग्रो ह्यस्ते कार्यगौरवात् त्वं तु वानरभावेन ह्रीमत्कोनाव
बुध्यसे करोमीति प्रतिज्ञाय सीतायाः परिमार्गणम् न करोषि कृतघ्नस्त्वं हतस्सेवा
लिवद्ध्रुवम् हनुमद्वचनं श्रुत्वा सुग्रीवो भयविह्वलः प्रत्युवाच हनूमन्तं सत्यमेव
त्वयोदितम् शीघ्रं कुरु मदाज्ञां त्वं वानराणां तरस्विनाम् सहस्राणि दशैतानि प्रेषय
त्वं दिशो दश सप्तद्वीपगतान्सर्वान्वानरानानयन्तु ते पञ्चसप्ताहमात्रात्तु सर्वे वान
रपुंगवाः ये पञ्चसप्तातिवर्तन्ते ते वध्या मे न संशयः इत्याज्ञाप्य हनूमन्तं सुग्रीवो गृहमा
विशत् सुग्रीवाज्ञां पुरस्कृत्य हनुमान्मंत्रिसत्तमः तत्क्षणात्प्रेषयामास दिक्षुदूतान्
दिशः सुधीः अगणितगुणसत्वान्वायुवेगप्रचारान् वनचरगणमुख्यान्पर्वताका
रकायान् पवनहितकुमारः प्रेषयामास दूतान् अतिरभसतरात्मा दानमानादितृप्ता
न् ॥ किष्किंधाकांडे चतुर्थोध्यायः ४ महादेवः ॥ रामस्तु पर्वतस्याग्रे मणिसा

रा.
कि.
१५
13

रोगानिपण्यमाने सीताविरहजं शोकमसहन्निदमब्रवीत् पश्य लक्ष्मण मे सीताया
हृते सहसा वनात् मृता मृता वा निश्चितं न मां नेष्यति भामिनी जीवतीति मम
सुमहान्कश्चिद्दोषोऽपि यक्ष्मसे यदि जानामि तां मां धीर्जीवितं लीयते ज्ञानवा हृताद्दे
वाहृत्यामि सुधामिव पयोनिधेः प्रतिज्ञां सुत्रामे भ्रातर्येनेयं जनकात्मजा नीता
नेयस्य सांत्वयं रक्षवलवाहने ग्रामीं तां वद्नेवमसंतोगान्सामान्ये दुःखे
नोमामसपश्यंतीकथं प्राणान्धारयिष्यति तेनापि भातुर्वत्रमाति मम चंद्राननां विना
चेद्रत्वं जानकीं स्पृहा कैकेयी सुखभागिनी तेलेः सुग्रीवोपि दयाहीनो दुःखितं मां न पश्य
ति राज्यं निःकंटकं प्राप्य स्त्रीभिः परिवृतो बहुः कृतघ्नो दृश्यते विच्चेपानासक्तो निका
मुकः नयाति शरदं पश्यन्नपि मार्गापि तथा प्रियाम् सर्वोपकारेणैव दुःकृतघ्नो विस्मृ
तो हि मां हत्वा सुग्रीवमथवा यमपुत्रं सद्व्रां धवम् वालीयथा हतो मे यस्सुग्रीवोपित
याभवत् इति क्रुद्धे समालोक्य राघवे लक्ष्मणोब्रवीत् इदानीमपि गत्वाहं सुग्रीवं दु राम
र्मानसं मामत्रापयद्वत्वानमायामेयरामे तेनतिके इयमस्माधन्मारायवकृतृणीरमे १५

वच गतंतमभ्युदितं वीक्ष्य रामो लक्ष्मणमब्रवीत् नहंतव्यस्त्वयावत्स सुग्रीवो मे प्रियः
सखा किंतर्हि भीषयसुग्रीवं वालिवद्विहनिष्यसे इत्युक्त्वा शीघ्रमादाय सुग्रीवं प्रतिभा
षितम् आगच्छ पश्चाद्यत्कार्यं तत्करिष्याम्यसंशयम् तथेति लक्ष्मणो गत्वा त्वरि
तं भीमविक्रमः किष्किंधां प्राविकोपेन निर्दहन्निव वानरान् सर्वज्ञो नित्यलक्ष्मीशो
विज्ञानात्मापि राघवः सीतामनुशशोचार्तो प्राकृतः प्राकृतामिव बुद्ध्यादिसाक्षि
णस्तस्य मायाकार्यातिवर्तिनः रागादिरहितस्यास्य तत्कार्यं कथमुद्भवेत् ब्रह्मा
णोऽक्रमस्तेकलेरात्मोऽव्ययस्यापि तपसः फलदानाय जातो मानुषवेषधृक् मा
यया मोहिताः सर्वे जना अज्ञानसंवृताः कथमेषां भवेन्मोक्ष इति विष्णुर्विचिंतयन्
कथां प्रथयितुं लोके सर्वलोकमलापहां रामायणाभिधां रामो भूत्वा मानुषचेष्टकः
क्रोधं मोहं च कामं च व्यवहारार्थसिद्धये तत्तत्कालोचितं गृह्णन्मोहयत्यवशाः प्रजाः
अनुरक्त इवाशेषगुणेषु गुणवर्जितः विज्ञानमूर्तिर्विज्ञानशक्तिः साक्षी गुणान्वि
तः अतः कामादिभिर्नित्यमविलिप्तो यथा नभः विदंति मुनयः केचिज्जानंति सनकादयः

सं॰ किं॰ १४ 14

तद्दृष्ट्वा निर्मलात्मानः सम्यग्ज्ञानं तिसर्वदा भक्तिविज्ञानसारेण ज्ञायते भगवान
नः लक्ष्मणोपि विराराणां लाङ्किः किंराजगतातिक्रमम् स्याचोषभक्तगोवीवभीषयन्स
र्वानस्तत्र नेदृष्ट्वा यात्रालास्त्रचवानराब्धमूर्धानि ततः किलकिलाशब्दं श्रुत्वा
प्राकारपादपाः लाङ्गूलाक्षेपमानाविवानराः लक्ष्मणस्तदा नि लाङ्कक्षेप्यसु
कोपयुक्तानन्सुग्रीवंस्थान् ततः सुग्रीवसचिवा गत्वा लक्ष्मणमागतं निवार्य वा
नरान्सर्वान्गतो वदितान्नृपः गत्वा लक्ष्मणसामीप्यं प्रणनाम सदंडवत् ततो ग
त्वा पितृव्यं लक्ष्मणः श्रीतिवर्धनः गत्वा लक्ष्मणागच्छतं पितृव्याय निवेदय मामा
गतं गाव वेश्म बोरिते तो इमां रिना तथेति त्वरितं गत्वा सुग्रीवाय न्यवेदयत् लक्ष्म
णः क्रोधताम्राक्षः पुरद्वारे बहिः स्थितः तच्छ्रुत्वातीव संत्रस्तः सुग्रीवो वानरेश्व
रः आहूय मंत्रिणां श्रेष्ठं हनूमंतमथाब्रवीत् गच्छत्वमंगदेनाशु लक्ष्मणं विनया
न्वितः शांतयस्व क्रोधितं वीरं सान्त्वनपूर्वकम् प्रेषयित्वा हनूमंतं ततो मामाह कपी
श्वरः त्वं गच्छ सान्त्वयन्ती तं लक्ष्मणं मृदुभाषितैः शांतमंतःपुरं नीत्वा पश्चाद्दर्शय। राम १४

मेनचे भवंतितेनतस्मात्राम एकत्वं समाविशात् हनुमानेन गदे नैव स्फटिको लक्ष्म
णांतिके गत्वा नना सर्वान्स भक्त्या व्यागात् अब्रवीत् यहिदीयस्य भागाभवत्के
ह सुग्रीवकिनः प्रतिश्रुत्यानहानादीन् हस्त्वा सुग्रीवमेवच यदाज्ञापयसे पश्चा सं
स्तवं करवाणिभोः इत्युक्ता लक्ष्मणं भक्त्या केसरस्तस्मा सेतिः श्रानयामा
सनगरं सभ्रात्राजराद्वृते यद्यंतत्वसहासौ धान्नश्रपानां समेलतः नगाम
भवनंरामः स्वैरं भवनोपमम् सभाकल्यानतत्त्वत्रनाराला राद्धिपानना सर्वाः
भवनानिपद्मा … लोचना इत्यावलक्ष्मणेन नानाम्भित सर्वाभिभाषिणी या
ह्रीरेवरभदंते साधुत्वे भक्तवत्सलः किमर्थ कोपमाकार्षीर्भक्तमस्त्येकपीश्वरे
बहुकालमनाश्वासेड: रवेमेवानभ्रंतवान् स्रांनीवसङ: त्वोचा … भिरात्तिनः
भवत्प्रसादात्सुग्रीवः प्राप्तमेत्योपयातमतिः कार्यास्मको रघुपतेः सर्वकार्येना
गतोसरादिः हरयोप्यगामिष्यांति नानादेशागताः प्रभोः … दशसाहस्त्राहर
योरप्रसन्नस सौनंतं वानरोदिल्योमहापर्वतसंनिभान् सुग्रीवः स्वयमागत्यसर्वे

वानरयूथपैः वधिष्यामि शरैस्तीक्ष्णैस्त्वां त्रावणां च हनिष्यामि त्वयैवमर्दितो येवं गतो वा
नरपुंगवः पश्यन्तं भर्त्सनं तत्र पश्चाद्द्वारा समुपागतम् दृष्ट्वा सुग्रीवमभयं दत्त्वा तस्य स
हैव तम् ताराया वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणः कोपलक्ष्मणः जगामान्तःपुरं यत्र सुग्री
वो वानरेश्वरः तारामालिंग्य सुग्रीवः पर्यंके पर्यवस्थितः दृष्ट्वा लक्ष्मणमत्यर्थम्
उत्पपाताति भीतवत् तं दृष्ट्वा लक्ष्मणः क्रुद्धो मदविह्वलितेक्षणम् सुग्रीवं प्राह दु
र्वृत्त विस्मृतोसि रघूत्तमम् वाली येन हतो वीरः स बाणोद्य प्रतीक्षते त्वमपि वा
लिनो मार्गं गमिष्यसि मया हतः एवमत्यन्तपरुषं वदन्तं लक्ष्मणं तदा उवाच ह
नुमान्वीरः कथमेवं प्रभाषसे त्वत्तोपि कतरो रामभक्तोयं वानराधिपः रामका
र्यार्थमनिशं जागर्ति न तु विस्मृतः आगताः परितः पश्य वानराः कोटिशः प्रभो
गमिष्यन्ति च विदिशो सीतायाः परिमार्गणे साधयिष्यति सुग्रीवो रामकार्यमशे
षतः श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं सौमित्रिर्लज्जितोभवत् सुग्रीवस्त्वर्घ्यपाद्याद्यैर्ल
क्ष्मणं समपूजयत् आलिंग्य प्राह रामस्य दासोहं तेन रक्षितः रामश्चेतेन्द्रमालोका

न्त्वागणार्थे नैव जेष्यति मा हाय मात्रमेवाहर वानरैः सहितः प्रभो। सौमित्रिरपि सुग्री
वं प्राह किंचिन्न योदितम्। तत्त्वमस्व महाभाग प्रणयाद्भाषितं मया। गच्छामो द्यैव
सुग्रीव रामान्तिकं तिकानने पदपदातिङः स्थेन जानकीविरहातुरः। तथेति र
थमारुह्य लक्ष्मणेन समन्वितः। वानरैः सहितो राजा राममेवान्वपद्यत भेरीमृदं
गैर्बहुभिश्छत्रवानरैः श्वेतातपत्रव्यजनैश्च शोभितः। नीलांगदाद्यैर्हनुमत्प्रधानैः
समावृतो राघवमभ्यगाद्धरिः ॥ किष्किंधाकांडे पंचमोऽध्यायः ५ ॥ महादेवः ॥
दृष्ट्वा रामं समासीनं गुहाद्वारि शिलातले। चीराजिनधरं श्यामं जटामौलिविराजि
तं। विशालनयनं शांतं स्मितचारुमुखांबुजम्। सीताविरहसंतप्तं पश्यंतं मृगपक्षि
णः। रथादवरुह्यात्तस्मान्नत्वा न्यवेगात्सुग्रीवलक्ष्मणौ। रामस्य पादयोरग्रे पेततुर्भ
क्तिसंयुतौ। रामः सुग्रीवमालिंग्य पृष्ट्वानामयमंतिके। ततोऽब्रवीत्स्तुत्वाह सुग्रीवो
भक्तिनम्रधीः। देव पश्य समायाता वानराणां महाचमूः। कुलाचलादिसंभूता मेरु
मंदरसन्निभाः। नानाद्वीपसरिच्छैलवासिनः पर्वतोपमाः। असंख्याताः समायान्ति

रा. किं. १९ 16

हरयः कामरूपिणः सर्वे देवांशसंभूताः सर्वे युद्धविशारदाः सुग्रं केचिद्दशनागवला
केचिद्दशशतनागसमाः गजायुतवलाः केचिदन्ये मितवलाः प्रभो केचिदंजनकूट
शभाः केचित्कनकसन्निभाः केचिद्रक्तमुखा दीर्घवालास्तथापरे शुद्धस्फा
टिकसंकाशाः केचित्कनकसन्निभाः राजन्नः परितो यातिवानरा युद्धकांक्षिणः
वराशाकाहारिणः सर्वे फलमूलाशनाः प्रभो सर्वेषामधिपो वीरो जांववान्नाम बुद्धि
मान् एषसंमंत्रिणां श्रेष्ठः कोटिवल्लकलेवरः हनुमानेष विख्यातो महासत्वपरा
क्रमः वायुपुत्रोतितेजस्वी मंत्रिबुद्धिमतांवरः नलनीलश्च गवयो गवाक्षो गंधमाद
नः शरभो मैंदश्च द्विविदो गजः पनसश्च वलीमुखो दारथमिस्त्वः सुषेणस्तारएवच
केसरी च महासत्वः पिता हनुमतो वली एते सुग्रीवसचिवा ध्यायेन मयोदिताः
महात्मानो महावीर्याः शक्रतुल्यपराक्रमाः एतेचान्ये च वहवः कोटिवानरयूथपा
नवानाकारिणः सर्वे सर्वे देवांशसंभवाः एष वालिसुतः श्रीमानंगदो नाम विश्रु
तः वालितुल्यवलो वीरो रावणस्यानाकुलान्तकः एतेचान्ये च वहवः त्वदर्थे त्यक्तजीवि

राम १९

16A

न्ताः योद्धारः पर्वताग्रेषु तिष्ठतः शक्रघातिने आज्ञापयत्तु ऋक्षेशः सर्वे ते वशवर्तिनः
रामः सुग्रीवमालिंग्य हर्षपूर्णाश्रुलोचनः प्राह सुग्रीव जानासि सर्वं त्वं कार्यगौरव
म् मार्गणार्थं हि जानक्या नियुङ्क्ष्व यदि रोचते श्रुत्वा रामस्य वचनं सुग्रीवः प्रीतमान
न सः प्रेषयामास बलिनो वानरान्वानरर्षभः दिक्षु सर्वासु विविधान्वानरान्प्रेष्य सत्व
रः दक्षिणां दिशमत्यर्थं प्रयत्नेन महाबलान् युवराजं जाम्बवन्तं हनूमंतं महाबलम्
नलं सुषेणं शरभं मैन्दं द्विविदमेव च प्रेषयामास सुग्रीवो वचनं चेदमब्रवीत् प्रय
त्नेन विचिन्वन्तु भवन्तो जानकीं शुभाम् मासादर्वाङ्निवर्तध्वं मच्छासनपुरःसराः सी
तामदृष्ट्वा यदि वो मासादूर्ध्वं दिनं भवेत् ततः प्राणान्तिकं दण्डं मत्तः प्राप्स्यथ वानरा
इति प्रस्थाप्य सुग्रीवो वानरान्भीमविक्रमान् रामस्य पार्श्वे श्रीरामं नत्वा चोपविवेश
सः गच्छन्तं मारुतिं दृष्ट्वा रामो वचनमब्रवीत् अभिज्ञानार्थमेतन्मे ह्यङ्गुलीकमुत्त
मम् मन्नामाक्षरसंयुक्तं सीतायै दीयतां रहः अस्मिन्कार्ये प्रमाणं हि त्वमेव कपि
सत्तम जानामि सत्वं ते सर्वं गच्छ पन्थाः शुभस्तव एवं कपीनां राज्ञा ते निर्दिष्टाः परि

वा॰
कि॰
१२
17

मार्गेणे श्रीमतापार्श्वेगिरस्थलावभ्रमस्ततवह भ्रमंतोविंध्यगहने ददृशुः पर्वतोपमं
गात्रसंभोगणाकारं भलपत्रंमरणानाज्ञात् गवोणपमित्तेचावालोकविद्वानरश्रेणा
वाः जन्तुः किलकिलाशब्दं संचेतोग्रहिभिः तृणान नाथराबुणश्रेष्ठकायपश्च
रन्ध्रमसरावनम् नवालेः सलिलेनश्नाविलन्नरीभंगवाः विश्रमेतामहारण्ये श्र
ककंठमयालालकाः ददृशुर्गह्वरंतत्रगुल्मावृतमहत् श्रोइपताःक्रौंचहं
सानिःसृताक्रमृत्वलनः श्रद्धालसलिलंचूनंप्रविश्यामोमहागुहाम् इमंका
हनुमानग्रेश्रुविवेशततमनवुः सर्वेपश्यंस्नानाबाहृत्वाहभिलसकाः श्रंध
कारेमहद्दृष्टानापश्यन्कपीश्वराः नलाश्र्यान्मणिनिभांस्तुयाकल्पदुमोपा
मान् हृष्टानानाफलैर्नम्राकश्चमुक्ताणसमन्वितान् गृहान्सर्वगुणोपेतान्मणि
वस्त्रादिभूषितान् तस्मिन्नास्तत्रभवनेहिमकवेदिकाविष्ट्रे प्रभयादीप्यमानेचतं
ददृशुर्विग्रहमिकिकां ध्यायंतीचीरवसनांयोगिनीयोगमाश्रिता प्रणम्यतांमहा १२
भागाभक्त्याभीत्याचवानराः दृष्टानान्वानरान्देवी प्राहयूयंकिमागताः कुतोवा

कस्यवात्वन्नामकस्यावेकिंप्रयोजनं तच्छ्रुत्वाहनुमानाहशृणुवक्ष्यामिदेविते अ
योध्याधिपतिःश्रीमान्राजादशरथःप्रभुः तस्यज्येष्ठोमहाभागोज्येष्ठोरामइतिश्रु
तः पितुराज्ञांपुरस्कृत्यसभार्यःसानुजोवनम् गतस्तत्रहृताभार्यातस्यसा
ध्वीदुरात्मना रावणेनततोरामःसुग्रीवंसानुजोययौ सुग्रीवोमित्रभावेनरा
मस्यप्रियवल्लभाम् मृगयध्वमितिप्राहततोवयमुपागताः ततोवयंविवि
क्तोज्ञानकीमन्वेषमाणाः प्रविष्टागह्वरंघोरंदैवादत्रसमागताः त्वंवाकि
मर्थमत्रासिकिंवावेवदनःशुभे योगिनीचततोदृष्टावानरान्प्राहहृष्टधीः य
थेष्टफलमूलानिजग्ध्वापीत्वामृतंपयः आगच्छततोवक्ष्येममवृत्तांतमादितः
तेथतिभक्ष्यापीत्वाचस्वादुफलंसर्ववानराः देव्याःसमीपंगत्वानेबद्धांजलिपुटाः
स्थिताः ततःप्राहहनूमंतंयोगिनीदिव्यदर्शना हेमानामप्सरादिव्यरूपिणीविश्व
कर्मणा पुत्रीमहेशानतुष्टेनतोषयामासभामिनी तुष्टोमहेशःप्रददाविदंदिव्य
पुरंमहत् अत्रस्थितासासहस्रवर्षाणामप्रतोत्सवे तस्याश्चाहंसखीविष्णुतत्परा

रा.
कि.
१८
18

रामोत्तकांतिसिणी नाम्नास्वयंप्रभादिव्यगंधर्वतनयापुरा वांछंतीब्रह्मलोकंसामा
मारेहेत्वमञ्चर अत्रैवहिवसंतीतंसर्वप्राणिविवर्जितम् त्रेतायुगेदाशरथिर्भूत्वाना
रायणोव्ययः भूभारहरणार्थायविचरिष्यतिकानने मार्गंतोवानरास्तस्यभार्यांस
यांतितेगुहां पूजयित्वायतेगत्वाशमंस्तवायत्नतः यास्यसिभवनंविष्णोर्योगिगम्यं
सनातनं ततोहंगंतुमिच्छामिरामंद्रष्टुंत्वरान्विता यूयंपिदध्वमक्षीणिगमिष्यथब
हिर्गुहां तथैवचक्रुस्तेवेगंगतास्तेवस्थितंवनम् सापित्यक्त्वागुहांशीघ्रंययौयत्रराघवस
न्निधौ तत्ररामंससुग्रीवंलक्ष्मणंचददर्शह कृत्वाप्रदक्षिणंरामंप्रणम्यबहुशःसुधीः
प्राहगद्गदयावाचारोमांचिततनूःशुभा दासीहंतवराजेंद्रदर्शनार्थमिहागता बहु
वर्षसहस्राणितप्तमेदुश्चरंतपः गुहायांदर्शनार्थंतेफलितंमेद्यतत्तपः अद्यैहिवान
मस्यामिमायायाःपरतःस्थितं सर्वभूतेषुचालक्ष्यंबहिरंतरवस्थितम् योगमायाज
वनिकाछन्नोमानुषविग्रहः नलक्ष्यसेज्ञानदृशा शैलूषइववेशधृक् महाभागवतानां
त्वंभक्तियोगविधित्सया अवतीर्णोसिभगवन्कथंजानामितांमसी लोकेजानातुयः

राम
१८

18A

कश्चिन्नवेत्तितत्त्वेनराम । मयैतद्देवरूपंतेमयाभावहृदालये । रामतेपादयुगलेदर्शितंमे
मोक्षरूपिणम् । स्पर्शनंभवानीनांसन्मार्गपरिदर्शनं । धनपुत्रकलत्रादिविभूतिपरिवे
ष्टितः । अकिंचनधनंत्वाद्यनाभिपातुंजनोर्हति । निवृत्तगुणमार्गायनिष्किंचनधनायते
नमः स्वात्माभिरामायनिर्गुणायगुणात्मने । कालरूपिणमीशानमाद्यमध्यान्तवर्जितं
समंचरन्तंसर्वत्रमन्येत्वांपुरुषंपरं । देवतेचेष्टितंकश्चिन्नवेदनरविडंबनम् । नतेप्रियःकश्चि
द्द्वेष्योवापरःपरएवच । त्वन्मायापिहितात्मानस्त्वांपश्यन्तितथाविधम् । अजस्याकर्तु
रीशस्यदेवतिर्यङ्नरादिषु । जन्मकर्मादिकंयद्यत्तदत्यन्तविडंबनं । त्वामाहुरक्षरंजातं
कथाश्रवणसिद्धये । केचित्कोसलराजस्यतपसःफलसिद्धये । कौसल्याप्रार्थ्य
मानेजातमाहुःपरेजनाः । दुष्टराक्षसभूभारहरणायार्थितोविभुः । ब्रह्मणानररूपेण
जातोयमितिकेचन । शृण्वन्तिगायन्तिचयेकथास्तेरघुनन्दन । पश्यन्तितवपादाब्जंभ
वार्णवसुतारणम् । त्वन्मायागुणबद्धोहंव्यतिरिक्तंगुणाश्रयम् । कथंत्वांदेवजानीयां
स्तोतुंवाविषयंविभुम् । नमस्यामिरघुश्रेष्ठंबाणासनशरान्वितम् । लक्ष्मणेनसहभ्रा

रा. कि. १५
19

ज सुग्रीवादिभिर्वलितम् ॥ एवं स्तुतो रघुश्रेष्ठः प्रसन्नः प्रणतार्तिहा ॥ उवाच योगिनीं भ
क्तां किं ते मनसि कांक्षितम् ॥ सा प्राह राघवं भक्त्या भक्तिं ते भक्तवत्सल ॥ यत्र कुत्रापि जा
तायां निश्चलां देहि मे प्रभो ॥ त्वद्भक्तेषु सदा संगो भूयान्मे प्राकृतेषु न ॥ जिह्वा मे राम रामे
ति भक्त्या वदतु मे सदा ॥ मानसं श्यामलं रूपं सीतालक्ष्मणसंयुतम् ॥ धनुर्बाणधरं पीतवा
ससं मुकुटोज्ज्वलम् ॥ अंगदैर्नूपुरैर्मुक्ताहारैः कौस्तुभकुंडलैः ॥ भांतं स्मरतु मे राम वरं ना
न्यं वृणे प्रभो ॥ रामः ॥ भवत्वेवं महाभागे गच्छ त्वं बदरीवनम् ॥ तत्रैव मां स्मरंती त्वं
त्यक्त्वेदं पांचभौतिकम् ॥ मामेव परमात्मानं अचिरात्प्रतिपद्यसे ॥ श्रुत्वा रघूत्तमवचो
रत्नमालां कल्पांगतानां दैवं वदरी न कृष्णं गुहाम् ॥ तीर्थं गत्वा च पश्चात् स्मृत्वा मां स्मरंती त्य
क्त्वा कलेवरमवाप परं पदं सा ॥ किष्किंधाकांडे षष्ठोऽध्यायः ॥ महादेवः ॥ अथ ह
नुमत्सहिता नारयेषु तद्देशेषु वानराः ॥ चिंतयंतो विमुह्यंतः सीतामार्गणकर्शिताः ॥ तदांगदो
वानराः कांश्चिद्वानरान्वानरर्षभः ॥ भ्रमतां गह्वरे मासो गतोऽस्माकं न बुध्यते ॥ न सीता
दृष्टा अस्माभिर्न कृतं राजशासनम् ॥ यदा गच्छामि किष्किंधां सुग्रीवोऽस्मान्हनिष्यति ॥ राम
१५

19A

विशेषतः श्रीकृष्णं मां मिषाद्विरतेच्छति मायिनस्यकृतः प्रीतिरहं रामेण वंचितः इ
हा सीता समकार्ये सेनकृतेन सहत्वे भवेत् तस्य महद्वचनेन रन्तस्य ग्रीवस्य दुरात्मनः मातृ
कन्या भ्रातृभार्या या पापात्मा तु भवत्यसौ तया ह्वेयमतः पापिष्ठं तस्य वानरपुंगवाः ख्या
ख्यातास्माकं वधं न पाप वयं वचसायाद्यव तु किमर्थं तव शोकोऽत्र वर्ण्यते आगत्य रिकाः
भवाम्भोनिधिमग्नास्ते गुह्या यो भयवर्जिताः मनुष्यभावमाश्रित्य भवे देवपुरोपमम्
शोकैः परस्परं वाक्यं वदन्तो मायान्तात्मतः श्रुत्वा रामः समालिंग्य योग्वा वानरकोविदः
विचार्यते किमर्थं ते दुःखं चाहेन गुप्यते रामो ज्ञानेन प्रियस्त्वं हि राज्यं मेऽस्ति बहुभिः रा
मस्य लक्ष्मणस्यापि लक्ष्मीः प्रियनित्यं प्रवर्धते श्रीरामस्तापवादीति स्तवराजो विशेषतः श्र
हं न वहितेसमक्षं वक्ष्याम्याद्यविचारय गुह्याणामस्य निर्भयः स्यात् तद्वानरेस्तयत् तद्वत
सर्वाणि नाम भेद्यं किंनरा हृदि यत्तां दुर्बोधयन्त्यन्ये वानरा ज्ञानवर्षभ पुत्रदारादिकं त्य
क्षाकार्यं स्यात् स्मितेन त्वया श्रद्धया तत्समवदेव रहस्यं श्रुणु मे हनन् रामो न मानुषो देवः
साक्षान्नारायणोऽव्ययः सीता भगवती माया जनसंमोहकारिणी लक्ष्मणो भवनाथा

रा॰ किं॰ २॰

रः साक्षाच्छेषः फणीश्वरः ब्रह्मणा प्रार्थिताः सर्वे रक्षोगणविनाशने मायामानुषभा
वेन जाता लोकैकरक्षकाः वयं च पार्षदाः सर्वे विष्णोर्वैकुण्ठवासिनः मनुष्यभावमाप
न्ने स्वेच्छया परमात्मनि वयं वानररूपेण जातास्तस्यैव मायया वयं तत्तपसा सर्वेमारा
ध्य जगतां पतिम् तेनैवानुगृहीतास्म पार्षदत्वमुपागताः इदानीमपि तस्यैव सेवां कृ
त्वात्ममायया पुनर्वैकुण्ठमासाद्य स्वस्थास्यामहे वयं इत्यंगदं समाश्वास्य गतानां विंध्य
महाचलम् विचिन्वंतोथ शनकैर्जानकीं दक्षिणाम्बुधेः तीरे महेन्द्राख्यगिरेः पवित्रं पद
माययुः दृष्ट्वा समुद्रं दुष्पारमगाधं भयवर्धनम् वानरा भयसंत्रस्ताः किं कुर्म इति वादि
नः निषेदुरुदधेस्तीरे सर्वे चिन्तासमन्विताः मंत्रयामासुरन्योन्यमंगदाद्या महाबलाः
भ्रमतां मे वने मासो गतश्चैव गुहान्तरे न दृष्टो रावणो वापि सीता वा जनकात्मजा सु
ग्रीवस्तीक्ष्णदण्डोस्मान्निहन्त्येव न संशयः सुग्रीववधतोऽस्माकं श्रेयः प्रायोपवेशनम्
इति निश्चित्य तत्रैव दर्भानास्तीर्य सर्वतः तेषूपविविशुः सर्वे मरणे कृतनिश्चयाः एत
स्मिन्नन्तरे तत्र महेन्द्राद्रिगुहान्तरात् निर्गत्य शनकैरागाद्गृध्रः पर्वतसन्निभः दृष्ट्वा प्रायोप

80

राम २

20A

वेषेनस्थितावानरपुंगवान् उवाचशनकैर्मंद्रः श्राक्षोभत्सोयमेवद्गः एकैकशः
क्रमात्सर्वांभ्रतयामितिदिवेदिने श्रुत्वातद्वचनंवानराभीतमानसाः भक्तोत्थि
ष्ठातिचः सर्वेनेघरद्रोनसंशयः रामकार्यंचतास्माभिः कृतंकिंचिद्वनौकसः सु
ग्रीवस्यापिचहितंनकृतंवात्मनोपिहि वृथाचेनवयंयामागच्छामोयमसादनं
ग्रहोनयथुर्धर्मात्मारामस्याग्रीमनःस्पृहेः सोदंप्रापद्रवावापयोगिनामप्पौर्वे
मः संपातिस्तनसावाक्यंश्रुत्वावानरभाषितम् केवाश्रुसेममभ्रातुकर्णपीयूषा
संनिभं जटायुरितिनामाद्यव्याहरंतःपरस्परम् उच्यतांवोभयंमाभून्मत्तःप्लवग
सत्तमाः तमुवाचांगदःश्रीमानुत्थितोगृध्रसंनिधौ रामोदाशरथिःश्रीमान्लक्ष्म
णेनसमन्वितः सीतयाभार्ययासार्धंविचचारवनांतरे तस्यसीताहृतासाध्वीरा
वणेनदुरात्मना मृगयानिर्गतेरामेलक्ष्मणेचहृतावलात् रामरामेतिक्रोशंतीरु
दः श्रुत्वाप्रतापवान् जटायुर्नामपक्षीन्द्रोयुयुधेतेनरावणः रावणेनहतोवीरोरा
ववार्थंमहाबलात् रामेणदग्धोरामस्यसायुज्यमगमत्तक्षणात् रामःसुग्रीवमासा

सख्यं कृत्वाग्निसाक्षिकं सुग्रीववचोदितो हत्वा वालिनं सप्तसालभेदं राज्यं दत्तो वानरा
णां सुग्रीवाय महाबलः सुग्रीवः प्रेषयामास सीतायाः परिमार्गणे असंख्यान्वान
रान्सर्वान्महासत्वान्महाबलान् मासमात्रं विचिन्वंतो नोचेन्मारयामि वः इत्या
ज्ञाप्य तेनोक्तास्ते वनेषु गह्वरपर्वताः ततो जाम्बवान्जानीमः सीतां रावणेन तया
मृग्यमाणा योपविष्टाः स्म तीरे लवणवारिधेः यदि जानासि संपाते सीतां कथय नः शु
भां संपातिस्तद्वचः श्रुत्वा संपातिर्हृष्टमानसः उवाच मम भ्राता जटायुः स्वको
ष्ठाः बहुवर्षसहस्रांते भ्रातृवार्त्ता श्रुता मया वाक्यं तदा परिशिष्टोहं भवतां सव
णेश्वराः भ्रातुः सलिलदानाय नयध्वं मां जलांतिकं पश्चात्सर्वं शुभं वदामि भवतां का
र्यसिद्धये नेयुस्ते सिंधुतीरं समुद्रस्य विहंगमम् सोपि तत्सलिले स्नात्वा भ्रातु
र्दत्वा जलांजलिं पुनः स्वस्थानमासाद्य हृष्टो नीतो हरीश्वरैः संपातिः कथयामास
सर्वान्वानरान्प्रति हर्षयन् लंकानामा नगर्यास्ति त्रिकूटगिरिमूर्धनि तत्राशोकवने
सीता राक्षसीभिः सुरक्षिता समुद्रमध्ये सा लंका शतयोजनदूरतः दृष्ट्वा नेमेन स

२१A

देहः सीता च परिदृश्यते गरुडवानहं रहांसि मे नाव संशाम्यितं तमं शतयोजनविस्ती
र्णो समुद्रं गतस्तलं च येन सणव जानन कीदृश्याप्तनगाधासयति अव श्रुत मेव ड सन्मा
तेरावणो हतस्तत्मे भ्रातृ हेनाव मेकाकी किं लपाति विवसितः शतधमतियत्रे न।
लेवितं मारितां पतिम् ततो हतारबुधे हा रावणे गाल सापिपम् शुलेष्वासिभुशलनयो
जनायुतं तेलेकाप्रविघ्याधविदेहकन्या हंच्छासमभाष्ष्यचवारिधिंधन सन्नसमर्थः
कतमो विचारयेताम् ॥ किष्किंधाकांडे समसमोध्यायः ॥ महादेवः ॥ सुपातिका
घयामास स दूतं तं यथा श्रुतम् श्रुत्वा जटायुषश्चानतो गृद्ध्योवतौ वलेनदर्पि।
तावंधावलजिज्ञास या यावेगो सूर्यमण्डलपर्यंतं गतेम त्यातिना मदात् दह्ये न
साहं संगतो तनयः पुत्रापितः जटायुषं पिता तं पतावाछाय यमेहितः स्थितो दह राश्मि
भिः स्ययन्दतो नित्यक्षिप्ति ध्यमन्यन्ति पतितो दह यत्र नाम्ब्रि तो दह कपीश्वराः दिनत्रयात्स
नः प्राण सादितो दह यत्र वक्रः देवशार्गो विह्वल वाजानेनभ्रांतमानसः प्राणेस्तन्मी
त्यनयने हश्यातन्नाश्रमेस्सभं शनैः शनै राश्रमस्य समीपं गतवानहम् चेद्रमानामम

रा॰
कि॰
२२
22

निराहृहृन्नांमांविस्मितोवदन् संपातेकिमिदंतेयविरूपंकेनवाकृतं जानामित्वा
मदेहदेहमन्यंतेवलवानसि दपेपाकिमर्थंतेपदेलोकल्पनायादिमन्यसे नतोमचेष्टि
तेमर्वैकरणेर्ज्ञातिदुःखितः शक्रवेमभूतिश्वाहूलेदेहेदेहावर्वाक्किना कथ्यंधारयि
तेषांक्रौविपदोजीवितंप्रभो इत्युक्तोपश्चनिर्वीक्ष्यमोदयाईविलोचनः शृणुवक्ष्ये
वदोमेयथाज्ञात्वाकृतयथाभिमतम् देहमूलमिदंदुःखंदेहःकर्मसमुद्भवः कर्मप्रव
र्तते देहेअहंबुद्ध्याअज्ञस्यसाच अहंकारस्त्वनादिःस्यादविद्यासंभवोजडः चिच्छायया
सदायुक्तस्तप्तायःपिंडवत्सदा तेनदेहस्यतादात्म्याद्देहश्चेतनवान्भवेत् देहोह
मितिबुद्धिःस्यादात्मनोहंकृतेर्बलात् तन्मूलएषसंसारःसुखदुःखादिसाधकः
आत्मनोनिर्विकारस्यमिथ्यातादात्म्यतःसदा देहोहंकर्मकर्ताहमितिसंकल्प्य
सर्वदा जीवःकरोतिकर्माणितत्फलैर्बध्यतेवशः ऊर्ध्वाधोभ्रमतेनित्यंपापपु
ण्यात्मकःस्वयम् कृतंमयाधिकंपुण्यंयज्ञदानादिनिश्चितं स्वर्गंगत्वासुखंभो
क्ष्यइतिसंकल्पवान्भवेत् तथैवाध्यासतस्तत्रचिरंभुक्त्वासुखंमहत् क्षीणपुण्यः २२

22A

पतत्यंगानि क्रमशो भोरितः पतित्वा मंडले चैव होत्यतीनीहारसंयुतः भूमौ
पतित्वा नीहारो हो तु व्रीहित्वाच्चिरं युतः भूत्वा च तद्वीर्यं भक्ष्यते पुरुषैर्भक्ष्यते ततः रे
तो भूत्वा पुनस्तस्य स्त्रीयोनौ योनि निषिंचितः योनिरक्तेन संयुक्तं जरायुः परिवेष्टितं
दिने नैकेन कलिलं भूत्वा बुद्बुदत्वमाप्नुयात् ततः पंचरात्रेण बुद्बुदाकारतामि
यात् दशरात्रेण तद्वत्पिंडं समं पेशीत्वमाप्नुयात् पक्षरात्रेण सा पेशी स्तूपित्वे
न परिस्तुता तस्याः पुर्वांगरोत्पत्तिः पंचविंशतिरात्रेषु ग्रीवा शिरश्च स्कंधौ च
पृष्ठवंशस्तथोदरं तस्यैव पंचधा गानि जायंते मासतः क्रमात् पाणिपादौ त
था पार्श्वं कटि जानू तथैव च मासमृत्याज्ञायंते क्रमेणैव न चान्यथा त्रिभिर्मा
सैः प्रजायंते शृंगानां संधयः क्रमात् सर्वांगुल्यः प्रजायंते क्रमात्मासा चतुर्थ।
ये नासाकर्णौ च नेत्रे च जायंते पंचमासतः दंतपंक्तिनखाः गुह्यं षष्ठमे जायते तत
था अर्वाक्षष्ठमास न छिद्रं कर्णयोर्भवति स्फुटम् पायुर्मेढ्रमुपस्थं च नाभिश्चा
पि भवेन्नृणां सप्तमे मासि रोमाणि शिरः केशास्तथैव च विभक्तावयवत्वं च सर्वं संप

गः
कि
२१
93

ह्रमे नवमे मासि चैतन्यं जीवः प्राप्नोति सर्वशः नाभिस्त्रवणरंध्रेण मातृभुक्ताद्यमाप
नः वर्धते गर्भगः पिंडो न च्छिद्यते स्वकर्मतः स्मृत्वा जन्मानि सर्वाणि शुभकर्माणि पा
निव जठरानलतप्तोऽस्मि देवदेव नमस्तुभ्यं नानायोनिसहस्रेषु जायमानो नु भूत
वान् पुत्रदारादिसंबंधं कोऽपि हि शुः पश्चात्तापवान् अहं वभ्रमणमुक्तो मायया यथा
नार्जने कृतेन नाकवं विभ्रमि धिंतोऽस्मि भागितु भर्गः इदानीं निष्फलं मे जन्म नाभूदः खेम
हतरं प्रपन्नास्येते वयं देवदेवेन स्मामसमार्जितः शुकायाएपवक्रुतं नानकृतं तदि हि न ममा
नः इत्येवं वर्धमानः खल्वनुभूय स्वकर्मभिः कदा निःक्रमणं मे स्याद्गर्भाद्विरय
मिति भावात् इत्यूर्ध्वं नित्यमहं विस्मरेवाभिरस्तु ये इत्यादि चिंतयं जीवो योनियंत्रप्र
पीडितः जायमानोऽतिदुःखेन नरकान्यालकी यथा सूतिवायुनाक्षिपतितः क्रामिवे
घडुवापरः न तोवाल्याहि दुःखानि सर्वाण्येव विभुंजते तथा वैवाडुभूतानि सर्वदुः
खितानि च नवतीतानि मे गर्भे योवना दिवि सर्वतः एवं देहो दासिमि त्वस्मादभ्यासाद्विर
याहिकं गर्भवासादि दुःखानि भवं त्वभिनिवेशतः तस्माद्देहदयाद्व्याधहात्मानेप्रक्षतेः

राम
२१

23A

परं ज्ञात्वा देहादिभ्यस्तं नित्यकामं ततो न शुभं भवेत् जाग्रदादिविनिर्मुक्तं सत्यज्ञानादिलक्ष

णं शुद्धं बुद्धं सदा शांतमात्मानमवधारयेत् चिदात्मनि परिज्ञाते नष्टे मोहे तमोभवे दे

हः पतन्नवा रक्तकर्मवेगोन्मत्ते ह्रेत योगी नो नाहं इत्यात्म एवमज्ञानसंभवम् त

स्मादेहेन सहितो यावत्प्रारब्धसंक्षयः तावत्तिष्ठेत्परित्यक्तं कंचुकं सर्पवत् अथ

स्य हस्यामि ते परिरक्षणमेव परमं हितम् त्रेतायुगे दाशरथिर्भूत्वा नारायणोऽव्ययः राव

णस्य वधार्थाय देवकार्यार्थमिष्यति सीतया भार्यया सार्धं लक्ष्मणेन समन्वितः न

गाश्रमे जनकजायाः स्थाने दंडके वने रावणश्चोरयित्वा लंकां यास्यति तस्या

स्सुग्रीवनिर्देशाद्वानराः परिभ्रमतो यास्यति जलधौ तीर्त्वा समागमः तैः

कारणाद्वशाद्भविष्यति न संशयः न रामसीता स्थितिं नेभ्यः कथयतं यथार्थतः ते देवत

वधे तौ हृत्वा यते तु न तौ हो धनु समा वेदनां मालं कर्मले स्मरः पुनः पृथक्

मेजालो नूतनावतिकोमलो स्वालिवो समानिच्छामि सीतां हत्य स्थानि स्वयं यत्र कृष्ण

इलेच्छ समु हस्या विलं वने ॥ यत्रा मम स्मृति मा च लोप रिमितं स सार वा सन्निधिं नी त्वा ग।

रा॰
कि॰
२४

24

द्युतिरूर्जं तोपि परमं विक्रमः परं पृशास्वनं तस्मैव स्थितिकार्येण हि जनतां रामस्य भक्ता
प्रिया यथा किं त्वमस्मद्गमात्र नरर्णोशक्ताः कथं वानराः ॥ किष्किंधाकांडेष्टमोध्यायः
महादेवः ॥ गते विहायसा तस्मिन् गृध्रराजे वानरपुंगवाः हर्षेण महता विष्टाः सीतादर्शन
लालसाः ऊचुः समुद्रं पश्यन्तो झषचक्रभयंकरं तरंगादिभिरुद्वृत्तमाकाशमिव दु
र्गमं परस्परमवोचन्त कथमेनं तरामहे इवाच चारात्तत्रश्रुणा धं वानरोत्तमाः
भवन्तोत्युत्तबलिनः शूरा लब्धकृतविक्रमाः को वा त्र वारिधी तीर्त्वा रामकार्यं करिष्या
ति एतेषां वानराणां सृग्राणां तारतात्रसंशयः श्रुत्वांत्रिषु वचनं म प्रीत्युत्तरतोथ महाब
लः वानराणां च सर्वेषां रामस्य सुग्रीवयोरपि स एव पालको भूयात् त्राव कार्यो विचा
रेण इमकेषु वराजे न नन्दी वानरसैनिकाः श्रवेनांगुः किं विदं परिपरस्य रविलो।
किनः ॥ अंगदः ॥ इत्याकर्ण्यांगदो वलैः सर्वे प्रत्येकं कार्यसिद्धये केन वा सायुयेन कार्यं
जानीमस्त्व इतनंतरं अंगदस्य वचः श्रुत्वा गंधमादनो वा वलं शस्यक् योजनानां दशारभ्य
दशोत्तरगुणे जगुः षष्ट्या त्वं गन्तावदास्ते ग्राह मध्यमं वनौकसां श्रुत्वेति विक्रमे देवेषा

राम
२४

२५A

दीभूमीतलेत्वया त्रिंशमक्षतोहमगोप्रदत्तेणाविपानतः इदानींत्वाहंकथमत्रानु
शोकोस्मिल्लिखितम् श्रीरामोवाच इममेगीते शोकंपारंमहोदधेः पुनर्लोकनसामर्थ्यं
नज्ञानामस्मीलितानवा तस्मात्त्वंजांववान्वीरवेराज्ञोनोनियामकः नप्रश्नंकालिनियोक्ता
मेत्वममर्थोस्मिपयापि ॥ श्रीरामः ॥ एवंचेन्महंवन्मेवैमनस्यामोस्मविहरे केनापि
नकृतंकार्यंजीवितंनचशाकाले तस्मात्त्वंजांववान्वीरदर्शयोपायमस्मित येनास्मा
स्माकंकार्यसिद्धिर्भवेद्यानिविरेणतम् इत्युक्तोजांववानाह हनूमंतमवस्थितं
हनूमान्किंवरस्तूष्णींस्थितोकार्यगौरवे प्राप्तेत्वंसमसामर्थ्येदर्शयाद्यमहाबले
त्वमसाद्याहापुत्रनयोवायुतुल्यपराक्रमः रामकार्यार्थमेवत्वंजनितोसिमहात्मन्
ना जातमात्रेणतेसर्वंदृष्ट्वास्यंतेविभावसुं पक्वंफलंजिघृक्षामीत्युक्तेतेबालचरूप
योजनानांपंचशतंपतितोसितनोभवि अनस्त्वहलमाहात्म्यकोवाशक्नोतिवर्णितुं
ते इतिश्रुत्वारामस्यकार्यंत्वं:पाहिसत्वरं श्रुत्वाजांववतोवाक्यंहनूमानतिहर्षितः
तः चकारनादंसिंहस्यब्रह्मांडंस्फोटयन्निव बभूवपर्वताकारस्त्रिविक्रमइवापरः

लंकायां वा जनलीनिर्धिकृता लंकां च भस्मसात् । रावणं सकुलं हत्वा नेष्ये जनकनंदिनीं
यद्वा बद्ध्वा गले रज्ज्वा रावणं वामपाणिना । लंकां सपर्वतां धृत्वा रामस्याग्रे क्षिपाम्यहम्
यद्वा दृष्ट्वैव यास्यामि जानकीं शुभलक्षणाम् । श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं जांबवानिदमब्र
वीत् । दृष्ट्वागच्छ भद्रं ते जीवंतीं जानकीं शुभां । पश्चाद्रामेण सहितो दर्शयिष्यसि पौरु
षं । कल्याणं भवताऽद्य गच्छ तस्ते विहायसा । गच्छंतं रामकार्यार्थं वायुस्तामनुगच्छ
तु । इत्याशीर्भिः समामंत्र्य विसृष्टः प्लवगाधिपैः । महेंद्राद्रिशिरो गत्वा बभूवाद्भुतदर्श
नः । महानगेंद्रप्रतिमो महात्मा सुवर्णवर्णोऽरुणचारुवक्त्रः । महाफणींद्राभसुदी
र्घबाहुर्वातात्मजो दृश्यत सर्वभूतैः ॥ किष्किंधाकांडः समाप्तः ॥ अतः परं सुंद
रकांडो भविष्यति ॥ राम ॥

A.C. Joshi Library
P.U. Chandigarh

MSS No. 303F Subject RELIGION

Name of MSS अध्यात्म रामायण

Author N.G.

Period Folios 32A

Script Sanskrit Source Prithi Pal Singh

Missing Folios 6A-7

ओम्

अथ अयोध्याकाण्डं प्रारभ्यते

303 F

रा.गी.
अयो.
१

श्रीरामायनमः श्रीमहादेवः श्रीएकदासुखमासीनंरामंस्वांतःपुराजिरे सर्वाभरणसंप
न्नंरत्नसिंहासनेस्थितम् नीलोत्पलदलश्यामंकौस्तुभामुक्तकंधरम् सीतयारत्नदंडेन
चामरेणाथवीजितम् विनोदयंतंतांबूलचर्वणादिभिरादरात् नारदोवतरद्द्रष्टुमंब
राद्यत्रराघवः शुद्धस्फटिकसंकाशःशरच्चंद्रइवामलः अतर्कितमुपायातोनारदोदि
व्यदर्शनः तंदृष्ट्वासहसोत्थायरामःप्रीत्याकृतांजलिः ननामशिरसाभूमौसीतयास
हभक्तिमान् उवाचनारदंरामः प्रीत्यापरमयायुतः संसारिणांमुनिश्रेष्ठदुर्लभंतवदर्श
नम् अस्माकंविषयासक्तचेतसांनितरांमुने अवाप्तंमेपूर्वजन्मकृतपुण्यमहोदयः किं
किंकार्यंतेमयाकार्यंब्रूहितत्करवाणिभोः अथतंनारदोप्याहराघवंभक्तवत्सलम् १
किंमोहयसिमांरामवाक्यैर्लोकानुसारिभिः संसार्यहमितिप्रोक्तंसत्यमेवत्वयाविभो
जगतामादिभूतायासामायागृहिणीतव त्वत्सन्निकर्षाज्जायंतेतस्यांब्रह्मादयःप्रजाः
त्वदाश्रयासंभवतिमायेयंत्रिगुणात्मिका सूतेजस्रंशुक्लकृष्णलोहिताःसर्वदाप्रजाः
लोकत्रयमहागेहेगृहस्थस्त्वमुदाहृतः त्वंविष्णुर्जानकीवाणीसूर्यस्त्वंजानकीप्रभा भवा

राम.
१

1A

न्द्रश्शशांकः सीता तु रोहिणी शुभलक्षणा शक्रस्त्वमेव पौलोमी सीता स्वाहानलो भवान्
यमस्त्वं कालरूपश्च सीता संयमिनी प्रभो नैरृतस्त्वं जगन्नाथ तामसी जानकी शुभा राम
त्वमेव वरुणो भार्गवी जानकी शुभा वायुस्त्वं राम सीतेयं सदागतिरितीरिता कुबेरस्त्वं
राम सीता सर्वसंपत्प्रकीर्तिता रुद्राणी जानकी प्रोक्ता रुद्रस्त्वं लोकनाशकृत् लोके स्त्री
वाचकं यद्यत्तत्सर्वं जानकी शुभा पुंनामवाचकं यद्यत्तत्सर्वं त्वं हि राघव तस्माल्लोकत्र
येदेव युवाभ्यां नास्ति किंचन त्वदाभासोदितं ज्ञानमव्याकृतमितीर्यते तस्मान्महांस्त
प्रकृतेः लिंगमव्यात्मकं तथा अहंकारस्तु बुद्धिश्च पंच प्राणेन्द्रियाणि च लिंगमित्युच्यते
प्राज्ञैर्जन्ममृत्युसुखादिमत् स एव जीवसंज्ञश्च लोके भाति जगन्मयः अवाच्यानाद्य
विद्यैव कारणोपाधिरुच्यते स्थूलं सूक्ष्मं कारणाख्यमुपाधित्रितयं तथा एतैर्विशि
ष्टो जीवः स्याद्वियुक्तः परमेश्वरः जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्या संसृतिर्या प्रवर्तते तस्या विल
क्षणः साक्षी चिन्मात्रस्त्वं रघूत्तम त्वत्त एव जगज्जातं त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् त्वय्येव लीय
ते कृत्स्नं तस्मात्त्वं सर्वकारणम् रज्जावहेमिवात्मानं जीवो ज्ञात्वा भयं वहेत् परात्माहं

रा॰
अ॰ यो॰
२
९

तिष्ठाम्यभयदः स्वैर्विमुच्यते त्वन्मायामोहिताः सर्वाः सर्वदेहिषु बुद्धयः त्वयापसूत्रकाशं
ते सर्वस्मात्मातनोभवान् अज्ञानात्तद्दृश्यते सर्वं त्वयि रज्जुभुजंगवत् त्वज्ज्ञानाल्लीयते सर्वं
तस्माज्ज्ञानं सदाभ्यसेत् त्वत्पादभक्तियुक्तानां विज्ञानं भवति क्रमात् तस्मात्त्वद्भक्तियुक्ता
ये मुक्तिभाजस्त एव हि अहं त्वद्भक्तियुक्तानां त्वत्कानामस्मि किंकरः अतो मामनुगृह्णी
ष्व मोहयस्व न मां प्रभो त्वन्नाभिकमलोत्पन्नो ब्रह्मा मे जनकः प्रभो अतस्तवाहं पौत्रोस्मि
भक्तं मां पाहि राघव इत्युक्त्वा बहुशो नत्वा त्वानन्दाश्रुपरिप्लुतः प्रवेष्टुकामः सलक्ष्मण
चोदितोऽस्म्यहम् रावणस्य वधार्थाय जातोसि रघुसत्तम इदानीं राज्यरक्षार्थं पिता त्वाम
भिषेक्ष्यति यदि राज्याद्विसंसक्तो रावणं न हनिष्यसि प्रतिज्ञा ते कृता राम भूभारहरणा
य वै तत्सत्यं कुरु राजेन्द्र सत्यसंधस्त्वमेव हि श्रुत्वैतद्गदितं रामो नारदं प्राह संस्मितम्
शृणु नारद मे किंचिद्विद्यतेऽविदितं क्वचित् प्रतिज्ञातं च यत्सर्वं करिष्ये तन्न संशयः किं
तु कालानुरोधेन तत्तत्प्रारब्धसंक्षयात् हरिष्ये सर्वभूतानां क्रमेणासुरमंडलम् राव
णस्य विनाशार्थं श्वो गन्ता दण्डकावनम् चतुर्दश समास्तत्र ह्युषित्वा मुनिवेषधृक् सीता

राम
२

2A

रभिषेणातं दुःखं सकलं नाशयाम्यहम् एवं रामेणोक्तस्तेन नारदः प्रमोदम् प्रदक्षिणत्रयं कृ
त्वा दंडवत्प्रणिपत्य च अनुज्ञातश्च रामेण ययौ देवगतिर्मुनिः संवादं पठति शृणोति वा स
वेद्यो नित्यं मनिवररामयोः सुभक्त्या संप्राप्नोत्यमरसुदुर्लभं ते मोक्षं केवल्यं वचित शुद्ध
मरेद्रमेण ॥ अयोध्याकांडे प्रथमोऽध्यायः ॥ महादेवः ॥ अथ राजा दशरथः कदाचिद्र
हसि स्थितः वसिष्ठं कुलाचार्यमाहूयेदमभाषत भगवन् राममखिलाः प्रशंसन्ति मद्र
जाः पौराश्च नैगमा वृद्धा मंत्रिणश्च विशेषतः ततः सर्वगुणोपेतं रामं राजीवलोचनम्
ज्येष्ठं राज्येऽभिषेक्ष्यामि वृद्धोऽहं मुनिपुंगव भरतो मातुलं द्रष्टुं गतः शत्रुघ्नसंयुतः अभिषेकाय
अथवा शुभं वासरं नाम् संभाराः संभ्रियंतां च गच्छ रामे च ययराघवम् इत्याच्युतो य
ताकाश्च नानावर्णाः समंततः तोरणानि विचित्राणि स्वर्णरत्नमयानि च आहूय मंत्रि
णो राजा स्वमंत्रमंत्रसत्तमम् शासनं पयति ययकार्यनिलनंस्समानय यौवराज्याभिषेका
सिद्धोऽस्तु वर्तते नम् तच्छ्रुत्वा हर्षात्पुनरिति किं करोमीत्यभाषत तद्वचनं श्रुत्वा सुमंत्रं राजा वसि
ष्ठोऽमंत्रेनावर स्यः प्रभाते मध्यकक्षायां कन्यकाः स्वर्णभूषिताः तिष्ठंतु षोडश गजाः स्वर्ण

वा॰ कृ॰ यो ४ 3

रत्नादिभूषिताः वृत्तदंताः समायांतु ऐरावतकुलोद्भवाः नानातीर्थोदकैः पूर्णाः स्वर्णकुंभाः
मनोहराः स्थाप्यंतां तत्रैव आश्च चमराणि श्रीणि चानय श्वेतछत्रं रत्नदंडं मुक्तामणिविराजि
तम् दिव्यमाल्यानि वस्त्राणि दिव्यान्याभरणानि च मुनयः सत्कृतास्तत्र तिष्ठंतु कृशपा
णयः नर्त्तक्यो वारमुख्याश्च गायका वादकास्तथा नानावादित्रकुशला वादयंतु नृपां
गने हस्त्यश्वरथपादाता बहिस्तिष्ठंतु सायुधाः नगरे यानि तिष्ठंति दैवतायतनानि च ।
तेषु प्रवर्ततां पूजा नानाबलिभिराहृता राजानः शीघ्रमायांतु नानोपायनपाणयः इत्या
दिश्य मुनेः श्रीमान् सुमंत्रं नृपमंत्रिणम् स्वयं जगाम भवनं राघवस्यातिभास्वरम् । प्र
माकृतभावात्क्लिसेषोपनिसत्तमः त्रीणि कक्ष्याण्यतिक्रम्य रथात्तिष्ठति मद्वानवत् ततः
प्रविश्य राघवानाचार्यं दृष्टवान्मुनिः गुरुमागतमालोक्य रामस्तूर्णं कृताञ्जलिः प्रत्युद्ग
म्य नमस्कृत्य दंडवद्भक्तिसंयुतः स्वर्णपात्रेण पानीयमानिनाय स्वजानकी रत्नासने स
मावेश्य पादौ प्रक्षाल्य भक्तितः तदपः शिरसा धृत्वा सीतया सह राघवः धन्योस्मीत्यब्रवी
द्रामस्तव पादावधारणात् श्रीरामेणैवमुक्तस्तु प्रहसन्मुनिरब्रवीत् त्वमग्रादस्मिलिदं

राम ४

3A

त्वायन्योमद्विविजायतिः श्रुत्वापि पूजनं योगः पार्वती योद्धता प्रभः इदानीमाख्यमेयके
लोकानामुपदेशकृत् नानाविधोपचारैश्च नेलन्यासं जातमीश्वरम् देवकार्यार्थमि
ह्यर्थं भक्तानामभिकीर्तितम् हृदये शरणागत्यर्थाय जाते नानाविधा चैव तथापि देवका।
र्यार्थं गुरुत्वेनोत्पादयाम्यहम् यथा त्वं मायया सार्थं करोषि च युनेदन तेषां वा तु विधा।
श्रेष्ठं शिष्यत्वं गुरुश्चित्यहम् गुरुर्गुरूणां त्वं देवापि तृणां त्वं पितामहः श्रेष्ठयोगी जगतः
देवदानवकोद्भवागोचरः सूक्ष्मत्वमप्ये देहस्थत्वमापानसंभवः मत्तश्च इह लोकम
हिमागिमेवयोगमायया पौरांशिन्यमहं जाने विगर्हितं इह जीवनम् इत्याकृष्णाङ्ले
रामपरमात्मा जनिष्यति इति ज्ञात्वा तं मया पूर्वं वल्लणकापि तेषु ततो हमोक्षयारा
मनसा संबधकालेषा श्रीकालिके गाद्धि निमपि नवा चार्यत्वसिद्धये ततो मनोरक्षणामेष
फलितारचुनेदन तदधीनां महामायात्सर्वलोकैकमोहिनी सा यथा मोक्षयेवैवर
तथा त्र्यक्षरमूहह गुरुत्वं कामं तथापि देहस्थ देवमे शंकरात्सर्वमशुभं नवा
कृतवान्मम शत्रादशा यनाहं प्रविनोस्मि रचैहह न्यासमंत्रयितेशं ज्ञस्याभिषो।

रा॰
अयो
४
4

ह्यातिराघवः श्वयतेसीतयासार्धंउपवासंयथाविधि कृत्वासुचिर्भूमिशायीभवराम रा
जितेन्द्रियः गच्छामिराजसान्निध्यंवेत्तयानेगमिष्यामि इत्युक्त्वारथमारुह्यपौरोधा
गृहईतम् रामोपिलक्ष्मणंदृष्ट्वाप्रहसन्निदमब्रवीत् सौमित्रेयुवराज्येमेश्वोभिषेको
भविष्यति निमित्तमात्रमेवाहंकर्ताभोक्तात्वमेवहि ममत्वंहिवहिःप्राणानात्रकार्या
विचारणा ततोवसिष्ठेनयथाभाषितंतत्तथाकरोत् वसिष्ठोपिनृपंगत्वाकृतंसर्वं
न्यवेदयत् वसिष्ठस्यपुरोराज्ञासूक्तंरामाभिषेचनम् पटहैर्नगरेश्रुत्वाकश्चित्
पुमांजगौ कौसल्यायैराममात्रेसुमित्रायैतथैवच श्रुत्वातेहर्षसंपन्नेददतुर्हेम
भूषणम् तेभ्यस्ततःप्रीतमनाःकौसल्यापुत्रवत्सला लक्ष्मीपर्यचरद्देवीरामस्या
र्थप्रसिद्धये सत्यवादीदशरथःकरोत्येवप्रतिश्रुतम् कैकेयीवशगःकिंतुकामु
कः किंकरिष्यति इतिव्याकुलितान्मासादुर्गांदेवीमपूजयत् एतस्मिन्नन्तरेदेवो
देवीवाणीमवोचत गच्छदेविमहाशोकमयोध्यायांप्रयत्नतः रामाभिषेकविघ्ना
र्थंयतस्वब्रह्मवाक्यतः मंथरांप्रविशस्वादौकैकेयींचततःपरं ततोविघ्नसमुत्पन्ने

राम
४

4A

पुनरेहि दिवं शुभे तथैस्तु कालस्य मनके शुभिवेशात्पुष्यानम् ज्ञातिदास्याद्विरकातृशा
सादोर्धमथारुरुहत् नगरं पश्येतो हृष्टा सर्वतः समलंकृताम् नानातोरणसंबाधं पता
काभिरलंकृताम् सर्वोत्सवसमायुक्तं विस्मिता पुनरागमत् धात्रीं पप्रच्छ मानः किं
नगरं समलंकृतम् नानोत्सवसमायुक्तं कौसल्या चापि हर्षिता ददाति विप्रसंघेभ्यो
वस्त्राणि विविधानि च ताम् अब्रवीत्तदा धात्री रामचंद्राभिषेचनम् श्वो भविष्यति तेन
च सर्वं तालंकृतं पुरम् तच्छ्रुत्वा त्वरिता गत्वा कैकेयीं वाक्यमब्रवीत् पर्यंकस्थां विशा
लाक्षीं मे कौतपर्यंकस्थितां किं शेषे दुर्भगे मूढे हृदयमुपस्थिते न जानीषे ति
त्वं स्वयं मानिनी मन्दगामिनी रामस्य राज्यो ग्रहात्तस्वोभिषेको भविष्यति तच्छ्रु
त्वा सहसोत्थाय कैकेयी प्रियवादिनी तस्यै दिव्यं ददौ रत्नं नूपुरं च सुभूषितम्
हर्षस्थाने किमिति मे कथ्यते भयमागतम् भरतादपि को रामः प्रियः स मम प्रियं
वदः कौसल्यां मां समां पश्यन् सदा शुश्रूषते हि माम् रामाद्यं किं मां पर्यनुवदम्
देवसमे तच्छ्रुत्वा निषसादाय कुब्जा कारणवैरिणी श्रणु मद्वचनं देवि यथा

हितं महद्भयम्॥ त्वां तोषयन्महाराजः प्रियवाक्यानि भाषते॥ कामुकः स्वार्थवादी च त्वं मच
परितोषयन्॥ कार्यं करोति तस्याश्चैव राममातुः सफलम्॥ भरतस्य तु विप्रायो येव प्रेषया
मास मातुलेऽस्ततम्॥ भरतं मातुलकुले त्वद्भाग्यात्समायतम्॥ सुमित्रायाः समीचीनं भविष्य
ति न संशयः॥ लक्ष्मणो राममन्वेति राज्यं तस्य भविष्यति॥ विवास्यते वा नगराद्धन्यते वा भ
यतेऽङ्कवित्॥ त्वं तु दासीव कौसल्यां नित्यं परिचरिष्यसि॥ ततोऽपि मरणं श्रेयो यत्सपत्न्याः
पराभवः॥ अतः शीघ्रं यतस्वाद्य भरतस्याभिषेचने॥ रामस्य वनवासार्थं वर्षाणि नव पंच
च॥ ततो रूढो भवेत्पुत्रस्तव राज्ये विशेषतः॥ उपायं ते प्रवक्ष्यामि पूर्वमेव विनिश्चितम्॥ पु
रा देवासुरे युद्धे राजा राज्ञा दशरथः स्वयम्॥ इन्द्रेण याचितो धन्वी सहायार्थं महारथः॥ ज
गाम सेनया सार्धं त्वया सह शुभानने॥ युद्धं प्रकुर्वतस्तस्य राक्षसैः सह धन्विनः॥ तदाक्षकी
लोऽप्यपतच्छिन्नस्तस्य न वेद सः॥ त्वं तु हस्तं समाविश्य कीलरन्ध्रे तितिक्षया॥ स्थितवत्यसि
नाथाङ्गे पतिप्राणपरीप्सया॥ ततो हत्वासुरान्सर्वान्ददर्श त्वामरिंदमः॥ आश्चर्यं परमं ले
भे त्वामालिंग्य मुदान्वितः॥ वृणीष्व यन्मनसि वाञ्छितं वरदोऽस्म्यहम्॥ वरद्वयं वृणीष्व त्व

5A

हादशवार्षिकः दंडकारण्यगमनं विराधवधमेव च मायामारीचमरणं मायासीताहृ
तिस्तथा जटायुषो मोक्षलाभः कबंधस्य तथैव च शबर्याः पूजनं पश्चात्सुग्रीवेण समा
गमः वालिनश्च वधः पश्चात्सीतान्वेषणमेव च सेतुबंधश्च जलधौ लंकायाश्च निरोध-
नम् रावणस्य वधो युद्धे सपुत्रस्य दुरात्मनः विभीषणे राज्यदानं पुष्पकेन मया सह अ
योध्यागमनं पश्चाद्राज्ये रामाभिषेचनम् एवमादीनि कर्माणि मयैवाचरितान्यपि आ
रोपयंति रामेस्मिन्निर्विकारेखिलात्मनि रामो न गच्छति न तिष्ठति नानुशोचत्याकांक्षते
त्यजति नो न करोति किंचित् आनंदमूर्तिरचलः परिणामहीनो मायागुणाननुगतो
हि तथा विभाति ॥ श्रीमहादेवः ॥ ततो रामः स्वयं प्राह हनूमंतमुपस्थितम् शृणु तत्त्वं
प्रवक्ष्यामि ह्यात्मानात्मपरात्मनाम् आकाशस्य यथा भेदस्त्रिविधो दृश्यते महान् जलाशये
महाकाशस्तदवच्छिन्न एव हि प्रतिबिंबाख्यमपरं दृश्यते त्रिविधं नभः बुद्ध्यवच्छिन्नचै
तन्यमेकं पूर्णमथापरम् आभासस्त्वपरं बिंबभूतमेवं त्रिधा चितम् विदाभासविदेका
त्वमविच्छिन्नेविकारिणि साक्षिण्यारोप्यते भ्रान्त्या जीवत्वं च तथाबुधैः आभासस्तु मृषा

रा॰ अ॰ ९

6

बुद्धिरविद्याकार्यमुच्यते अविच्छिन्नंतुतद्ब्रह्मविच्छेदस्तुविकल्पतः अविच्छिन्नेनपूर्णेनचै
कत्वंप्रतिपद्यते तत्त्वमस्यादिवाक्यैश्च साभासस्याहमस्तथा ऐक्यज्ञानंयदोत्पन्नंमहावाक्ये
नचात्मनोः तदाविद्यास्वकार्यैश्चनश्यत्येवनसंशयः एतद्विज्ञायमद्भक्तोमद्भावायोपपद्य
ते मद्भक्तिविमुखानांहिशास्त्रगर्तेषुमुह्यताम् नचज्ञानंनमोक्षःस्यात्तेषांजन्मशतैरपि इ
दंरहस्यंहृदयंममात्मनोमयैवसाक्षात्कथितंतवानघ मद्भक्तिहीनायशठायनत्वयादात
व्यमैन्द्रादपिराज्यतोधिकम् ॥ महादेवः ॥ एतत्तेभिहितंदेविश्रीरामहृदयंमया अतिगु
ह्यतमंहृद्यंपवित्रंपापशोधनम् साक्षाद्रामेणकथितंसर्ववेदान्तसंग्रहम् यःपठेत्सतत
भक्त्यासमुक्तोनात्रसंशयः ब्रह्महत्यादिपापानिबहुजन्मार्जितान्यपि नश्यन्त्येवनसं
देहोरामस्यवचनंयथा योतिभ्रष्टोतिपापीपरधनपरदारेषुनित्योद्यतोवास्तेयीब्रह्मघ्नमा
तापितृवधनिरतोयोगिवृन्दापकारी यःसंपूज्याभिराममपठतिचहृदयंरामचंद्रस्यभक्त्या
योगीन्द्रैरप्यलभ्यंपदमपिलभतेसर्वदेवैःसपूज्यः ॥ इतिश्रीब्रह्माण्डपुराणेउत्तरखण्डेउ
मामहेश्वरसंवादेअध्यात्मरामायणेश्रीरामहृदयंनामप्रथमोध्यायः ॥ श्रीपार्वती ॥

राम

९

7A

नास्मिंस्त्वं समां मे सारमेतद्दृशोस्थितम् तथापि मां विदंयमेह्यातनवपरिश्रमः सुहृ
त्वयत्नेनोकृयौंटारैर्हृतेष्विकयोरम् धनैर्नहृणामाद्रेणनिर्धनंचनवाहितम् सुहृदक
गावापिछ्लामिवधाहः कोविसृज्योत किमत्रेबहुनोक्तेनप्राणाहास्यामितेप्रिये मम
प्राणान्स्मियतसेनमः सन्यपराक्रमः नस्पोपरिशपिद्धारेतद्धितेनत्वकोस्यहम् ह
तिश्रुवाणांनामानेशापंनराजुवंशानेः विसृज्यनेत्रेसाश्रीछोराजानंप्रत्यभाषत यदि
सतेप्रतिज्ञामेशापथंसखधुना यात्तमेसफलांकर्तुंशीघ्रंत्वंकर्तुमर्हसि शृणु
देवासुरेयुद्धेमयात्वंपरिवादितः तदावरद्वयंदत्तंत्वयामेतुष्टचेतसा तद्द्वयंयासे
भूतेमेस्थापितंतवसन्नधत तत्रैकेनवरेणाशुभरतेमेप्रियंसुतम् यभिःसंभृतस
भावोयौवराज्येभिषेचय अपरेणवरेणाशुरामोगच्छतुदंडकान् मुनिवेशधरः।
श्रीमान्जटावल्कलभूषणः चतुर्दशसमास्तत्रकंदमूलफलाशनः पुनरायातु
तस्मात्तवनेवातिष्ठतस्वयम् प्रभातेगच्छतुस्वयंरामोराजीवलोचनः यदिकांक्षित
विलंबःस्यात्प्राणांस्त्यजाम्यग्रतः भवसत्यप्रसन्नस्त्वमनृतंवमसाश्रयम् श्रुत्वै

रा॰
श्र॰ यो॰
१
४

वेदाकर्ण्यवाक्यंकैकेय्यारोमहर्षणम् निपपातमहीपालोवज्राहतइवद्रुमः शनैरुन्मी
ल्यनयनेविज्ञनारभसाद्रिया दुःस्वप्नोवामयादृष्टोभ्रमोवाचित्तविभ्रमः इत्यालोक्यपुरः
पत्नींव्याघ्रीमिवपुरःस्थिताम् किमिदंभाषसेभद्रेममप्राणहरंवचः रामःकिमपरा
धंतेकृतवान्कमलेक्षणः ममाग्रेराघवगुणान्वर्णयन्तीशुभान् कौसल्यांमांसमा
म्बास्यशुश्रूषांकुरुतेमम इतिब्रुवन्तीत्वंपूर्वमिदानींभाषसेन्यथा राज्येरहराणडचाय
रामस्तिष्ठतुमेहृदि ब्रुवतश्चोष्ठराममेरामाज्ञातिभयेनव इत्युक्त्वास्तपरीतात्तःपा
दयोर्निपपातह कैकेयीप्रत्युवाचेदंसापिरक्तान्तलोचना तथापिकिंत्वंश्रान्तोसिराजे
न्द्रभाषसेन्यथा मिथ्याकरोषिचेद्राजन्भाषितेनरकेभवेत् ॥ वनेनगच्छेद्यदिरामचन्द्रः
प्रभातकालेजिनचीरयुक्तः इन्धनवाविषभक्षणंवाकृत्वाम्रियेपश्यतस्तवाग्रे सत्यप्र
त्यवोहमितीहलोकेविख्यातमेसर्वसभान्तरेषु रामोपरिन्वशपथंकृत्वामिथ्याप्रतिज्ञो
नरकंप्रयाति इत्युक्ताःस्थपादीनामग्रोडःखाणिवनृपः मूर्छितःपतितोभूमौवि
चेतोमृतकोयथा एवंरात्रिर्गतातस्यदुःखात्संवत्सरोपमा प्रभातेदययकालेतु

राम
१

8A

वंदिनो गायका जगुः निवारयित्वा तान्सर्वान्कैकेयी रोषमास्थिता ततः प्रभातसमये
मध्यकक्षामुपस्थिताः ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राः कन्यकास्तथा छत्रं च चामरं
दिव्यं गजो वाजी तथैव च एवं चान्यान्यनेकानि पौरजानपदास्तथा वशिष्ठेन यथाज्ञप्तमेत
त्सर्वं तत्र समास्थितं स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च रात्रौ निद्रां न लेभिरे कदा द्रक्ष्यामहे रामं पीत
कौशेयवाससं सर्वाभरणसंपन्नं किरीटकटकोज्ज्वलम् कौस्तुभाभरणं श्यामं कंद
र्पशतसुंदरम् अभिषिक्तं समायातं गजारूढं स्मिताननम् श्वेतच्छत्रधरं तं च लक्ष्मणं
लक्षणान्वितम् रामं कदा वा द्रक्ष्यामः प्रभातं वा कदा भवेत् इत्युत्सुकधियः सर्वे ज
नाः पुरवासिनः नेदानीमुत्थितो राजा किमर्थं चेति चिंतयन् सुमंत्रः शनकैः प्राप य
द्राजावतिष्ठते वर्धयन्जयशब्देन प्रणम्य शिरसा नृपम् अतीवविह्वलं दृष्ट्वा कैकेयीं
समपृच्छत देवि कैकेयि वर्धस्व किं राजा दृश्यते मया तमाह कैकेयी राजा रात्रौ निद्रां
न लब्धवान् राम रामेति रामेति राममेवानुचिंतयन् प्रजागरस्ततो जातो राज्ञो निद्रां न
लब्धवान् राममानीय शीघ्रं ते राजा द्रष्टुमिहेच्छति ॥ सुमंत्रः ॥ श्रुत्वा राजवचनं क

रा॰
अयो॰
५
१

यं गच्छामि भामिनि । तच्छ्रुत्वा मंत्रिणो वाक्यं राजा मंत्रिणमब्रवीत् । सुमंत्र रामं द्रक्ष्यामि
शीघ्रमानय सुंदरं । इत्युक्तस्त्वरितं गत्वा सुमंत्रो राममंदिरम् । अवारितप्रविष्टोयं रामं त्व-
रितमब्रवीत् । शीघ्रमायाहि भद्रं ते राम राजीवलोचन । पितर्गेहे मया सार्धं राजा त्वां
द्रष्टुमिच्छति । इत्युक्तो रथमारुह्य संभ्रमात्त्वरितं ययौ । रामः सारथिना सार्धं स लक्ष्मणे-
न समन्वितः । मध्यकक्षे वसिष्ठादीन् पश्यत्रिवत्वरान्वितः । पितुः समीपं संगम्य ननाम
स चरणौ पितुः । राममालिंग्य तं राजा समुत्थाप्य ससंभ्रमः । बाहुभ्यां राम रामेति दुःखा-
न्मध्ये पपात ह । हा हेति राम तं शीघ्रमालिंग्यांके न्यवेशयत् । राजानं मूर्च्छितं दृष्ट्वा चुक्रु-
शुः सर्वयोषितः । किमेतद्धोटनामिति वसिष्ठोपि समाययौ । रामः पप्रच्छ किमिदं राज्ञो
दुःखस्य कारणम् । एवं पृच्छति रामे सा कैकेयी राममब्रवीत् । त्वमेव कारणं ह्यत्र राज्ञो
दुःखोपशांतये । किंचित्कार्यं त्वया राम कर्तव्यं नृपतेर्हितम् । कुरु सत्यप्रतिज्ञं त्वं राजानं
सत्यवादिनम् । राज्ञा वरद्वयं दत्तं मम संतुष्टचेतसा । त्वदधीनं तत्सर्वं वक्तुं त्वां लज्जते नृ-
पः । सत्यपाशेन संबद्धं पितरं त्रातुमर्हसि । पुत्रशब्देन वै तद्धि श्रूयते नरकात्त्रातः । रा

राम
५

मल्लयोरितं कृत्वा स्थलेनाभिहतो यथा व्यथितः कैकयीं प्राह किं मामेवं प्रभाषसे ॥ श्रीरा
मः ॥ पित्रर्थं जीवितं रामो त्यजेयं विषभक्षणम् सीतां त्यजेयं कौसल्यां राज्यं चापि त्यजा
म्यहम् अनुक्तो यो हि कुरुते पितुः कार्यं स उत्तमः उक्तः करोति यः पुत्रः स मध्यम उदाहृ
तः उक्तोपि कुरुते नैव स पुत्रो मल उच्यते अतः करोमि तत्सर्वं यन्मामाह पिता वचः स
त्यं सत्यं करोम्येव रामो द्विर्नाभिभाषते इति राज्ञः प्रतिज्ञां सा श्रुत्वा वक्तुं प्रचक्रमे रा
म त्वदाभिषेकार्थं संभाराः संभृता स्त्वये तैरेव भरतो वश्यमभिषेच्यः प्रियो मम अ
परेण वरेणापि चीरवासा जटाधरः वनं प्रयाहि शीघ्रं त्वमद्यैव पितुराज्ञया चतुर्दश
समास्तत्र वस वन्यफलभोजनः एतदेव पितुस्तेऽद्य कार्यं त्वं कर्तुमर्हसि राजा तु ल
ज्जते वक्तुं त्वामेवं रघुनंदन ॥ श्रीरामः ॥ भरतस्यैव राज्यं स्यादहं गच्छामि दंडकान्
किं तु राजा न वक्त्याह मां तु जाने न कारणम् श्रुत्वैतद्रामवचनं दृष्ट्वा रामं पुरः स्थि
तम् प्राह राजा दशरथो हा राम हा हा वचः स्त्रीजितं भ्रान्तहृदयं मन्मार्गोत्थं
प्रवर्तितम् निगृह्य मां गृहाणेदं राज्यं पापं न ते भवेत् एवं चेदनृतं नैव मां स्पृशेद

रा॰
अयो॰
१०
10

श्रुत्वेदं तत् इत्युक्त्वा दुःखसंतप्तो विललाप नृपस्तदा हा राम हा जगन्नाथ हा मम प्राणव
ल्लभ मां विसृज्य कथं घोरं विपिनं गंतुमर्हसि इति रामं समालिंग्य मुक्तकंठो रुरोद ह
विसृज्य नयने रामः पित्रुः सजलपाणिना आश्वासयामास शनैर्नृपं सत्यकोविदः
किमत्र दुःखेन विभो राज्यं शास्तु ममानुजः अहं प्रतिज्ञां निस्तीर्य पुनर्यास्यामि ते पुरम्
राज्यात्कोटिगुणं सौख्यं मम राजन्वने सतः त्वत्सत्यपालनं देव कार्यं चापि भविष्यति
कैकेय्याः प्रियं राजन्वनेवासो महागुणः इदानीं गंतुमिच्छामि क्लेशं त्यक्त्वा न सोत्वरः
संभारश्चापरित्यज्य तानभिषेकार्थमागतः मातरं च समाश्वास्य अनुनीय च जानकीम्
आगत्य पादौ वंदित्वा ततो यास्ये सुखं वनम् इत्युक्त्वा तु परिक्रम्य मातरं द्रष्टुमाययौ कौ
सल्यापि हृदये शृंगोक्तहृदके कामकारणात् होमं च कारयामास ब्राह्मणेभ्यो ददौ धनम्
ध्यायती विष्णुमेकाग्रमनसा मौनमास्थिता संतःस्थमेकं च नविस्त्वकाशं निरंतसर्वा
नेशायरूपम् विष्णुं सदानंदमयं हृदब्जे संभावयंती प्रददर्श रामम् ॥ अयोध्याकांडे
द्वितीयोध्यायः २ महादेवः ॥ ततः स्वामि चाहृच्छेद रामं संजानं सत्रमा कौसल्या बोधया

राम
१०

10A

मास्तातो मे यस्म समपाश्रितः कच्चैवगमनामेयावाहि हे हर्षितश्चावारयत् रामं हृष्टा विशाल
त्समालिंग्यांके न्यवेशयत् मूर्ध्न्यवघ्राय पस्पर्श गात्रे नीलोत्पलच्छवि भ्रंत्वश्रेतेनिच
श्वाकूसिहमव्रेत्त्वपार्दितः सप्ताहःप्राहनमेमातर्भोजनावसरः कृतः देहकामनेस्मी
च्चेमसकालोऽपरिनिश्चितः कैकेयीवरदानेन सत्यसंधः पिता मम भरताय ददौ रा
ज्यं मम चारण्यमुत्तमम् चतुर्दश समास्तत्र उषितास्मि मुनिभिः सह सागामिषेकतः
शीघ्रं चिंता मा कृते समहेस्मि तच्छ्रुत्वा सहसोद्विग्नो मूर्छितोऽभून्नृपः पिता श्राहरामह
ड्ःखार्तो ड्ःखसागरसंप्लुता यदि रामवनं सत्यं यास्यति वेच्च यमामपि त्वहिहीना
तद्यातिर्यवाजीवितं धारये क्षणम् यथामीनो बालकं वन्तस्य कान्विशेच्च कक्तावेत् तच्छु
वत्वा न शक्नोमि त्यक्तुं प्राणांश्चपश्यतः भरताय श्च मन्त्रैश्चराज्यतस्मै प्रयच्छत किमर्थं
वनवासाय त्वामाज्ञापयति प्रियः कैकेय्या वरदानानामवस्त्वंगापयच्छत त्वयात्कि
मपराद्धं हि कैकेय्या वा नृपस्य च पितुर्गुरुर्यथा प्राप्तस्त्वया हन्त्रापकालतव पितृत्वमेव
नेतद्वारयेयमहं स्तनम् यदि गच्छसि महाकामे लोपस्वयवाकाः ततः तदा प्राणान्परि

रा॰
अयो॰
११

रित्वा गच्छामि विपिनं सत्वरम् । लक्ष्मणोऽपि ततः श्रुत्वा कौसल्यावचनं रुषा । उवाच
राघवं दीप्तो दहन्निव जगत्त्रयम् । उन्मत्तं भ्रान्तमनसं कैकेयीवशवर्तिनम् । बद्ध्वा निह
न्मि भरतं तद्बन्धून्मातुलानपि । अद्य पश्यन्तु मे शौर्यं लोकाः प्रदहतः पुरा । रामस्त्वमभि
षेकाय शीघ्रं प्रयत्नमाविश । धनुष्पाणिरहं तत्र निहन्म्यविघ्नकारिणः । इति ब्रुवन्तं सौमि
त्रिमालिंग्य रघुनन्दनः । उवाच प्रहसन्वाग्मी सर्वेषां हृद्विरोधव । शूरोऽसि रघुशार्दूल
ममात्यन्तहिते रतः । जानामि सर्वं ते सत्वं किं त्वेतत्समयो न हि । यदिदं दृश्यते विश्वं
राज्यं देहादिकं च यत् । यदि सत्यं भवेत्तत्र आयासः सफलश्च मे । भोगा मेघविता
नस्थविद्युल्लेखेव चञ्चलाः । आयुरप्यग्निसन्तप्तलोहस्थजलबिन्दुवत् । यथा व्यालग
लस्थोऽपि भेको दंशानपेक्षते । तथा कालाहिना ग्रस्तो लोको भोगानशाश्वतान् । क
रोति दुःखेन हि कर्मतन्त्रं शरीरभोगार्थमहर्निशं नरः । देहस्तु भिन्नः पुरुषात्समीक्ष्य
ते को वात्र भोगः पुरुषेण भुज्यते । पितृमातृसुतभ्रातृदारबन्ध्वादिसङ्गमः । प्रपाया
मिव जन्तूनां नद्यां काष्ठौघवच्चलः । छायेव लक्ष्मीश्चपला प्रतीता तारुण्यमम्बूर्मि

राम
११

11A

वं चेत्स्वत्वसंवासो भविष्यति वने मम ॥ इत्युक्त्वा दंडवद्भ्रातुः पादयोरपतच्चिरं ॥ उ
त्थाप्यांके समारोप्य विश्य तदाशीर्भिरभ्यनंदयत् ॥ सर्वे च देवगंधर्वा ब्रह्मविष्णुशिवादयः
ऐतेन्नो सदा यांतं तेषितेनिंद्र्या श्रुतम् ॥ इति प्रस्थाय रामास समामालिंग्य पुनः पुनः
लक्ष्मणोपि तदा रामं नत्वा हर्षाश्रुगद्गदः ॥ आह रामं प्रमानतः स्यः संशयोयं त्वया हृतः
यास्यामि दृष्टलोरामे नाचेत्प्राणानस्य नाम्यहम् ॥ तेष्यति सचवो प्याह लक्ष्मण याहिमा
चिरं ॥ प्रतस्थे तां समारा तेनतः सीतापतिर्विभुः ॥ आगतं पतिमालोक्य सीता स्मितस्मि
तभाषिणी ॥ स्वर्णपात्रस्य सलिलैः पादौ प्रक्षाल्य भक्तितः ॥ पप्रच्छ पतिमासीनं देव
किं सेनया विना ॥ आगतोसि गतः क्व च श्वेतच्छत्रं च वा कुतः ॥ वादित्राणि न वाद्यंते किरी
टादिविवर्जितः ॥ सामंतराजसहितः संभ्रमोत्त्वागतोसि किं ॥ इति पृष्टः सीतया च स्मितास्मि
स्मितमब्रवीत् ॥ राजा मे दंडकारण्ये राज्यं दत्तं शुभेखिलं ॥ अतस्तत्पालनार्थाय शीघ्रं
यास्यामि भामिनि ॥ अद्यैव यास्यामि वनं त्वं तत्र श्वश्रूसमीपगा ॥ शुश्रूषां कुरु मे मातुर्नैमि
थ्यावादिनो वयम् ॥ इति ब्रुवंतं श्रीरामं सीता भीताब्रवीद्वचः ॥ किमर्थं वनराज्यं ते पितृवा

रा॰ अयो॰ १२ 12

दत्तं महात्मना तातेनाहं रामः कैकेय्या राज्ञा प्रीतेन दत्तौ वरम् भवता यद्दत्तो राज्यं वनवा
सं मम मातेति चतुर्दशसमास्तत्र वासो मे किल याचितः तया देव्या दत्तो राज्यं सत्यमही
ह यावरः अतः शीघ्रं गमिष्यामि मा विघ्नं कर्तुमर्हसि श्रुत्वा तद्रामवचनं जानकी प्री
तिसंयुता अहमेव गमिष्यामि वनं पश्चात्त्वमेष्यसि इत्याह सा विना रामं तेन वराचवचो
विते तामाह राघवः प्रीतः स्वाश्रितां प्रियवादिनीम् कथं वने त्वां नेष्येहं बहुव्यालसं
गाकुलं राक्षसाश्चात्र बहुपाश्च संति मानुषभोजिनः सिंहव्याघ्रवराहाश्च संचरंति समं
ततः कटुकाम्लफलमूलानि भोजनार्थं सुमध्यमे अपूपाद्यन्नपानानि विद्यते न कदा
चन कालेकाले फलं चापि विद्यते जनकात्मजे मार्गो न दृश्यते क्वापि शर्कराकंट
कान्वितः गुहागह्वरसंबाधं शिवाहृष्ट्यादिभिर्युतं एवं बहुविधं दोषं वने दंडकसंज्ञिते
पादचारेण गंतव्यं शीतवातातपादिसत् राक्षसादीन्वने दृष्ट्वा जीवितं हास्यसे चिरा
त् तस्माद्गृहे तिष्ठ शीघ्रमेष्यामि सोऽधुना रामस्य वचनं श्रुत्वा सीता दुःखसमन्वि
ता प्रस्रवाचस्फुरद्वक्त्रा किंचित्कोपसमन्विता कथं मामिच्छसे त्यक्तुं धर्मपत्नीं पतिव्र राम १२

तो त्वदन्यामदोषां मां धर्मज्ञो मिद्दयापरः त्वत्समीपे स्थितां रामः कोवा मां धर्षयिष्यति
फलमूलादिकं यद्यद्वनभक्ष्यं विशोधितं तदेवास्मत्तवल्पमेनत्त्सं त्वच्छाचरामहम् त्व
यासह रुदंत्या मकाशाः कुशाश्वकटकाः पुष्पास्तरणतल्पानि भविष्यन्ति न संशः
यः श्रुद्दत्वाक्लेशयैनेवभवेयं कार्यसाधिनी बाल्यापि मां वीत्यकश्चिज्ज्योतिःशा
स्त्रविशारदः प्राहमे विपिने वासः पत्या सह भविष्यति सत्यवादी द्विजः सोभ्द
मिष्यामि त्वया सह अन्यत्किंचित्प्रवक्ष्यामि श्रुत्वा मां त्वयुकाननम् रामायणानि
बहूशः श्रुत्वानि बहुभिर्द्विजैः सीतां विनावने रामोगतः किं कुत्रचिद्वद अतस्त्वया
गमिष्यामि सर्वथा त्वत्सहायिनी यदि गच्छसि मांत्यक्त्वा प्राणांस्त्यक्ष्यामि तेग्रतः इति
मनिश्चयं ज्ञात्वा सीताया रघुनंदनः अब्रवीद्देवि गच्छत्वं वने शीघ्रं मया सह अरुंधत्यै प्र
यच्छाशु हाराद्याभरणानि च ब्राह्मणेभ्यो धनं सर्वं दत्वा गच्छामहे वनम् इत्युक्ता ल
क्ष्मणेनाशु द्विजानाहूय भक्तितः ददौ गावो बहुदशानि धनानि वस्त्राणि दिव्यानि च बहू
नि कुटुंबवत्यः आनीय लक्ष्मणस्य सदा द्विजेभ्यो रघुवंशकेतः अरुंधत्यै ददौ सीता भू

रा॰
अयो॰
१३
13

ण्यान्याभरणानि च रामो मातुः सेवकेभ्यो धनौघं रत्नवान्बहु स्वकीयैः पुरवासिभ्यः।
सेवकेभ्यस्तथैव च पौरजानपदेभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यः सहस्रशः लक्ष्मणोपि सुमित्रां तु
कौसल्यायै समर्पयत् धनुष्पाणिः समागत्य रामस्याग्रे व्यवस्थितः रामः सीता लक्ष्म
णश्च जग्मुः सर्वे नृपालयम् श्रीरामः सहसीतया नृपपथे गच्छञ्छनैः सानुजः पौरान्जा
नपदान्सकौतुकदृशः सानंदमुद्वीक्षयन् श्यामः कामसहस्रसुंदरवपुः कांत्या दिशो
भासयन् पादन्यासपवित्रिताखिलजगत्प्रायाद्गृहं स्वं पितुः ॥ अयोध्याकांडे चतुर्थो
ध्यायः ४ महादेवः ॥ प्रयान्तं नागरा दृष्ट्वा मार्गे रामं च जानकीं लक्ष्मणेन समं वीक्ष्य ऊ
चुः सर्वे परस्परम् कैकेय्या वरदानादि श्रुत्वा दुःखसमन्विताः वनं राजा दाशरथः सत्य
संधः प्रियं सुतम् स्त्रीहेतोस्त्यजन्कामी न स्यात्सत्यत्वज्ञाकृतः कैकेयी वा कथं दुष्टा रामस
त्याप्रियंकरम् विवासयामास कथं क्रूरकर्मातिमूढधीः हे जना नात्र वस्तव्यं गच्छामो
येव काननं यत्र रामः सभार्यश्च सानुजो गंतुमिच्छति पश्यंत जानकीं सर्वे पादचारे
णागच्छतीम् पुंभिः कदाचिन्नो दृष्टा जानकी लोकसुंदरी सापि पादेन गच्छन्ती जनसंघेषु। राम १३

नाम्नतः रामोपि पादचारेण गजाश्वादिविवर्जितः गच्छति स्म पथि विभुं सर्वलोकैकसुं
दरं रासमीकैकयीनाम्नीज्ञातासर्वविनाशिनी रामस्यापि भवेद्दुःखं सीतायाः पा
दचारतः बलवान्नपि देवाद्यैः पुत्रोपि दुर्बलः इति दुःखाकुले देहे मार्गंनोम्नंदिः
पुंगवः अब्रवीद्रामदेवोयमारण्यं नासमपमध्यगाः मातृपत्नीचलरामवासीनावावक्षि
तवन्नुः एषरामः पुरोविष्णुरादिनारायणः स्मृतः एषा साक्षाज्जानकीलक्ष्मी योगमा
यतिविश्रुता असौ शेषस्त्वमन्वेति लक्ष्मणाख्यश्च सम्प्रति एषमायागुणैर्युक्तस्त
त्तदाकारवानिव एषएवरजोयुक्तोब्रह्माभूद्विश्वभावकः सत्वाविष्टस्तथाविष्णु
स्त्रिजगत्परिपालकः एषरुद्रस्तमसंयुतेजगत्प्रलयकारणम् एषमत्स्याद्यवता
भूत्वाभक्तैर्वेदमनुत्तमम् नाघ्याराघ्यलयस्थानेपालयामाससर्वदा सर्वः समवहुसः
पुनेष्ठवैमेदरेवहतलेगते अथाब्धयत्वपुष्टेदिकूर्मरूपोवज्ञमः महीवृसानलया
लाबलयेसूकरोभवत् तोलयामासद्रंष्ट्राग्रेनाद्वोणीवमुनेदनः नारसिंहवपुष्टा
त्वाप्रह्लादरक्षकः पुरा त्रिलोकीकंटकेदत्तःपातयामासनतंनेरवैः पुत्रराज्यसतंद

रा॰
गुगी॰
१४
14

स्तुत्वा हिंसया यातिताः पुरा रामं नत्वम पागम्य याज्ञ्यैवाहस्तत्वनः सुष्ठुहत्वारिणभूभारनिहृ
त्यै भार्गवोभवत् स एष जगतां नाथ इदानीं रामतां गतः रावणादीनि हत्वारिकोटिशो
निहनिष्यति मनुष्येणैव मरणं तस्यापि दृष्टं दुरात्मनः रावणादेशाद्ध्येनापि तस्य साधविता
दरैः पुत्रत्वकांक्षया विष्णुर्दशरथोभवद्धरेः स एव विष्णुः श्रीरामो रावणादिवधाय
हि सीतया सहवनं रामो लक्ष्मणेन महात्मना पद्मासीनात्मने वेधसे भोयाष्टु हिमवत्यन्तकारि
णी रावणादिकेकयीवापि कलाक्षणमेवहि सर्वेषु नीरहः प्राहभूभारहरणाय च
रामोध्यात्मस्वरूपः साक्षात्प्रोक्तो रामेश्यान्महर्षिवनम् श्रुतो रामे सम्प्राहि श्रुयाचिं तां यजनवा
लिशां रामरामेति यो नित्यं जपति मनुजो भुवि तेषां मृत्युभयादीनि न भवन्ति कदा
चन किं पुनस्तस्य रामस्य दुःखशोका महात्मनः रामनाम्नैव मुक्तिः स्यात्कलौ नान्यत्र
कुत्रचित् मायामनुष्यरूपेण विडम्बयति लोककृत् भक्तानां भजनार्थाय रावणस्य
वधाय च रामस्याभीष्टसिद्ध्यर्थं मानुष्यं वपुरास्थितः इत्युक्त्वा विररामाथ वामदेवो
महामुनिः श्रुत्वा तेऽपि हि जानन्त्ये वै रामं ज्ञात्वा हरिं विभुम् नत्वा शरणं ययुः रामं १४

14A

मेवानुचिंतयन् एवं शृणुयाज्ज्ञात्वा संवादं रामसीतयोः तस्य रामे दृढा भक्तिर्भवेद्धि
ज्ञानं सर्वकं रहस्यं गोपनीयं च हृद्यं वेदांतवादिभिः इत्युक्त्वा प्रययौ विप्रस्तेपि रामसंपर
विद्धः ततो रामः समाविश्य पितुर्गेहं समावृतः स्वानुजः सीतया गत्वा कैकेयीमिदम
ब्रवीत् आगताः स्मो वयं मातस्त्वयैतैस्समस्तमावनम् गंतुं कृतधियः शीघ्रमाज्ञापय
तनः पिता इत्युक्त्वा सहसोत्थाय चीराणि प्रददौ स्वयम् रामाय लक्ष्मणायापि सीता
यै च पृथक्पृथक् रामस्तु वस्त्राण्युत्सृज्य वन्यचीराणि पर्यधात् लक्ष्मणोपि तथा चक्रे
सीता तन्न विजानती हस्ते गृहीत्वा रामस्य लज्जया मुखमैक्षत रामो गृहीत्वा तच्चीरं
संस्युके पर्यवेष्टयत् ततः रुरुदुः सर्वे राजदाराः समंततः वसिष्ठस्तु तदाकर्ण्य रु
ष्टितं भर्त्सयन्क्रुधा कैकेयी प्राह दुर्वृत्ते रामः प्रव्रजितस्त्वया कृतः वनवासाय दुष्टे त्वं सीतायै
किं प्रदास्यते यदि रामं सममन्वेति सीता भक्त्या पतिव्रता दिव्याम्बराणि देयं सर्वाभरण
भूषिता रामप्रत्यागमं यावन्नवने ह्येव निवासिनी राजा दशरथश्चाह सुमंत्र रथमान
य रथमारुह्य गच्छेत्त्वं वनं वनचराप्रियम् इत्युक्त्वा राममालोक्य सीतां चैव सलक्ष्मण

रा०
अ यो०
१५
15

दुःखान्निपतितो भूमौ महाशोकपरिप्लुतः ॥ आरुह्योहनुमत्स्कंधे सीतायाश्चांगुलीमणिमपश्यत ॥ रा
मः प्रददौ तिलकं कृत्वापि तेन रक्षामाहरत ॥ लक्ष्मणस्त्वसुग्रीवलेपत्रः स्वहृत्सुगृणीतया गृही
त्वा रक्षमाणहस्तवचोदयामासमासाद्यम् ॥ तिष्ठ तिष्ठ ममैवेति रामाद्दशावच्योब्रवीत् ॥ गच्छ ग
च्छेति रामेण चोदितो चोदयद्दयम् ॥ रामहृदयेन ते रामामूर्छितः प्रपतद्भुवि ॥ योगः सवाल
हृदाश्रुहृद्वाग्भ्रातलक्ष्मणमः ॥ तिष्ठ तिष्ठेति रामेति कोशं लोचनमवग्रः ॥ रामाहृदित्वा
लुचितं मांन पतनदृशाम्भति ॥ कौसल्यायाः रामभ्रातुर्विभ्राणपरिचारकान् ॥ किंचित्का
लं भवेदत्र जीवने दुःखितस्य मे ॥ सुतं दृष्ट्वा नजीवामि विनेमं विनाकृतः ॥ ततो रहे प्र
विश्यैव कौसल्यायाः पपात ह ॥ मूर्छितः सविनादृष्ट्वा तुरीमेव च न स्थिवान् ॥ एवमस्त
नमस्तातीदेशगत्वा तत्रावसत्तदा निशाम् ॥ जलेमात्र भूयनिराहारो वृक्षमूले स्वपन्नभुः ॥ सीत
या सह धर्मात्मा यत्तु भ्रात्राभिरक्षितः लक्ष्मणः ॥ पालयामास धर्मात्मा हृम्यं हे नाम समन्वितः ॥
पौराः सर्वे समागत्य स्थितास्तत्र विस्मिताः ॥ प्रभाते रामं गत्वा नीत्वा वे रक्षामहे वयम् ॥ राम
इति तस्य पंजात्वा ते वां रामो निविस्मितः ॥ नाहं गच्छामि नगरं मन्नवै रूपभागीनः ॥ १५

श्री

15A

भक्तिस्यंतीति निश्चित्य सुमंत्रमिदमब्रवीत् इदानीमेव गच्छामः सुमंत्र रथमानय इ
त्युक्तस्सः सुमंत्रोपि रथं वाहैरयोजयत् आरुह्य रामः सीता च लक्ष्मणोपि ययुर्द्रुतम्
मयोध्याभिमुखं गत्वा किंचिद्दूरं पुनर्ययुः तेपि राममदृष्ट्वैव प्रातः कृत्वा ययुः खिन्नाः
दुःखेनायोध्यां गतं मार्गं पश्यंतस्ते पुनर्ययुः हृदि रामं च सीतां ते ध्यायंतस्तस्थुरन्वहम् ।
सुमंत्रोपि रथं शीघ्रं चोदयामास सादरम् स्फीतान्जनपदान्पश्यन्रामः सीतासमन्वि
तः गंगातीरं समागच्छच्छृंगवेराविदूरतः गंगां दृष्ट्वा नमस्कृत्य स्नात्वा सानंदमान
सः शिंशपावृक्षमूले तु निषसाद रघूत्तमः ततो गुहो जनैः श्रुत्वा रामागममहोत्स
वं सखायं स्वामिनं द्रष्टुं हर्षात्तूर्णं समापयौ फलानि मधुपुष्पाणि गृहीत्वा भक्ति
संयुतः रामस्याग्रे विनिक्षिप्य दंडवत्प्रापतद्भुवि गुहमुत्थाप्य तूर्णं राघवः परिषस्वजे
सपृष्ट्वा कुशलं रामं गुहः प्रांजलिरब्रवीत् धन्योहमद्य मे जन्म नैषादं लोकपावन बभूव
परमानंदसंस्पर्शात्तेंगसंगाद्रघूद्वह नैषादराज्यमेतत्ते किंकरोस्मि रघूत्तम त्वदधीनं समस्तं तु पा
लयास्मात्रघूद्वह आगच्छ देवनगरं पावनं कुरु मे गृहम् गृहाण फलमूलानि त्वदर्थं सं

चितानिमे प्रत्युरक्षीत्वभगवन्ममस्त्वेदाइत्तुहरु रामस्तमाहसुप्रीतोवचनंशृणुमेसखे नष्ट
विष्टोरहंग्रामेवर्षाणिनवपंचच दत्तमयेननोभुंजेफलमूलादिकिंचन राज्यमप्यत
तेमसर्वंत्वमस्वामेतिवल्लभः वद्धीदंप्रस्ताविषुजटामुकुटमाददान वदुधलक्ष्मणेना
ग्रमदितोरघुनंदनः जलमात्रेणमंत्रशाप्यसीतयासहराघवः भ्रातस्तेनकुशपर्णैः
वैःशयनंलक्ष्मणेनहि रुत्वासततत्रनगरेशाक्ष्मादाग्रेययाथुरा सुश्वापतत्रवैदेह्यापु
र्यंकइवसंभृते ततोविदूरेपरितश्चचापसबाणतूणीरधरः सलक्ष्मणः ररक्षराम
परितोविपश्यन्नहिनसार्धंसप्तरामसनेन ॥ अयोध्याकांडेपंचमोध्यायः ॥ महा
देवः ॥ सुप्तंरामंसमालोक्यगुहस्यासूपरिष्ठलः लक्ष्मणंप्राहविनयाद्भ्रातःपश्यप
सिराघवम् शयानंकुशपत्रौघेसंस्तरेसीतयासह यःशेतेस्वर्णपर्यंकेस्वास्तीर्णेभ
वनोत्तमे कैकेयीरामदुःखस्यकारणंविधिनाकृता मंथराबुद्धिमास्थायकैकेयीदुरा
ग्रमाविषात् तच्छ्रुत्वालक्ष्मणःप्राहसखेशृणुवचोमम कःकस्यहेतुर्दुःखस्यकश्चहे
तुःसुखस्यवा स्वपूर्वार्जितकर्मैवकारणंसुखदुःखयोः सुखस्यदुःखस्यनकोपिदा

16A

ताप्रदो दातीति कर्तृहीरेषा अहं करोमीति व्यथाभिमानः स्वकर्मसूत्रग्रथितो हि लोकः
स्वहृन्मित्रारिगुदासीनद्वेष्यमध्यस्थबंधुषु इत्थमेवाचरन्कर्मभोज्यं तत्र न चान्यथा नैनं भो
गागमे वांछा न ते भोगा विवर्जिते आगछेदथवा गछेद्भोगवश्यो भवेत् यस्मिन्देशे
च काले च यस्माद्दायेन केन वा कृतं शुभाशुभं कर्म भोज्यं तत्तत्र नान्यथा अलं हर्षवि
षादाभ्यां शुभाशुभफलोदये विधात्रा विहितं यद्वै तदलंघ्यं सुरासुरैः सुखस्यानंतरं दुः
खं दुःखस्यानंतरं सुखम् द्वयमन्योन्यसंयुक्तं प्रोच्यते जलपंकवत् तस्माद्धैर्येण विद्वां
सः इष्टानिष्टोपपत्तिषु न हृष्यंति न कुप्यंति सर्वं मायेति भावनात् गुहलक्ष्मणसंवादेना
षतो विमले नभः बभूव रामः सलिले कृतध्यानः समाहितः उवाच शीघ्रं सुदृढां नाव
मानीय मे सखे श्रुत्वा रामस्य वचनं निषादाधिपतिर्गुहः स्वयमेव सुदृढां नावमानीय
शुभलक्षणाम् स्वामिन्नारुह्यतां नौका सीतया लक्ष्मणेन च वाहयेत्स्वजातिभिः सार्धं
महमेव समाहितः तथेति राघवः सीतामारोप्य शुभलक्षणां गुहस्य हस्तावालंब्य
स्वयं चारुरुहे ततः आयुधानीन्समानीय लक्ष्मणोप्यारुरोह च गुहस्तां वाहयामास ।

रा॰
कि॰
१०
17

ज्ञातिभिः सहितः स्वं गंगामध्यगतां गंगां शश्वद्यामासजानकी देविगंगेनमस्तेस्तु
निस्तीर्णावनवासतः रामेणसहिताहंत्वांलक्ष्मणेनचपूजये सुरामांसोपहारैश्चना
नावलिभिराहृता इत्युक्त्वापवनःकालेशानैहृष्टीर्णजगमतुः गंगायास्तीरमवापुरामि
च्छामित्वयासह श्रुत्वातौदेहिनाजैःह्रनोवेत्थाणाह्यनास्थहे स्फत्वानैषादवचनंश्रीरा
मस्त्याब्रवीत् वनेईशामसाःस्थित्वादंडकेपुनरप्यहं आयास्यामित्युदितंसत्येनामे
तेनममभाषितम् इत्युक्त्वालिंग्यतंभक्तंसमाश्वास्यपुनःपुनः निवर्तयामासगुहंसो
पिकृत्वाब्रुहृदयो ततःसप्यमगोहत्वाप्रकाहत्वाचितेत्रयः भुक्त्वात्रतत्रतलेस्थाःसु
खमासंततोनिशाम् ततोरामस्तुवैदेह्यालक्ष्मणेनसमन्वितः भरद्वाजाश्रमपदंयात्वा
बहिरुपास्थितः ततैवंवदुकंहृष्ट्वारामःशाकुचदेवहो रामोदाशरथिःसीतालक्ष्मणा
भ्यांसमन्वितः आस्तेवहिर्वनस्पोतिस्नुचतुनांमुनिसन्निधौ तच्छ्रुत्वासहसागत्वापादयोः
पतितोमुनेः स्वामिन्रामःसमागत्यवनाद्वाहिर्वस्थितः सभार्यःसानुजःश्रीमानाह
सादेवसान्निभः भरद्वाजायमुनयेतापसाययशोचितं तच्छ्रुत्वासहसोत्थायभरद्वाजो

राम
१०

17A

मुनीश्वरः गृहीत्वार्घ्यं च पाद्यं च रामसामीप्यमाययौ दृष्ट्वा रामं यथान्यायं पूजयित्वा
सलक्ष्मणं आह मे पर्णशालां भो राम राजीवलोचन आगच्छ पादरजसा पुनीहि व।
मुनेद्य इत्युक्त्वा गृहमानीय सीतया सह राघवो भक्त्या पुनः पूजयित्वा चकाराति
थ्यमुत्तमम् अद्याहं तपसः पारं गतोस्मि तव संगमात् ज्ञातं राम तवोदंतं भूतं चा
गामिकं च यत् जानामि त्वां परात्मानं मायया कृतमानुषम् यदर्थमवतीर्णोसि
प्रार्थितो ब्रह्मणा पुरा यदर्थं वनवासस्ते यत्करिष्यसि वै पुरा जानामि ज्ञानदृष्ट्या
ते जातया त्वदुपासनात् इतः परं त्वां किं वक्ष्ये कृतार्थोहं रघूत्तम यत्त्वां पश्यामि र
कारुण्यपुरुषं प्रकृतेः परम् रामस्तममिवाद्याह सीतालक्ष्मणसंयुतः अनुग्रा।
ह्यास्त्वया ब्रह्मन् वयं क्षत्रियबंधवः इति संभाष्य तेनाग्य उषित्वा मुनिसन्निधौ प्रातः।
स्नात्वा यमुनामुत्तीर्य मुनिदारकैः कृतप्लवेन मुनिना दृष्टमार्गेण राघवः प्रय
यौ चित्रकूटाद्रिं वाल्मीकेराश्रमं शुभम् गत्वाश्रमे वाल्मीकेः सह बहुमुनिसंकुले
नानामृगद्विजाकीर्णं नित्यपुष्पफलादिकं तत्र दृष्ट्वा समासीनं वाल्मीकिं मुनिसत्तमं

ननामशिरसारामोलक्ष्मणेनचसीतया दृष्ट्वारामंरमानाथंवाल्मीकिर्लोकसुंदरं
जानकीलक्ष्मणोपेतंजटामुकुटमंडितम् कंदर्पसदृशाकारंकमनीयांबुजेक्षणम्
दृष्ट्वैवसहसोत्थायविस्मयानिमिषेक्षणः आलिंग्यपरमानंदंरामंहर्षाश्रुलोचनः
पूजयित्वाजगत्पूज्यंभक्त्यार्घ्यादिभिरादृतः फलमूलैश्चमधुरैर्भोजयित्वाचलालि
तः राघवःप्रांजलिःप्राहवाल्मीकिंविनयान्वितः पितुराज्ञांपुरस्कृत्यदंडकानाग
तावयम् भवंतोयदिजानंतिकिंवक्ष्याम्यत्रकारणम् यत्रमेसुखवासायभवेत्स्थानं
वदस्वतत् सीतयासहितःकालंकिंचित्तत्रनयाम्यहम् इत्युक्तोराघवेणासौमुनिः
सस्मितमब्रवीत् त्वमेवसर्वलोकानांनिवासस्थानमुत्तमम् तवापिसर्वभूतानि
निवाससदनानिच एवंसाधारणंस्थानमुक्तंतेरघुनंदन सीतयासहितस्येतिवि
शेषंपृच्छतस्तव तद्वक्ष्यामिरघुश्रेष्ठयत्तेनियतमंदिरम् शांतानांसमदृष्टीनामद्वे
षाणांचजंतुषु त्वामेवभजतांनित्यंहृदयंतेतिमंदिरम् धर्माधर्मान्परित्यज्यत्वामे
वशरणंगताः निर्द्वंद्वानिःस्पृहास्तेषांहृदयंतेसुमंदिरम् निरहंकारिणःशांतायेरागा

18A

गद्वेषकारिणः समलोष्टाश्मकनकास्तेषां चरुदर्पणरहस्यम् त्वयि दत्तमनोबुद्धिर्यः
संतुष्टः सदा भवेत् यो न द्वेष्टि प्रियं प्राप्य अप्रियं प्राप्य न हृष्यति सर्वं समं पश्यति निश्चित
नाभजेन मनोरहस्यम् षड्भावादिविकारांश्च देहे पश्यति नात्मनि तदुक्तं द्वन्द्वमोह
वद्गुः खप्राणस्थाने निरीक्षते संसारधर्मैर्निर्मुक्तस्तस्य तेषां न मे रहस्यम् पश्यति
ये सर्वं गुणागुणप्रत्ययं विद्धि न समन्यमनन्तमेकम् अलेपकं सर्वगतं वरेण्यं तेषां
दृष्टं सहस्रांतयावस निरन्तराभ्यासरतो भवानी तत्प्रसादं सेवापरो निश्चिता नाम
त्वत्रास्मकीन्याहिकल्पषात्मनां सीता समेतस्य रहस्यदक्षे रामत्वत्रासमद्धिमा
वर्ण्यते केन वा कथम् यत्प्रभावाद्दशरथसुतस्त्वं विजयवानभवान् अतः केकिनिकेतु
किरातैः महर्षिभिः यत्प्रभावाद्विजन्मसुराचारतैः सदा रुद्रयोगिभिः पुरा
युज्यत्रामजितात्मनः ततस्त्रोत्रैस्वसंगमयोगैः समभवत्पुरा धनुर्बाणधरो नित्यं
जीवानामन्तको यमः एकदा मनयः समहृष्टा महति कानने मालानम पाशकांशा
नोज्वलनार्कसमप्रभाः ताननुधावल्लोभेन तेषां सर्वं परिच्छदान् गृहीतकामसत्वा

वा॰ हृंतिष्ठतिचेतिचाक्रवत् हृष्ट्वामांस्वनयोश्चाल्किमायासिद्विजाधम श्रहंतानक्रवंकिं
सु॰ यो॰ चिदाहाभंसवनिसत्तमाः ध्रुवदारारयःसंतिवहवोमेत्तुभक्तिलाः नेषांसंरक्षणार्थाय
१५ वाग्मिणीरिकाननेन ततोमाम्रुचुरञ्ञाः हृत्वागत्वाक्रतंवकम् योयोमायाप्रतिदि
नक्रतेनपापंसंचयः हूयंतमातिनःकिंवानेतिवेतिश्चयकृष्ट्यक् वयस्यांस्यामहे
19 यावदाराग्निश्चासिनिश्चितः तथेत्युक्त्वागृहेगत्वामुनिभिर्यदुदीरितम् पृष्टवैपुत्रदा
रादीस्तेनकोहेयदुत्तम पापंतवैवतत्सर्वंवयंतफलभागिनः तच्छ्रुत्वाजातनिर्वेदो
विचार्यपुनरागतः मुनयोग्रवतिष्ठंतिकरुणाशरणामानसाः मुनीनोदृष्टानादेव
शुद्धांतःकरणोःभवम् धनुराद्यीन्यविन्यस्यदंडवन्यतितोस्म्यहम् रक्षध्वमांमुने
श्रेष्ठागार्त्तंनरयार्णवे इत्युक्तेपतितंदृष्ट्वामामूचुर्मुनिसत्तमाः उत्तिष्ठोत्तिष्ठभ
द्रंतेसफलःसत्समागमः उपदेक्ष्यामहेतुभ्यंकिंचिन्नैवमोक्षमे परस्परंसमा
लोच्यचक्रुर्नैमोयंद्विजाधमः उपदेक्ष्यामवमत्वातेसस्यापिशरणागतः हस्ताणीयःप्र राम
यत्नेनमोत्तमार्गोपदेशतः इस्वाकाराममेतेनामसव्यस्तादरसर्वकम् धकाग्रमन १५

19A

साद्यैव रामेति जप सर्वदा आगच्छामः पुनर्यावत्तेस्त्वयाकार्यमंजसा जपत्वेकाग्रम
नसा बाल्यं विस्मृतवानहं एवं बहूनियोकालेगतेनिश्चलरूपिणः सर्वसंगविहीन
नस्य वाल्मीकोभून्ममोपरि ततो युगसहस्रान्ते ऋषयः पुनरागमन् मामूचुर्निः
क्रमस्वेति तच्छ्रुत्वा तूर्णमुत्थितः वाल्मीकाद्विर्गतस्त्वाहं नीहाराद्विव भास्करः मा
मप्याहुर्मुनिगणा वाल्मीकिस्त्वं मुनीश्वरः वल्मीकाद्विर्गतो यस्माद्द्वितीयं जन्म ते
भवत् इत्युक्ताते ययुर्दिव्यगतिं रघुकुलोत्तम अहंतेरामनाम्नो मेसिद्धप्रभावादीः
दृशोभवम् अद्यसाक्षात्प्रपश्यामि ससीतं लक्ष्मणान्वितम् रामं राजीवपत्रा
क्षं तत्कालेनात्रमगाधः आगच्छ राम भद्रंते स्थले वै दर्शयाम्यहम् एवमुक्त्वा मु
निः श्रीमान् लक्ष्मणेन समन्वितः शिष्यैः परिवृतो गत्वामध्ये पर्वतराजयोः तत्र शा
लाः सुविस्तीर्णा कारयामास शोभनाः प्राक्पश्चिमदक्षिणोदक्शोभनं मंदिरं शु
भं तत्कालसहितो रामो लक्ष्मणेन समन्वितः तत्रते देवसहशालावसन्भवनोत्तमे
वाल्मीकिनानित्यमहर्षितो यरामः ससीता सहलक्ष्मणेन देवैर्मुनीन्द्रैः सहितोस

रा.
अ. यो
२.
२०

दासेस्वर्गेयथादेवपतिस्तथाच्या ॥ श्रुणोध्याकांडेषष्ठोध्यायः ॥ महादेवः ॥ सुमंत्रो
पिनदागोध्यांहित्वातेप्रविवेशाह वस्त्रेणमुखमाच्छाद्यवाष्पाकुलितलोचनः ब
हिरेवरथंस्थाप्यराजानंद्रष्टुमाययौ जयशब्देनराजानंस्तुत्वातंप्रणनामच ततोरा
जानमतंत्सुमंत्रंविह्वलोब्रवीत् सुमंत्रारामः कुत्रास्तेसीतयालक्ष्मणेनच कुत्रत्य
क्तस्त्वयारामः किंमांपापिनमब्रवीत् सीतावालक्ष्मणोवापिनिर्दयंमांकिमब्रवीत्
हारामसकरुणानिधेहासीतेप्रियावेदिनि दुःखार्णवेनिमज्जंतंम्रियमाणंनपश्यसि
विलप्यैवंचिरंराजानिमग्नोदुःखसागरे एवंमंत्रीरुदंतंतंप्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत्
रामःसीताचसौमित्रिर्मयानीतारथेनते शृंगवेरपुराभ्याशेगंगाकूलेव्यवस्थिताः
गुहेनकिंचिदानीतंफलमूलादिकंचयत् स्पृष्ट्वाहस्तेनसंप्रीत्यानाग्रहीद्विससर्जत
त् वटक्षीरंसमानाय्यगुहेनरघुनंदनः जटामुकुटमाबध्यमामाहरघुनंदनः सुमंत्र
ब्रूहिराजानंशोकस्तेस्तुनमत्कृते आश्वासयत्नवानानंदंशोकपरिप्लुतम् सीता राम
वाष्पपरीताक्षीमामाहस्वपसन्नम दुःखगद्गदयावाचारामंकिंचिदवेक्षती सा २.

होताश्रमीपातेनसूहिंश्रुत्वोपरांत्रजे इतिश्रुतदतोसीतागतानां किंविरवाष्पुखौ ततः।
मास्त्रपरीतावीनावमाक्रतर्तेनदा यावत्कंतोममुश्रीयंगानास्तावदहंस्थितः ततोऽदुः
खेनमहताग्रनेवाहमागतः ततोकदतीकौसल्याराजानमिदमब्रवीत् केकेय्याश्रि
तभायोयेग्रुन्नौऽद्ववाल्वरम् ज्ञेवान्पेदिहिनेष्यवमत्सुतः किंविनास्मितः हत्वात्वम
वतत्वंवैमिदानीं किंकृतोदिषि कौसल्यावचनंश्रुत्वा तेनस्पृष्ट्वाप्रीना पुनः शोका
न्नशृण्वन्तः कौसल्यामिदमब्रवीत् दुःखेनम्रियमाणांमां किंपुनर्दुःखयस्यलम् इ
दानीमेवमेप्राणान् क्रामिष्यन्ति निश्चयात् पुराहंबालभावेविवेकेनविनाकृता
किंचाहंयौवनोद्रिक्तश्चापबाणधरोनिशि श्रवणंसरयामध्येक्रानघ्नास्तीरेमहावने
नसपंनाचमसमयेपत्नेकश्चिदहशार्दूलः पिपासार्दितयोपिश्रोजलमानेतुमुद्यतः शब्द
रपूर्णेकुंभेतदाशद्धोमहानभूत् गजः पिबति पानीयमिति मत्वा महानिशि शब्दवे
धिबाणंधनुर्विसृष्टंपायशाहंवेधिनमन्दधीःपरम् हा हतोस्मीति तेनाभूत्क्रोशोमानुषस्वरः
कस्यापिनकृतोदोषोमयाकेनहतोविधे पश्चात्तेनहिमांमातापिताचैवजलकांक्षया।

रा॰ नत्वत्तोभयमेतस्मात्त्वत्तोहंपौत्रकश्चवः प्राणैर्वियोक्तायस्त्वांवैत्वामिहशरण्योस्म्यहम्
म॰ यो॰ स्वजीवनंत्वामयाविद्धित्वात्मह्यसिमोम्बने इत्युक्त्वापादयोस्तस्यपतितोगृध्रराड्दाव
२१ रः नदामामहस्मस्मतिर्मांभैर्षीर्नेयमन्नम ब्रह्महत्यास्पृशेत्वांवैपश्योहंतपसि
21 स्थितः पितरौमांपुत्रौदृष्ट्वातद्गात्रौपरिपीडितौ नयोस्तस्मद्दकंदेहिशीघ्रंत्वमवि
चारयन् नोचेत्त्वांभस्मसात्कुर्यांपिताभेपरिकुप्यति नतेहत्वातितेनत्वाहतेनस
वेनिवेदय पालयस्वप्रमेहत्प्राणांस्त्वत्यागमपीडितः माभैषीरितिमांप्राहस्व
स्त्वहत्याभयंनते मत्पितुः सलिलंदत्वानत्वाप्राथयजीवितम् इत्युक्तोगतेना
शीघ्रंबाणमस्मादेहतः सतलंकलशंधृत्वागतोहंपत्रदंपती आर्तौचहृष्टान्वः
दृष्टौत्वान्मियापासार्दितौनिशि नायातिसलिलंपुत्रः किंचात्रकारणं स्वनन्वपा
तिकौहृष्टौशोचौतदपरिपीडितौ श्रावाम्नयेत्वनैकिंवाभक्तिमानवयोर्हिसः इति
विलापितौसहस्रौस्मरात्स्मामाथांधानि श्रुत्वाथाहपितापुत्रः किंविलंबः कृतस्त्वया दे राम
त्वावयोस्तत्पानीयंत्वंपिबशीघ्रमक एवंविलपतोभीत्यासकाशमगमंशनैः पादयोः २१

21A

शृणु यत्पुरावृत्तं मम वै विनयान्वितः नाहं पुत्रो युवायोध्याया राजानादशरथो महम् पा
पोऽहं मृगयायां सक्तो रात्रौ मृगविहिंसकः नलावनारात्र हरतोऽहं स्थित्वा जलगतं ध्वनि
श्रुत्वाहं शब्दवेधित्वादेकं बाणमथात्यजम् हतोऽस्मीति ध्वनिं श्रुत्वा भयाद्गत्वाहमागतः
नदी विकीर्यं पतितं हृष्ट्वा तत्र निरायकम् भीतो गृहीत्वा तत्पादौ रक्ष रक्षेति चाब्रुवम्
मा भैषीरिति मां प्राह ब्रह्महत्या भयं न ते मत्पित्रोः सलिलं दत्वा नत्वा प्रार्थय जीवितं
इत्युक्तोऽमुनिना तेन हृता गतोऽस्मि निर्हिंसकः रहितौ वृद्धयोः पुत्रो पृष्टोऽन्वबुद्धे प्रणतागतः
इति श्रुत्वा महद्दुःखी तौ विलप्य बहु शोचतं पतितौ तौ मुनी तत्र यत्र पतनं शावि लेविले
ततो नीतो मुनी तेन यत्र मत्या तौ वृद्धदम्पती स्पृष्ट्वा सलिलं तौ रहस्ताभ्यां वृद्ध शोचयद्विपलेतः
हाहेति क्रन्दमानौ तौ पुत्र पुत्रेति चोचतुः जलं देहीति पुत्रेति किमर्थं न ददास्यलं ततो
मामूचतुः शोकेन विनौ रघु संभूपते मया नैव रचितौ चितिस्त्वत्र विवेशितौ अथ स्वर्गा
गमिकत्स्य हो हयात्तत्र रविपतः तत्र वृद्धः पिता प्राह त्वमप्येवं मरिष्यसि पुत्रशोकेन
मरणं प्राप्स्यसे वचनान्मम सोऽहं दीर्घमायाः शापकालो निवारितः इत्युक्त्वा विल

रा०
अ यो०
२२
२२

लापाये राजा शोकसमाकुलः हा राम पुत्र हा सीते हा लक्ष्मण गुणाम्बुधे त्वद्वियोगाद
हं प्राप्तो मृत्युं कैकेयसंभवम् वदन्नेवं दशरथः प्राणांस्त्यक्त्वा दिवंगतः कौसल्याद्याश्च
स्त्रियश्चान्यास्तथा राजयोषितः चुक्रुशुश्च विलेपुश्च रामाद्यनष्टकेकम् ॥ वसिष्ठः राश्र
ययौ तत्र यानमंत्रिभिरावृतः तैलद्रोण्यां दशरथं स्थापयित्वा दूतानथाब्रवीत् गच्छत त्वरि
तं यात्वा युधाजिन्नगरं प्रति तत्रास्ते भरतः श्रीमान्शत्रुघ्नसहितः प्रभुः उच्यतां भरतः
शीघ्रमागच्छतु समातया श्रयोध्यां प्रति राजानं कैकेयीं चापि पश्यतु इत्युक्तास्त्वरि
तं दूता गत्वा भरतमातुलम् युधाजितं प्रणम्याथ भरतं सानुजं प्रति वसिष्ठस्त्वाह
वीरं जगद्भरतः सानुजः प्रभो शीघ्रमागच्छतु श्रीमदयोध्यामविचारयन् इत्युक्तस्सो
पि भरतः त्वरितो भयविह्वलः श्राययौ गुरुणा दिष्टः सह दूतैः ससानुजः गतो वा
राघवस्यापितुः किं किंचिदुपस्थितम् इति चिन्तापरो मार्गे चिन्तयन्नगरं ययौ नगरं भ्र
ष्टलक्ष्मीकं जनसंबाधवर्जितम् उत्सवैश्च परित्यक्तं दृष्ट्वा चिन्तातुरोभवत् प्रविश्य
राजभवनं राजलक्ष्मीविवर्जितम् अपश्यत्केकयीं तत्रैकामिनीमासनस्थिताम् । राम
२२

न्ना मश्विरसापारौमाहर्भितिसमन्वितः आगतं भरतं दृष्ट्वा कैकयी प्रेमसंभ्रमात्
उत्थायालिंग्य मूर्द्धान्याघ्राय कल्याण [illegible] संस्थिता पृष्टवत्याय पप्रच्छ कुशलं स्वकुलस्य
सा पिता मे कुशली भ्राता माता [illegible] कुशलं तव दिष्ट्या त्वमद्य कुशली मया दृष्टोसि
पुत्रक इति हृष्टः सभरतो मातरं [illegible] कृतेंद्रियः दूयमानेन मनसा मातरं समपृच्छत
मातः पिता मे [illegible] संस्थिता तयाविना न मे तातः कदाचिद् दृष्टास्थि-
स्थितः इदानीं द्रष्टुमुत्कंठितोहं [illegible] अदर्शनभयं मे यत्तु भयं दुःखं च जायते
इत्याह कैकयी पुत्रं किं दुःखेन न तवानघ या गतिर्धर्मशीलानां सम्यक् संपादितात्मना-
म् तां गतिं गतवान् [illegible] नित्यं वत्सल नक्तं [illegible] भरतः शोकवि-
ह्वलः हा तात [illegible] ये [illegible] मे [illegible] कि-
गुणतोसि मे इति विह्वलितेन [illegible] उत्थाय [illegible] कैके-
कैयी पुत्रमब्रवीत् समाश्वसिहि [illegible] मया [illegible] भरत [illegible]
[illegible] प्राणाः किमब्रवीत् न माह कैकयी देवी भरते भयवर्जिता हा राम राम

रा॰ सीतेति लक्ष्मणेति पुनः पुनः विलपन्नेव तच्चित्ते देहं त्यक्त्वा दिवं ययौ तातमाह भ
अयो॰ रतोऽहं च रामः सन्निहितो न किं तथैव लक्ष्मणो वापि सीता वा कुत्र ते गताः ॥
२२ कैकयी ॥ रामस्य यौवराज्यार्थं पित्रा ते संभ्रमः कृतः तव राज्यप्रदानाय तदाहं
23 विघ्नमाचरम् राज्ञा दत्तं हि मे पूर्वं वरदेन वरद्वयम् याचितं तदिदानीं मे तयोरेके
न तेऽखिलम् राज्यं रामस्य चैकेन मुनिवृत्तं प्रवेशितम् ततः सत्यपरो राजा राज्यं
दत्वा तवैव हि रामं संप्रेषयामास वनमेव पिता तव सीताप्यनुगता रामं पातिव्र
त्यमुपाश्रिता सौभ्रात्रं दर्शयँल्लोके अनुयातः स लक्ष्मणः वनं गतेषु सर्वेषु राजा
तानेव चिन्तयन् प्रलपन् राम रामेति ममार नृपसत्तमः इति मातुर्वचः श्रुत्वा वज्रा
हत इव द्रुमः पपात भूमौ निःसंज्ञस्तं दृष्ट्वा दुःखिता तदा कैकेयी पुत्रमाह वत्स
शोकेन किं तव राज्ये महति संप्राप्ते दुःखस्यावसरः कृतः इति ब्रुवन्तीमालोक्य
मातरं प्रत्युवाच ह शुभे भाषा किं पापे मत्तो वै त्वं भर्तृघातिनि पापे त्वद्गर्भजातोऽहं राम
पापवानस्मि सांप्रतम् अहमग्निं प्रवेक्ष्यामि विषं वा भक्षयाम्यहम् खड्गेन वाथवात्मानं २२

मात्वंहत्वायामियमसदनम् भर्तृघातिनिदुष्टेत्वंकैकेयीपापंगमिष्यसि इतिनिर्भ
र्त्स्यकैकेयींकौसल्याभवनंययौ सापितंभरतंदृष्ट्वामक्रंदंठारुरोदह पादयोः
पतितंकौसल्याभरतोपितदारुदन् आलिंग्यभरतंसाधीरामममातायशस्विनी कौ
शल्यादीनवदनामात्स्कुनेचेदमब्रवीत् पुत्रत्वयिगतेदूरंसर्वमेवसमर्पितम् उ
त्कंमातामयाकृतंसर्वंत्वयावैमातृचेष्टितम् ॥ पुत्रःसभार्योवनमेवयातासलक्ष्मः
णोमेवहुरामचंद्रः चीरांबरोवद्धजटाकलापःसंत्यज्यमामत्रदुःखसमुद्रमग्रां
हेरामहामेवहुवत्सनाथजातोसिमेत्वंपरतःपरात्मा तस्यापितुःस्वजनहाति
मोवैविविधंवलीयाविधिरेवमेननीषा सएवंभरतोवीक्ष्यविलपंतंभशंशुचा पादे
गृहीत्वायाहेदंदुःखमानर्त्वोममकैकेय्यायत्कृतंकर्मममराज्याभिषेचने
समयेदायादेनानासिमयाचोदितायादि पापंभवतुतदामातद्वत्स्यमाशुतो
त्पन्नंहत्वावसिष्ठंस्ववेदशुश्रूषायांममनोनास्ति मूढायासमायामिवितत्समोना
क्ययाधि इत्येवंशपथंकृत्वारुरोदभरतस्तदा कौसल्याःतमथालिंग्यपुत्रजा

रा॰
अ॰ यो
२४
१५

नामिमाश्चवः ॥ श्रीमहादेवः ॥ एतस्मिन्नंतरे स्नात्वा भरतस्य समागमे वसि
ष्ठो मुनिभिः सार्धं प्रययौ रामसंनिधिम् रुदंतं भरतं दृष्ट्वा वसिष्ठः प्राह सादरम् वृ
द्धो राजा दशरथो ज्ञानी सत्यपराक्रमः भुक्त्वा मर्त्यसुखं सर्वमिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः
अश्वमेधादिभिर्यज्ञैर्लब्ध्वा राममरिंदमम् अंते जगाम त्रिदिवं देवेंद्रार्धासनं प्रभुः
तं शोचसि वृथैव त्वमशोच्यं मोक्षभाजनम् आत्मा नित्योऽव्ययः शुद्धो जन्मनाशा
दिवर्जितः शरीरं जडमत्यर्थमपवित्रं विनश्वरम् विचार्यमाणे शोकस्य नावका
शः कथंचन पिता वा तनयो वापि यदि मृत्युवशं गतः मूढास्तमनुशोचंति स्वात्म
ताडनपूर्वकम् निःसारे खलु संसारे वियोगो ज्ञानिनां यदा भवेद्वैराग्यहेतुः स शां
तिसौख्यं तनोति च जन्मवान्यदि लोकेऽस्मिंस्तर्हि तं मृत्युरन्वगात् तस्मादप
रिहार्योऽयं मृत्युर्जन्मवतां सदा स्वकर्मवशतः सर्वजंतूनां प्रभवाप्ययौ विजानन्न
प्यविद्वान्यः कथं शोचसि बांधवान् ब्रह्मांडकोटयो नष्टाः सृष्टयो बहुशो गताः राम २४
शुष्यंति सागराः सर्वे कैवास्था क्षणजीविते चलपत्रांतलग्नांबुबिंदुवत्क्षणभंगुरं

स्वाशुः प्रयाति वेलायां कलत्र पुत्र धन तत्र देवी प्राकृत न देहोस्य कर्मणा देहवान्
नः न देहोस्य न च पुनर्देवं देहः सदात्मनः यथा त्यजति वै जीर्णं वासो देहं त्यजेत्त
न नश्व तथा जीर्णं त्यजति त्यक्त्वा देही देहं पुनर्नवम् भजते व सदा तत्र शोकस्यावस
रः कृतः आत्मा न म्रियते नैव जायते वर्धते न च षड्भाव वर्जितो नित्यः सत्यज्ञानावि
ग्रहः आनंदरूपो वृद्ध्यादि [illegible] वर्जितः एक एव परो ह्यात्मा ह्यद्विती
यः समास्थितः इत्यात्मानं स्वरूपं ज्ञात्वा [illegible] शोकं कृत्वा कियाम् नैव शोच्यापि
त देह संहत्य स विवेः स्वकृत [illegible] यथा यमस्याभीष्म नंदनः इति संबोधितः
सात्वात् गुरुणा भवन्सदा विसृज्य ज्ञानजं शोकं चक्रे स विधिवत्क्रियाः गुरुणो
क्तप्रकारेण साहिताग्निर्यथाविधिः [illegible] देहं [illegible] कर्मणा य
कादशाहनि प्राप्ते ब्राह्मणान्वेदपारगान् भोजयामास विधिवत् [illegible] शय्या [illegible]
पुः उद्दिश्य पितरं तत्र ब्राह्मणेभ्यो ददौ वसु देहो गवां सहस्राणि ग्रामरत्ना[illegible]
णि च अश्व [illegible] भूषणैः परि

वादिनः रामेरण्ये प्रयाते स्म तत्र जनकसुता
लक्ष्मणाभ्यां सहैवोर्व्यां मातामेरवद्दमीवप्रद
हतिहृदयं दर्शनादेवमध्यः रामश्यामारण्य
मध्ये सीरमतिश्रुविलसत्कैलापपाश्वराज्यं रा
मं सीतासमीतं स्मितरुचिरमुखं नित्यमेवा
वमेवे ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमा
महेश्वरसंवादे अयोध्याकांडे सप्तमोध्यायः
१ रामायनमः ॥

25A

ॐ श्रीमहादेव उवाच ॐ वसिष्ठो मुनिभिः सार्धं मंत्रिभिः पुरवासिभिः राज्ञां तु भांडैव
सभामुन्निभासनविष्टाहिभः तत्रासने समासीनस्तत्रस्मेवुद्वापरः श्रानीय भरतेन
त्रचोपवेश्य महात्मने सुग्रीवीहूवनेदेशकालोचितमविदम्ः वत्सराज्येभिषेच्या
महात्मन्पितृशासनात् कैकेय्यायाचिते राज्यं वदर्थे भक्तवर्धम सत्यसंधो दशर
थः प्रतिज्ञां प्रदत्तौ किल अभिषेको भवत्वयमत्विभिर्मन्त्रपूर्वकम् तच्छ्रुत्वा भरतोऽ
प्याहममराज्येन किंमृते राजाधिराजो रामस्तव यत्नैव किंकराः श्वः प्रभाते रा
मिष्यामि रामसमानेतुमंजसा अहं स्वयं मातरैव कैकेयी गाहसौविना हनिष्या
म्यधनैवाहं कैकेयीं भर्तृघातिनीम् किंतु मातेति रघुश्रेष्ठः ह्रीहं ताबेद्वनिष्यति
तस्मान्नत्तेरामिष्यामि यावद्वा रेणदं तुकानू शत्रुघ्नसहितस्तूर्णं शृंगगच्छतवानरा
रामो यथा वनेयातस्तथाहं वल्कलांभरः फलमूलकृताहारः शत्रुघ्नसहितो वने
भूमिश्यायी जटाधारी यावद्रामो निवर्तते इति निश्चित्य भरतस्तत्रसंमित्रा यत्नाद्दि
नान् साधु साधिति ते सर्वे प्रशशंसुर्मुदान्विताः ततः प्रभाते भरते गच्छतं सर्वसेनि

काः अनुजग्मुः सुमंत्रेणचोदितास्ताश्च कुंजराः कैलासाग्रावाजद्धारावाभिषुप्रस्थवाहि
नाः छादयंतोभुवंसर्वे पृष्ठतःपार्श्वतोगताः श्रेणीवीरभटास्तावागगाम्हेलसमेततः उ
वासससमहासोनस्यागतोभवतोकिल पापकंतेनवायानिरामस्यविदितात्मनः गत
त्वातन्हृदयंजेयपरिशुद्धस्तरिष्यति गंगांतोवेत्समाक्रम्यनावत्तिष्ठतिसान्धुधाः स्ना
नयोगिसमीपस्थाःपश्यंतस्सर्वतोदिशः इतिसर्वासमादिश्यगुहोभरतमागताः उ
पायनानिसंगृह्यविविधान्यद्भुतान्यपि प्रययौज्ञातिभिःसार्धंबहुभिर्विविधायुधैः
निवेद्योपायनान्यग्रेभरतस्यसमंततः दृष्ट्वाभरतमासीनंसानुजंसहमंत्रिभिः चीर
वल्कलधरंश्यामंजटामुकुटधारिणम् राममेवानुशोचंतंरामरामेतिवादिनम् न
नामशिरसाभूमौगुहोहमितिचाब्रवीत् शीघ्रमुत्थाप्यभरतोगाढमालिंग्यसादर
म् पृष्ट्वानामयमव्यग्रःसत्वायमितिचाब्रवीत् भ्रातस्त्वंराघवेनात्रसमेतःसममव
स्थितः रामेणालिंगितःसार्धंप्रणयेनामलात्मना धन्योसिकृतकृत्योसियत्वयाप
रिभाषितः रामोरात्रौवयत्रास्तेलक्ष्मणेनचसीतया यत्रगमस्त्वयादृष्टस्तन्मेनय

गुरु

26A

त्वप्तन सीतया सहितो यत्र स्वपत्तृणसंस्तरे तं राममश्रयित मोभक्तिमानतिमा
ण्यवान् इति संस्मृत्य संस्मृत्य रामं साश्रुविलोचनः गुहेन सहितस्तत्र यत्र रामः स्थि
तो विशि तदा ददर्श भवनं स्थले कुशास्तृतम् सीताभरणसंलग्नस्वर्णबिंदुभि
रांचितम् दुःखसंतप्तहृदयो भरतः पर्यदेवयत् अहो सुकुमारी या सीता जनक
नंदिनी प्रासादे रत्नपर्यंके कोमलास्तरणे शुभे रामेण सहिता शेते सा कथं कुशावि
ष्टरे शेते रामेण सहिता दुःखेन मम दोषितः धिक् मां जातोस्मि कैकेय्याः पापराशिः
समानतः मन्निमित्तमयं क्लेशो रामस्य परमात्मनः राममेव सदान्वेति वनस्थमपि
हृष्टवत् अहं रामस्य दासा ये तेषां दासस्य किंकरः यदि स्यां सफलं जन्म मम भूयाद
संशयं भ्रातर्जानासि यदि यत्नं कथय सत्वममाखिलम् यत्र तिष्ठति तत्राहं गच्छाम्या
नेतुमंजसा गुहस्तच्छ्रुत्वा हृदयंगमं तस्मै तं ह्यब्रवीत् देव त्वमेव धन्योसि यस्य ते
भक्तिरीदृशी रामे राजीवपत्राक्षे सीतया लक्ष्मणेन च चित्रकूटाद्रिनिकटे मंदा
किन्या विहरतः सर्वेषां मास्म मयदेशमनिश्चिति साग्रजः ज्ञानेकासहितानदात

रा० अयो ४२ 27

स्वात्मन्यास्ते किल प्रभुः तत्र गत्वा महे शीघ्रं गंगां तत्र मिहार्हसि इत्युक्त्वा चरितेनात्मा
नावः पंचशतानि च समानयन्नसैन्यस्य तत्तैर्गंगां महानदीम् स्वयमेवानयेत्पृक्
राजनावं गुहस्तदा आरोप्य भरतं तत्र शत्रुघ्नं तत्र मातरम् वसिष्ठं च तथान्यं च कै
केयीं चान्ययोषितः तीर्त्वा गंगां ययौ शीघ्रं भारद्वाजाश्रमं प्रति दूरे स्थाप्य महासैन्यं
भरतः सानुजो ययौ आश्रमे मुनिमासीनं ज्वलंतमिव पावकम् दृष्ट्वा ननाम भ
रतः साष्टांगमतिभक्तितः ज्ञात्वा दाशरथिं प्रीत्या पूजयामास सो मुनिः पप्रच्छ
कुशलं दृष्ट्वा जटावल्कलधारिणम् राज्यं प्रशासतस्ते यत्किमेतद्वल्कलादिक
म् आगतोसि किमर्थं त्वं विपिनं मुनिसेवितम् भरद्वाजवचः श्रुत्वा भरतः साश्रु
लोचनः सर्वं जानासि भगवन् सर्वभूताशयस्थितः तथापि पृच्छसे किंचित्तदनुग्रह
एव मे कैकेय्या यत्कृतं कर्म रामराज्यविघातनम् वनवासादिकं वापि न हि जा
नामि किंचन भवत्पादयुगं मेद्य प्रमाणं मुनिसत्तम इत्युक्त्वा पादयुगलं मुनेः स्पृ
ष्ट्वार्तमानसः ज्ञातुमर्हसि मां देव शुद्धो वाशुद्ध एव वा मम राज्येन किं स्वामिन् रा

राम

27A

मेति श्रुत्वा तिराजाने किं करोमीह मन्निविष्टेन मम वंदूस शाश्वतः अतो गत्वा मन्निवेश्य रा
मस्य चरणांतिके गृहीत्वा राज्यसंभारान् समस्तांश्चैव राघवं अभिषेक्ष्ये वसिष्ठाद्यैः
पौरजानपदैः सह नेष्येयोध्यां सम्मानात् यद्यहं सोस्मात्प्रीतिमनोवदत् इत्युक्त्वा तमाक
र्ण्य भरतस्य वचो महत् आलिंग्य मूर्ध्न्यवघ्राय प्रशशंसे सविस्मयः वत्स ज्ञातं तु
वैतन्मनोवृत्तं ज्ञानदृष्ट्या मास्म शुचस्त्वं परो भक्त्या श्रीरामो लक्ष्मणेन तया आतिथ्यं क
र्तुमिच्छामि ससैन्यस्य तवानघ अद्य भक्त्या ससैन्यस्त्वं श्वो गंता रामसन्निधौ यथा।
ज्ञापयसि भगवांस्तथेति भरतो भवान् भरद्वाजस्तपःशक्त्या मानी होमशालामुपस्थितः इ
ष्टोकामदुघां कामवर्षिणीं कामदोग्ध्रीं मुनिः असृजत्कामदुक्तस्य वैयथाकाममलौ
किकम् भरतस्य ससैन्यस्य यथेष्टं च मनोरमम् तथा व वर्षसकलं तस्मात्ते सर्वसै
निकाः वासिष्ठ जपित्वात्रे पुशाखा हृष्टेन कर्मणा पश्चात्तसैन्यं भरतेनर्पयामास
यौगिनात् उषित्वा दिनमेकं वै आश्रमे स्वर्गसंनिभे अभिवाद्य ततः शान्तभरद्वाजसु
द्रात्मजम् भरतस्तत्र गत्वा तु प्रययौ रामसन्निधिं चित्रकूटमनुप्राप्य दूरे संस्थाप्य से

रा.
अयो.
२८

28

सैनिकान् रामसंदर्शनाकांक्षया प्रययौ भरतः स्वयम् शत्रुघ्नेन समं चैव गुहेन च ययौ तं
पः तपस्विमंडले सर्वे विचिन्वानो न्यवर्तयत् गुहस्थानमभवनं मस्वच्छहृष्टिमुत्कलम्
कुंजस्थले सीतया सार्धं लक्ष्मणेन च सौम्यमाः कचुरद्रागीरे पश्चाद्गृहं गायाः तुम्रेतरे विवि
कैरामससदनं भयकाननमंडितम् सफलेनास्त्र पनसैः कदलीषंडमंडितम् व
पकैः कोविदारैश्च पुन्नागैर्विकुलैस्तथा एवं दर्शितमालोक्य मुनिभिर्भरतो ग्रतः द
दर्शयौर कुसुमे भव नमंडितेणासह दृष्टशृंगारदतिभास्वरं शुभं रामस्य गेहं मुनिसे
हसेवितम् वृक्षाग्रसंलग्नसवल्कलाजिनं रामाभिरामं भरतः सहानुजः ॥ ३१ ॥ इ
ति श्रीरामायणे अयोध्याकांडे अष्टमोध्यायः ॥ ८ ॥ श्रीमहादेवः ॥ अथ रामाश्रम
पदं रम्यं भरतो ददर्श सीतारामपदैर्युक्तं पवित्रमतिशोभनम् स तत्र वज्रांकुश
वारिजांचितध्वजादिचिह्नानि पदानि सर्वतः ददर्श रामस्य भुवोतिमंगलान्यचेष्ट
यत्पादरजः सहानुजः अहो सुधन्योहमसूनि रामपादारविंदांकितभूतलानि पा राम
श्यामि यत्पादरजो विमृग्यम् ब्रह्मादिदेवैः श्रुतिभिश्च नित्यम् इत्यद्भुतप्रेमरसा

स्तताशयोविमूढचेतारघुनाथभक्ताः आनंदसाश्रुस्नापितस्तनांतराः शनैः जगा
माश्रमसंनिधिंद्रुतैः सतत्रदृष्ट्वारघुनाथमाश्रितं दूर्वादलश्यामलमायतेक्षणं।
जटाकिरीटेनचवल्कलांबरंप्रसन्नवक्त्रंतरुणारुणद्युतिम् विनोदयंतंजनकात्म
जांतदासौमित्रिणासेवितपादपंकजम् तदाभिदुद्रावरघूत्तमंशुचा हर्षान्वितः
पादयुगंतदाग्रहीत् रामस्तमाकृष्यसुदीर्घबाहुदोर्भ्यांपरिष्वज्यसिषिचेनेत्रजैः ज
लैः रथाकोपरिसंनिवेश्यपुनःपुनःसंपरिषस्वजेविभुः अथाताःमातरःसर्वाः स
मागत्यरुदतान्विताः राघवंद्रष्टुकामास्तास्तृषार्तागौर्यथाजलम् रामस्वमातरंवी
क्ष्यद्रुतमभ्याययपादयोः ववंदेसाश्रुसापुत्रमालिंग्यातीवदुःखिताः इतरा
श्चतथानत्वाजननीरघुनंदनाः ततःसुमात्रमेदृष्ट्वावसिष्ठंरघुनंदनः साष्टांग
प्रणिपत्याहधन्योस्मीतिपुनःपुनः यथार्हमुपवेश्याथसर्वानेवरघूत्तमाः पितामे
कुशलेकिंवामांकिमाहातिदुःखिताः वसिष्ठस्तमुवाचेदंपितातेरघुनंदन त्व
द्वियोगाद्दिवंप्राप्तस्त्वामेवपरिचिंतयन् रामरामेतिसीतेतिलक्ष्मणेतिममारह।

रा॰ अयो॰ ५५ ४१

श्रुत्वा तत्कर्णशूलाभं गुरोर्वचनमंजसा हाहतोस्मीति पतितो रुदन्रामः सलक्ष्मणः
ततो वै रुरुदुः सर्वा मातरश्च तथापरे तात तात मा परित्यज्य क्व गतोसि घृणाकर श्र
नाथोस्मि मया त्वाह्नाय वा वालोहमीदृशः सीता च लक्ष्मणश्चैव विलेपतुरतो भृशं
वसिष्ठे ज्ञानवद्वचनैः शमयामास तं शुभम् ततो मंदाकिनीं गत्वा स्नात्वा ते वीतकल्म
षाः राज्ञे ददुर्जलं तत्र सर्वे ते जलकांक्षिणः पिंडान्निर्वापयामास रामो लक्ष्मणसं
युतः इंगुदीफलपिण्याकरचितान्मधुसंयुतान् वयं यदन्नाः पितरस्तदन्नाः स्मृति
चोदिताः इति दुःखाश्रुपूर्णाक्षः पुनः स्नात्वा गृहं ययुः सर्वे रुदित्वा सुचिरं स्नात्वा ज
ग्मुस्तमाश्रमम् तस्मिंस्तद्दिवसे सर्वे उपवासं प्रचक्रिरे ततः परेद्युर्विमले स्नात्वा मं
दाकिनीजले उपविष्टं समागत्य भरतो वाक्यमब्रवीत् राम राम महाभाग स्वात्मा
नमभिषेचय राज्यं पालय पैत्र्यं ते ज्येष्ठस्त्वं मे यथा पिता क्षत्रियाणामयं धर्मो यत्प्र
जापरिपालनम् इष्ट्वा यज्ञैर्बहुविधैः पुत्रानुत्पाद्य तंतवे पुत्रे राज्यं समारोप्य गमिष्यसि
तपोवनम् इदानीं वनवासस्य कालो नैव प्रसीद मे मातुर्मे दुष्कृतं किंचित्स्मर्तुं नार्ह

श्री राम

लिपाहिमाम् इत्युक्त्वा चरणौ धातुः शिरसा धारयभक्तितः रामस्य पुरतः साक्षात् हुंकारवन्य
तितो भवि उत्थाप्य राघवः शीघ्रमारोप्याङ्के निजं स्थितः उवाच भरतं रामः स्नेहार्द्रनयन
शनैः शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि त्वया कृत्यं यत्र थेवमत् किं न मामब्रवीन्माता न च वक्ष्याम्यहं च
च इषिल्वा दंडकारण्ये पुनः पश्चात्समाविष्टा हुंकारण्यपराज्यभेदं मे पि ज्ञातं थेवच स
नः पितुर्वचः कार्यं मया प्रयमतियत्नतः पितुर्वचनमुल्लंघ्य स्वतंत्रो यस्तु वर्तते स जीव
न्नेव मृतको देहान्ते निरयं व्रजेत् तस्माद्राज्यं प्रशाधि त्वं वयं हुंकपालकाः भरतस्त्व
ब्रवीद्राममकामकाममूढधीः पिता स्त्रीजितो भ्रांतः स्वयं उन्मत्तो यहि वक्ष्यति तत्सत्य
मिति न ग्राह्यं भ्रातर्वाक्यं यथा मूढधीः ॥ श्रीरामः ॥ न स्त्रीजितः पिता स्नुषया चकामो
नैव मूढधीः पूर्वं प्रतिश्रुतं तस्य सत्यवादी ददौ भयात् असत्याद्भीतिराधिकी मसत्येन
रकादपि करोत्यहममत्तोप्येतत्सत्यं तस्मै प्रतिश्रुतम् कथं वाक्यमहं कुर्यामसत्यं राघ
वोपि सन् इत्युदीरितमाकर्ण्य रामस्य भरतोब्रवीत् यद्येवं चीरवसनो वने वत्स्यामि
ह ब्रत चतुर्दशसमास्त्वं राज्यं कुरु यथासुखम् ॥ श्रीरामः ॥ पितुरादेशतैवैत

अ.
अयो
३.
30

राज्यं समस्तं च वनं तदैवं अन्यथैव पदं हं ऊर्या म समस्तं पूर्वं विनिश्चितम् ॥ श्रीभरतः ॥ गृहमप्या
गमिष्ये वनं लक्ष्मणो यथा नो चेत्प्रायोपवेशेन त्यजाम्येतत्कलेवरम् इत्येवं निश्चयं कृ
त्वा दर्भानास्तीर्य चाग्रतः प्रकृत्यापि विनिश्चित्य प्राङ्मुख उपविष्टवान् भरतस्यापि निर्बं
धं दृष्ट्वा रामोऽपि विस्मितः नेत्रान्तसंज्ञया गुरुं बोधयामास राघवः एकान्ते भरतं प्राह वसिष्ठो
ज्ञानिनां वरः वत्स गुह्यं शृणुष्वेदं मम वाक्यात्सुनिश्चितम् रामो नारायणः साक्षाद्ब्रह्म
णा याचितः पुरा रावणस्य वधार्थाय जातो दशरथात्मजः योगमायापि सीतेति जाता
जनकनंदिनी शेषोऽपि लक्ष्मणो जातो राममन्वेति सर्वदा रावणं हन्तुकामास्ते गा
मिष्यन्ति न संशयः कैकेय्या वरदानादि यद्यन्निष्ठुरभाषणम् सर्वं देवकृतं नो चेदेवं सा
भाषयेत्कथं तस्मात्त्यजाग्रहं तात रामस्य विनिवर्तने निवर्तस्व महासैन्यो भ्रातृभिः
सहितः पुरम् रावणं सकुलं हत्वा शीघ्रमेवागमिष्यति इति श्रुत्वा गुरोर्वाक्यं भरतो
विस्मयान्वितः गत्वा समीपं रामस्य विस्मयोत्फुल्ललोचनः पादुके देहि राजेन्द्र राज्याय तव राम
पूजिते तयोः सेवां करोम्येव यावदागमनं तव इत्युक्त्वा पादुके दिव्ये योजयामास

30A

पादयोः रामस्तमेवं दृष्ट्वा रामो भरतमायान्तं भक्तितः गृहीत्वाणाङ्के दिव्ये भरतो रत्नभूषि
ते रामेणुक्तः परिक्रम्य प्रणनाम पुनः पुनः भरतः पुनराहेदं भक्त्या गद्गदया गिरा न
वयं चतुर्दशसमान्ते तु प्रथमे दिवसे यदि नागमिष्यसि चेद्राम प्रवेक्ष्यामि महानलम् बाढमि
त्येव तं रामो भरतं संन्यवर्तयत् ससैन्यः सवसिष्ठश्च शत्रुघ्नसहितः सुधीः मातृभि
र्मंत्रिभिः सार्धं गमनायोपचक्रमे कैकेयी राममेकान्ते समेत्य सजलेक्षणा प्राञ्जलिः
प्राह हे राम तव राज्यविघातनम् कृतं मया दुष्टधिया मायया ते विमोहिता क्षम
स्व मम दौरात्म्यं क्षमासारा हि साधवः त्वं साक्षाद्विष्णुरव्यक्तः परमात्मा सनातनः मा
यामानुषरूपेण मोहयस्यखिलं जगत् त्वयैव प्रेरितो लोकः कुरुते साधुसाधु वा त्व
दधीनमिदं सर्वमस्वतंत्रं करोति किम् यथा दारुमयी योषिन्नर्तते कुहकेच्छया त
दधीना त्वन्माया नर्तकी बहुरूपिणी त्वयैव प्रेरिताहं च देवकार्यं करिष्यता पापि
ष्ठा पापमनसा कर्माचरमरिंदम अद्य प्रतीतोऽसि मम देवानामप्यगोचरः पाहि वि
श्वेश्वरानंत जगन्नाथ नमोऽस्तु ते छिन्धि स्नेहमयं पाशं पुत्रवित्तादिगोचरम् त्वज्ज्ञाना

रा॰
अयो॰
३१
31

मत्वा वसिष्ठेन त्वामहं प्रेरणागता। कैकेय्या वचनं श्रुत्वा रामः सस्मितमब्रवीत्। यथात्थ
मां महाभागे नानृतं सत्यमेव तत्। मयैव प्रेरिता वाणी तव वक्त्राद्विनिर्गता। देवकार्या-
र्थसिद्ध्यर्थमत्र दोषः कुतस्तव। गच्छ त्वं हृदि मां नित्यं भावयन्ती दिवानिशम्। सर्वत्र विग-
तस्नेहा मद्भक्त्या मोक्ष्यसेऽचिरात्। अहं सर्वत्र समदृग्द्वेष्यो वा प्रिय एव वा। नास्ति मे कल्प-
कस्येव भजतोऽनुभजाम्यहम्। मन्मायामोहितधियो मामम्ब मनुजाकृतिम्। सुखदुःखा-
द्यनुगतं जानंति न तु तत्त्वतः। दिष्ट्या मद्गोचरं ज्ञानं मत्तस्ते भवनाशनम्। स्मरन्ती तिष्ठ भव-
ने लिप्यसे न च कर्मभिः। इत्युक्ता सा परिक्रम्य रामं सानंदविस्मया। प्रणम्य शतशो भूयो
ययौ गेहं मुदान्विता। भरतस्तु महाभागो मन्त्रिभिर्गुरुविस्मयाण्णसह। अयोध्यामगम-
च्छीघ्रं राममेवानुचिंतयन्। पौरजानपदान्सर्वान् यथापूर्वं महाधीः। स्थापयित्वा यथा-
स्थानं राहिग्रामे ययौ स्वयम्। नन्दिग्रामे ते नित्यं पादुके स्थाप्य भक्तितः। पूजयित्वा यथा-
शास्त्रं गंधपुष्पाक्षतादिभिः। राजोपचारैरखिलैः प्रत्यहं नियतव्रतः। पूजयित्वा यथा राम
जटावल्कलधारकः। अधःशायी ब्रह्मचारी शाकमूलसमाहितस्तदा। राजकार्याणि सर्वाणि राम

31 A

पावेतैशष्यवीपवेः नातिपाइकयोः समाप्लिवेदपातिसचवः गणपादेवमावेक्ष्णमाग
मनकात्वया स्थितोरामापितमनाः सालाङ्कलमनेर्थया रामस्तविज्ञाराझेवसन्क
तिभिवाह्नतः सीतश्चालक्ष्मणोनापिकिंचित्कालेमुदावसत् नागराश्चसदापातिरामस्
श्रंतलालसः विज्ञलेस्यूतेनातासीतयालक्ष्मणेनते दृष्ट्वानजन्नसंबाधंरामस्तन्या
जनेनेगीरम् दंडकारण्यगामेनकार्यमिमतुचिंतयत् सतुगान्सीतयाभाग्यान्वेराश्रमम
भ्रमं सर्वेत्रस्त्वविसेवासेजनसंबाधवर्जितम् गताश्चतिनपासीनभासरोततपोवनम्
दंडवन्नपिपत्याहृतामोहमभिवादये पितरातोप्रुक्तिनदंडकान्नहमागतः वनवा
सन्निवेशापिधर्मोहृदशोगतेव कालोरामसवचनेतात्ताराम्पर्युहृदिम् सज्जयामास
विधिवद्भ्राणापरमयामुनिः वन्यैःफलैःकृतानित्यंसमगाविश्रेरधन्नभम् सीतावलक्ष्म
णंचैवसंतुष्टोवाक्यमब्रवीत् भार्यामेतीवसंतुष्टातनुरूपेलिविश्रुता नपश्यंतीसहीविर
धर्मतापसवत्सला संतुतिष्ठेतितांसीतापश्यन्तीरांविलत्न तसतिजानकीप्राहरामो
रालोवलोचनः गच्छदेवीनमस्कृत्यशीघ्रमेवपुनःशुभे तथेतिरामवचनसीताचापितथा

रा० अ० ३२

32

करोत् दंडवत्पतितो सीतामग्रेहृष्टातिहृष्टधीः अनसूयां समालिंग्य वत्से सीते ति सादर
म् दिव्ये वस्त्रे कुंडले द्वे निर्मिते विश्वकर्मणा दुकूले द्वे ददौ तस्यै निर्मले भक्तिसंयुता अंग
रागं च सीतायै ददौ दिव्यं शुभाननी न त्यजत्यंगशोभां तां शोभने कमलानने पतिव्रते शुभा
इक्त्वा राम समेत्वा हि जानकि कृपालीराघवोप्याता तत्वपासहस्रजनगृहान् भोजयित्वा यथाय
थान्यायेन रामे सीतासमन्वितम् लक्ष्मणं च तदा भामं शुभनरारहकृतांजलिः रामत्वमेव भव
ना नि विधाय तेषां संरक्षणाय सहस्र मानुषाकृतेर्यमाहीन् देहान्विभर्षि न च देहगुणैर्विलिप्तः
त्वत्तो विभेत्यखिलमोहकरी च माया ॥ इति श्रीब्रह्माण्डपुराणे उत्तरखंडे उमामहेश्वरसं
वादे अध्यात्मरामायणे अयोध्याकांडे नवमोऽध्यायः ९ ॥ समाप्तश्चायमयोध्याकांडः ॥

॥ श्री ॥

राम

अयोध्याकांडः पत्र ३२

MSS No. 3036 Subject RELIGION

Name of MSS अध्यात्म रामायण

Author N.G.

Period ____ Folios 37

Script Sanskrit Source Prithi Pal singh

Missing Folios N.A.

1A

303 Gi

क्रूरस्वनास्तिकर्मोणाः शाठ्यशाः परवंचकाः तद्विप्राश्च तथा वैश्याः स्वधर्मत्यागशीलि
नः तद्वच्छूद्राश्च ये केचिद्ब्राह्मणाचाररतत्पराः स्त्रियश्च प्रायशो भ्रष्टा भर्त्रवज्ञाननिर्भ
याः श्वश्रुश्वशुरद्रोहकारिण्यो भविष्यन्ति न संशयः एतेषां नष्टबुद्धीनां परलोकः कथं भ
वेत् इति चिंताकुले चित्ते जायते मम संततम् लघूपायेन येनैषां परलोकगतिर्भवेत्
तमुपायमुपाख्याहि सर्वं वेत्ति यतो भवान् यद्देव्या वाक्यमाकर्ण्य प्रत्युवाच चतुराननः
साधुपृष्टं त्वया साध्वि तत्तच्छृणुष्व समादरम् पुरा विष्णुरहं तारं पार्वतो भक्तवत्सलम् श्री
रामतत्त्वं निजासक्तः पप्रच्छ विनयान्विता श्रियायागिरिशस्तेन मरद्व्याख्यातवान्स्वयम्
पुराणोत्तममध्यात्मरामायणमिति स्मृतम् तत्पार्वती जगद्धात्री शंकराद्यत्नाद्दिवानि
शम् आलोचयति नित्यमानंदमग्ना तिष्ठति सा पवनम् प्रचरिष्यति तल्लोके पुण्यदं पवश्या
यदा तस्माद्यत्नमात्रेण जनानां पापसंहतिम् तावद्विजृंभते पापं बलमहत्याद्यु
स्तरम् यावज्जगति नाध्यात्मरामायणमुदेष्यति तावत्कलिमहोत्साहो निःशंके
संप्रवर्तते तावद्यमभटाः क्रूराः संचरिष्यन्ति निर्भयम् अध्यात्मरामायणस्य की

रा०
२
४

तेनाध्ययनाद्धि तत्फलं वक्तुं न शक्तोस्मि कात्स्न्येन मुनिसत्तम तथापि तस्य माहात्म्यं
वक्ष्ये किंचिन्मयाऽनघ शृणु विघ्नं समाधाय शिवेनोक्तं पुरा मम अध्यात्मरामायण
तश्लोकं श्लोकार्धमेव च यः पठेद्भक्तिसंयुक्तः स पापान्मुच्यते तत्क्षणात् यस्तु प्रत्यहं
मध्यात्मरामायणमनन्यधीः यथाशक्ति पठेन्नाम स जीवन्मुक्त उच्यते यो भक्त्यार्च
यते ध्यात्मरामायणमतंद्रितः दिने दिने श्वमेधस्य फलं तस्य भवेन्मुने यदृच्छया
पि यो ध्यात्मरामायणमहर्न्नितः सर्वदेवार्चनफलं संप्राप्नोति न संशयः लिखित्वा
पुस्तकाध्यात्मरामायणमशेषतः यो ददाति रामभक्तेभ्यस्तस्य पुण्यफलं शृणु ।
अधीतेषु च वेदेषु शास्त्रेष्वाख्यातेषु च यत्फलं तु लभेल्लोके तत्फलं तस्य संभवेत् य
कादश्यां दिने ध्यात्मरामायणमुपोषितः यो रामभक्तसंदासे व्याकरोति नरोत्तमः
तस्य पुण्यफलं वक्ष्ये शृणु वै मुनिसत्तम प्रत्यक्षरं तु गायत्रीपुरश्चर्याफलं भवेत् उपवा
सव्रतं कृत्वा श्रीरामनवमीदिने रात्रौ जागरितो ध्यात्मरामायणमनन्यधीः यः प
ठेच्छृणुयाद्वापि तस्य पुण्यं वदाम्यहम् कुरुक्षेत्रादिनिखिलपुण्यतीर्थेष्वनेकशः

रा
२

2A

शान्तस्तल्पयनं सूर्यग्रहणे सर्वतोमुखे विप्रेभ्यो आसमुद्रेभ्यो दत्वा यत्फलमश्नुते
तत्फलं संभवेन्नूनं सत्यं सत्यं न संशयः यो गायति तथाध्यात्मरामायणमहर्निशम्
श्रान्तस्य पठतो ह्यन्ते देवा इन्द्रादयः स्मृताः पठेत्स्वयं स्वयमध्यात्मरामायणमनुव्रतः यद्य
त्करोति सत्कर्म तत्तत्कोटिगुणं भवेत् तत्र श्रीरामहृदयं यः पठेत्सुसमाहितः सब्र
ह्मघ्नोपि पूतात्मा त्रिभिरेव दिनैर्भवेत् श्रीरामहृदयं यस्तु हनुमत्प्रतिमान्तिके त्रिप
ठेन्नित्यमहो मौनी स सर्वेप्सितभाग्भवेत् पठेच्छ्रीरामहृदयं तुलस्यश्वत्थयोर्यदि प्रत्य
हं प्रकुर्वीत ब्रह्महत्या निवर्तते श्रीरामगीतामाहात्म्यं कृत्स्नं जानाति शंकरः तदर्धं
गिरिजा वेत्ति तदर्धं वेद्म्यहं मुने दत्वैकं विश्ववन्द्यस्य कृत्स्नं वक्तुं न शक्यते यज्ज्ञात्वा
तत्क्षणाल्लोकाः शुद्धचित्तमवाप्नुयात् श्रीरामगीता पापं न नाशयति नारद न
च यच्छ्रयामहं लोके मार्गमाणोपि सर्वदा रामणीयनिषत्सिंधुमस्याध्यात्मानुदितां सदा
लक्ष्मणप्रार्थितां गीतां सुधां पीत्वाऽमरो भवेत् जमदग्निसुतः श्रुत्वा कार्तवीर्यवधेच्छया
धनुर्विद्यामभ्यसितुं महेशस्यान्तिके गतः अधीयन्नारतात्पार्श्वे श्रीरामगीतां श्रयन्नतः श्री

रा.

१

3

न्नागरहीत्वा स्वपठन्नारायणकलामगात् ब्रह्महत्यादिपापानां निःकृतिं यदि वांछति
रामगीतां मासमेकं पठित्वा मुच्यते नरः दुःप्रतिग्रहदुर्भोज्यदुरालापादिसंभवं पा
पं संकीर्तनेनैव रामगीता विनाशयेत् सालिग्रामशिलाग्रे च तुलस्यश्वत्थसंनिधौ
यतीनां पुरतस्तद्वद्रामगीतां पठेन्नरः तत्फलमवाप्नोति यद्वाचोपि न गोचरम्
रामगीतां पठन्भक्त्या श्राद्धे संभोजयेद्द्विजान् तस्य ते पितरः सर्वे यांति विष्णोः परं पदम्
एकादश्यां निराहारो नियतो द्वादशीदिने स्थित्वागस्त्यतरोर्मूले रामगीतां पठेन्नरः
स एव राघवः साक्षात्सर्वदेवैश्च पूज्यते विना ध्यानं विना दानं विना तीर्थावगाहनात्
रामगीतां नरोधीत्य तदंते तत्फलं लभेत् बहुनात्र किमुक्तेन शृणु नारद तत्वतः
श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासागमशतानि च अर्हंति नाल्पमध्यात्मरामायणकला
मपि ॥ अध्यात्मरामचरितस्य मुनीश्वराय माहात्म्यमेतदुदितं कमलासनेन यः
श्रद्धया पठति वा शृणुयात्स मर्त्यः प्राप्नोति विष्णुपदवीं सुरवंद्यमानः ॥ इति श्री
ब्रह्मांडपुराणे उत्तरखंडे एकषष्टितमोध्यायः १ ॥ यः पृथ्वीभरवारणाय दिवि

राम

१

3A

तैः संप्रार्थितः विस्मयः स जातः पृथिवीतले रविकुले मायामनुष्योऽव्ययः निःशंकं ह
त्वा दशाननं पुनरगात् ब्रह्मत्वमाद्यं स्थिरां कीर्तिं पापहरां विधाय जगतां तं जानकेशं भ
जे विष्णोर्ध्रुवस्थितिलयानादिहेतुमेकं मायाश्रयं विगतमायमचिंत्यमूर्तिम् आनंद
सांद्रममलं निजबोधरूपं सीतापतिं विदिततत्वमहं नमामि पठंति ये नित्यमनन्य
चेतसा शृण्वंति वाध्यात्मिकसंज्ञितं शुभम् रामायणं सर्वपुराणसम्मितं निर्हतपा
पा हरिमेव यांति ते अध्यात्मरामायणमेव नित्यं पठेद्यदीच्छेद्भवबंधमुक्तिम् गवां
सहस्रायुतकोटिदानैः फलं लभेद्यः शृणुयात्सनित्यं पुरारिगिरिसंभूता श्रीरामार्ण
वसंश्रिता अध्यात्मरामगंगेयं पुनाति भुवनत्रयम् कैलासाग्रे कदाचिद्रविशतवि
मले मंदिरे रत्नपीठे संविष्टं ध्याननिष्ठं त्रिनयनमभयं सेवितं सिद्धसंघैः देवी वा
मांकसंस्था गिरिवरतनया पार्वती भक्तिनम्रा प्राहेदं देवमीशं सकलाहतकरं वाक्य
मानंदकंपम् ॥ श्रीपार्वत्युवाच ॥ नमोस्तु ते देव जगन्निवास सर्वात्मदृक् त्वं परमेश्वरो
सि पृच्छामि तत्वं पुरुषोत्तमस्य सनातनं त्वाच सनातनोसि गोप्यं यदत्यंतमनन्यवा

रा० अ० ५

च्यं वदंति भक्तेषु महानुभावाः तदप्यहोऽहं तव देव भक्ता प्रियोऽसि मे त्वं वद यत्तु पृष्टम्
ज्ञानं सविज्ञानमथानुभक्तिवैराग्ययुक्तं च मितं विभास्वत् जानाम्यहं योषिदपि त्वदुक्तं
यथा तथा ब्रूहि तरंति येन पृच्छामि चान्यच्च परं रहस्यं तदेव चाग्रे वद वारिजाक्ष श्री
रामचंद्रेऽखिललोकसारे भक्तिर्दृढा नौर्भवति प्रसिद्धा भक्तिः प्रसिद्धा भवमोक्षणाय ना
न्यत्ततः साधनमस्ति किंचित् तथापि हृत्संशयबंधनं मे विभेत्तुमर्हस्यमलोक्तिभिस्त्वं ।
त्वं वदंति रामं परमेकमाद्यं निरस्तमायागुणसंप्रवाहं भजंति चाहर्निशमप्रमत्ता
परं पदं यांति तथैव सिद्धाः वदंति केचित्परमोऽपि रामः स्वाविद्यया संवृतमात्मसंज्ञ
म् जानाति नात्मानमतः परेण संबोधितो वेद परात्मतत्त्वम् यदि स्म जानाति कुतो वि
लापः सीताकृतेऽनेन कृतः परेण जानाति नैवं यदि केन सेव्यः समः स सर्वैरपि जीवजा
तैः अत्रोत्तरं किं विदितं भवद्भिस्तद्ब्रूहि मे संशयभेदवाक्यम् ॥ श्रीमहादेव उवाच ॥
धन्यासि भक्तासि परात्मनस्त्वं यज्ज्ञातुमिच्छा तव राम तत्त्वं पुरा न केनाप्यभिचोदितोऽहं ।
वक्तुं रहस्यं परमं निगूढम् त्वयाद्य भक्त्या परिचोदितोऽहं वक्ष्ये नमस्कृत्य रघूत्तमं ते रामः

राम ५

परात्मा प्रकृतेरनादिरानंद एकः पुरुषोत्तमो हि स्वमायया कृत्स्नमिदं हि सृष्ट्वा नभो।
वदंतर्बहिरास्थितो यः सर्वांतरस्थोपि निगूढ आत्मा स्वमायया सृष्टमिदं विचष्टे जग
ंति नित्यं परितो भ्रमंति यत्संनिधौ चुंबकलोहवद्धि एतन्न जानंति विमूढचित्ताः स्वावि
द्यया संवृतमानसा ये स्वाज्ञानमप्यात्मनि शुद्धबुद्धे स्वारोपयंतीह निरस्तमाये संसार
मेवानुसरंति ये वै पुत्रादिसक्ताः पुरुकर्मयुक्ताः जानंति नैवं हृदये स्थितं वै चामीकरं
कंठगतं यथाज्ञाः यथा प्रकाशो न तु विद्यते रवौ ज्योतिःस्वभावे परमेश्वरे तथा वि
शुद्धविज्ञानघने रघूत्तमेऽविद्या कथं स्यात्परतः परात्मनि यथा हि चाक्ष्णा भ्रमता गृहा
दिकं विनष्टदृष्टेर्भ्रमतीव दृश्यते तथैव देहेंद्रियकर्तुरात्मनः कृते परेध्यस्य जनो।
विमुह्यति नाहो न रात्रिः सवितुर्यथा भवेत्प्रकाशरूपाव्यभिचारतः क्वचित् ज्ञानं तथा
ज्ञानमिदं द्वयं हरौ रामे कथं स्थास्यति शुद्धचिद्घने तस्मात्परानंदमये रघूत्तमे विज्ञान।
रूपे न हि विद्यते तमः अज्ञानसाक्षिण्यरविंदलोचने मायाश्रयत्वान्न हि मोहकारणं
अथ ते कथयिष्यामि रहस्यमपि दुर्लभम् सीतारामामरुत्सूनुसंवादं मोक्षसाधनम्

अ॰ रा॰ बा॰ ५ पुरारामायणेरामोरावणंदेवकंटकम् हत्वारणेरणश्लाघ्यंसपुत्रबलवाहनम्
सीतयासहसुग्रीवलक्ष्मणाभ्यांसमन्वितः अयोध्यामगमद्रामोहनूमत्प्रमुखैर्वृ-
तः अभिषिक्तःपरिवृतोवसिष्ठाद्यैर्महात्मभिः सिंहासनेसमासीनःकोटिसूर्य-
समप्रभः दृष्ट्वातदाहनूमंतंप्रांजलिंपुरतःस्थितम् कृतकार्यंनिराकांक्षंज्ञाना-
5 पेक्षंमहामतिम् रामःसीतामुवाचेदंब्रूहितत्वंहनूमते निष्कल्मषोऽयंज्ञानस्य
पात्रंनोनित्यभक्तिमान् तथेतिजानकीप्राहतत्वंरामस्यनिश्चितम् हनूमतेप्रप-
न्नायसीतालोकविमोहिनी ॥ सीता ॥ रामंविद्धिपरंब्रह्मसच्चिदानंदमद्वयम्
सर्वोपाधिविनिर्मुक्तंसत्तामात्रमगोचरम् आनंदंनिर्मलंशांतंनिर्विकारंनिरंजनं
सर्वव्यापिनमात्मानंस्वप्रकाशमकल्मषम् तस्यसंनिधिमात्रेणसृजामीदम-
तंद्रिता तत्सान्निध्यान्मयासृष्टंतस्मिन्नारोप्यतेऽबुधैः अयोध्यानगरेजन्मरघुवंशे-
ऽतिनिर्मले विश्वामित्रसहायत्वंमखसंरक्षणंततः अहल्याशापशमनंचापभंगो राम
महेशितुः मत्पाणिग्रहणंपश्चाद्भार्गवस्यमदक्षयः अयोध्यानगरेवासोमया ५

त्वमेवं राज्ञि वरद्वयमपि त्वयोक्तो वरदो राजन्मादिदं मे वरद्वयम् त्वयैवानिशन्तु विरं स्यास भूतं।
मयानव यदा मे वसरोभूया महादेहि वरद्वयम् तथेत्युक्त्वा ययौ राजा मंदिरं तव सवृते त्व
दःखं ते मया सर्वमिदानीं स्मृतिमागतम् अतः शीघ्रं प्रविश्य यत्कोपागारे कृत्वाल्विता
विमुच्य सर्वाभरणं सर्वतो विनिकीर्य च भूमौ वे शयाना वैन्तृत्सीमा गते भामिनि त्वं या
वत्सत्य प्रत्युत्तस्य राजा भीष्यक रोति ते श्रुत्वा त्रिजकपो के तद्वदा के कयनेति नी तस्या
मेवाखिले मनेडः संज्ञाखिन्नविभ्रमः नामाह कैकेयी हा कृत तैलं हिरीह शी एवं
त्वा गुहि मयदत्रान तान्तेव वक्र संदरी भरतो यदि राजा मे भविष्यति हलः प्रियः प्राप्स्यान्सा
ते प्रदास्यामि मम त्वं प्राणवल्लभा इत्युक्त्वा कोपभवने प्रविश्य महर्षा रुषा विमुच्य स
र्वाभरणं विनिकीर्य समं ततः भूमौ शयाना सहसा मलिनां वर धारिणी प्रोवाच स्वगृणमे
कुब्जे यावद्रामं वनं व्रजेत् प्राणांस्त्यक्ष्ये वा केशं पिधेना वदेव हि निश्चयं कुरु कल्या
णि कल्याणं ते भविष्यति इत्युक्त्वा गता कुब्जा गृहं स्वा पितथाकरोत् धीरा संतप्ता।
त्विनो बहुगणाचारा त्वियोवा यथा नीतिज्ञा विधिवादकदेशोकपरो वीरा विकोत।

रा॰
अ॰ यो॰
६
6

णा इष्टानामतिमोदभवेनापियांसंतः सराचेद्वे ब्रह्मुद्यापरिभाविलोत्रजनातितत्सा
मंक्रमेणसमृतम् ॥ श्रीयोध्याकांडेद्वितीयोध्यायः ॥ महादेवः ॥ ततोराजादशर
थोरामाभ्युदयकारणात् स्वादिश्यमंत्रिप्रकृतीः सानंदोगृहमाविशत् तत्रादृष्ट्वा
प्रियांराजाकिमेतदितिविह्वलः यापुरामंदिरंतस्याः प्रविष्टेमयिशोभना हसंतीमा
मुपयातिसाकिंनैवाद्यदृश्यते इत्यात्मन्येवसंचिंत्यमनसातिविदूयता पप्रच्छदा
सीनिकरंकैकेयीवः स्वामिनीशुभा नोयातिमेयथापूर्वंमत्प्रियाप्रियदर्शना ताऊ
चुः क्रोधभवनेप्रविष्टानैवविद्महे कारणंदेवतत्रैवगत्वानिश्चेतुमर्हसि इत्युक्तोभ
यसंत्रस्तोराजातस्याः समीपगः उपविश्यशनैर्देहंविस्पृशन्पाणिनाब्रवीत् किं
शेषेवसुधापृष्ठेपर्यंकादीन्विहायच मांत्वंखेदयसेभीरुयतोमांनाभिभाषसे अ
लंकारंपरित्यज्यभूमौमलिनवाससी किमर्थंब्रूहिसकलंविधास्येतववांछितम्
कोवातवाहितंकर्तानारीवापुरुषोपिवा समेदंड्यश्चवध्यश्चभविष्यतिनसंशयः ब्रू
हिदेवियथाप्रीतिस्तववश्यंममाग्रतः तदिदानींसाधयिष्येसुदुर्लभमपितत्क्षणात् ना

राम
६

6A

यस्मात्स्यात्तु गृहीतास्मिन्कृतार्थोऽस्मि जगत्प्रभो विच्छिन्नो मे निर्मूलं देहगेहे भवद्वनुग्रहात्
वक्तव्यो ब्रह्मलिंगे रामस्तत्वामृतरसायनम् पिबंत्या मे मनो देवनेत्रं पत्यालेभवाय च श्रीराम
स्य कथा नन्दनं श्रुतं मे तेनैव मया इदानीं श्रोतुमिच्छामि विस्तरेणास्फुटान्तरम् ॥ श्रीमा
हादेवः ॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि गुह्याद्गुह्यतरं महत् अध्यात्मरामचरितं रामेण कथितं पुरा
म नरः पठेत्कथयिष्यामि शृणु पापनिवारणम् यच्छ्रुत्वा मुच्यते जंतुर्ब्रह्महत्यादि महाभया
त् साक्षात्तेपरमात्मा हि हिंदीवांघ्रः पुत्रसंततिः भूमिर्भारेण भग्नादृश्या वदन्त्ययो शोवरदो
गणानां श्रुत्वा गोरूपमाहोदीरि विजमनिजनैः [illegible] गत्वा लोकेऽहं देवीव्यसन
नयनतावलणे साहस्रवैश्रमा ध्यानान्मुहूर्तं सकलमपि हृदा वेदशेषात्मकत्वात् तस्मा
त्तीरसमुद्रतीरस्[illegible] पद्मस्वात्पद्वैर्दंतो देव्या चाखिललोकरक्षामजरं सर्वतमीशं हरिं
यस्तो [illegible] भिर्मुद्रितोर्मलपदैस्तोत्रैः पुराणोद्भवैः भक्त्यागाङ्ग्दयागीराञ्निविमलेनानं
दवाष्पैर्हृतः ततः स्फुरत्सहस्रांशुसहस्रसदृशप्रभः प्रादुरासीद्यथा प्राच्यां दिशि वा
विरुद्धामः कथंचिद्दृष्टवान्ब्रह्मा दुर्दर्शमकृतात्मनाम् इंद्रनीलप्रतीकाशं स्मितास्यपं

रा॰ सुलोचनम् किरीटहारकेयूरकुंडलैः कटकांगुलिम् विभ्राजमानं श्रीवत्सकौस्तुभभूषा
प्र॰ भूषान्वितम् स्वर्वांद्धैः सनकाद्यैस्सपार्षदैः परिवेष्टितम् स्वर्णयज्ञोपवीतेन स्वर्णवर्णे।
१ नवेणव श्रियाख्यया च सहितेन गरुडोपरि संस्थितम् हर्षगद्गदया वाचा स्तोत्रेण संस्तुपा
7 चक्रमे प्रभुः ॥ नमोस्मि ते महादेव प्राणबुद्धींद्रियात्मभिः यस्मिंस्त्वनेकसंपाशाङ्कुर
निवेशं समस्तभिः मायया गुणमय्या वेसर्जस्यवसिलेपसि जगद्येन न तेन त्वमात्मना
नुभवात्मनः नष्टाप्नुद्धिर्न दृष्टानो हानाध्ययनकर्मभिः शुद्धात्मनो न यशसि सदा भक्ति
मतो यथा स्वतस्त्वदंघ्रिमहेहविस्तरोवापदम्बये सयोगिनर्हृदये नित्यं सन्निमिः सात्वतै
र्ध्येयम् ब्रह्माद्यैः स्वार्थसिध्यर्थं सस्मामिः शर्वसेवितम् अपरोतान्नुभावितस्त्वं ताविभिर्यो
हिभावितः नमोस्थिश्रमानिर्मोल्पफलसीमालयाविभो सार्थतेवस्याप्तिपदेलश्रापिश्रीः
सतास्तवत् स्वतस्तत्पादभक्तेष्युतवभक्तिः ययोधिका भक्तिरेवाभिवांछिता तेन तस्मात्स्वा
देवदिनः स्वतस्त्वत्पादकमले भक्तिरेव सदास्तु मे संसारभयतप्तानां भेषजं भक्तिरेव ते राम
इति स्तुवाणं वल्लाणवभाषे भगवान्हरिः किंकरोमीति ते वेधाः प्रभुवाचातिहर्षितः १

7A

भगवान्रावणोनामपौलस्त्यतनयोमहान् प्राप्तसानामपीपातिर्मद्दत्तवरदर्पितः त्रिलो
कींलोकपालांश्चबाधतेविश्वबाधकः मानुषेणमृतिस्तस्यमयाकल्याणकल्पिता अ
तस्त्वमानुषोभूत्वाजहिदेवरिपुंप्रभो ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कश्यपस्यवरोदत्तस्तपसा
तोषितेनमे याचितःपुत्रभावायतथेत्यंगीकृतंमया सइदानींदशरथोभूत्वातिष्ठति
भूतले तस्याहंपुत्रतामेत्यकौसल्यायांशुभेदिने चतुर्धात्मानमेवाहंसृजामीतरयोः
पृथक् इत्युक्त्वांतर्दधेविष्णुर्ब्रह्मादेवानथाब्रवीत् विष्णुर्मानुषरूपेणभविष्यतिरघोः
कुले यूयंसृजध्वंसर्वेपिवानरेष्वंशसंभवाः विष्णोःसहाय्यंकुरुतयावत्स्थास्यतिभू
तले इतिदेवान्समादिश्यसमाश्वास्यचमेदिनीम् ययौब्रह्मास्वभवनंविज्वरःसुखमा
स्थितः देवाश्चसर्वेहरिरूपधारिणःस्थिताःसहायार्थमितस्ततोहरेः महाबलाःपर्वतवृ
क्षयोधिनःप्रतीक्षमाणाभगवंतमीश्वरम् ॥ अयोध्याकांडेद्वितीयोध्यायः ॥ २ ॥ महा
देवः ॥ कदाचित्कौशिकोभ्यागादयोध्यांज्वलनप्रभः द्रष्टुंराममपरात्मानंजातंज्ञात्वास्व
मायया दृष्ट्वादशरथोराजाप्रत्युत्थायाविरेणत वशिष्ठेनसमागम्यपूजयित्वायथावि

रा॰ सं॰ ८ 8

श्रीरामाय नमः ॐ अथराजादशरथः श्रीमान्सत्यपराक्रमः अयोध्याधिपतिर्वीरः सर्व
लोकेषु विश्रुतः अनपत्यत्वदुःखेन पीडितो गुरुमेकदा वसिष्ठं मुनिशार्दूलमभिवा
द्येदमब्रवीत् स्वामिन्पुत्राः कथं मे स्युः सर्वलक्षणलक्षिताः पुत्रहीनस्य मे राज्यं सर्वं दुः
खाय कल्पते ततोऽब्रवीद्वसिष्ठस्तं भविष्यन्ति सुतास्तव चत्वारः सत्वसंपन्ना लोकपाल
इवापरे शान्ताभर्तारमानीय ऋष्यशृङ्गं तपोधनम् त्वत्वादेवगीतानि जयद्याम्यादि
प्रार्थिताम् आसां कीर्तनको वश्यमृष्यशृङ्गोऽमहीमतः अस्माभिः सहितः पुत्रकामे
ष्टिं प्रीत्या समाचर तथेति मुनिमानीय मन्त्रिभिः सहितः स्वयं यज्ञकर्म समारेभे मुनि
र्विवीतकल्मषैः अहूयात्स्यमानेऽग्नौ तद्भुतादनलः प्रभः पायसपूर्णपात्रहस्त गृहीत्वो
वाच दशरथं गृहाण पायसं दिव्यं पुत्रार्थं देवनिर्मितम् लप्स्यसे परमात्मानं पुत्रत्वेन
न संशयः इत्युक्त्वा पायसं दत्वा तस्मै अन्तर्दधेऽनलः एवं देवमुनिशार्दूलौ राजा महातो
रथः वासिष्ठ ऋष्यशृङ्गाभ्यामनुज्ञातो ददौ हविः कौसल्यायै च कैकेय्यै अर्धमर्धं प्रय
त्नतः ततः सुमित्रा संप्राप्ता जगृहुः पार्थिकं चरुम् कौसल्या तु स्वभागार्धं ददौ तस्यै मु

राम ८

8A

दान्विता कैकेयीचस्वभागार्धं ददौ प्रीतिसमन्विता ३ ततश्च ताः सर्वाः स्त्रियो गर्भसमन्वि
ताः देवता इव ता रेजुः स्वभासा राजमंदिरे दशमे मासि कौसल्या सुषुवे पुत्रमद्भुतम्
मधुमासे सिते पक्षे नवम्यां कर्कटे शुभे पुनर्वस्वृक्षसहिते उच्चस्थे ग्रहपंचके मेषं पू
षणि संप्राप्ते पुष्पवृष्टिसमाकुले आविरासीज्जगन्नाथः परमात्मा सनातनः नीलोत्पल
दलश्यामः पीतवासाश्चतुर्भुजः जलजारुणनेत्रांतः स्फुरत्कुंडलमंडितः सहस्रार्क
प्रतीकाशः किरीटी कुंचितालकः शंखचक्रगदापद्मवनमालाविराजितः अनुग्रहा
ख्यहृत्स्थेन्दुसच्चकास्मितचंद्रिकः करुणारससंपूर्णविशालोत्पललोचनः श्रीवत्स
हारकेयूरनूपुरादिविभूषितः दृष्ट्वा तं परमात्मानं कौसल्या विस्मयाकुला हर्षाश्रु
पूर्णनयना नत्वा प्रांजलिरब्रवीत् ॥ कौसल्या ॥ देवदेव नमस्तेस्तु शंखचक्रगदाधर
परमात्माच्युतोऽनंतः पूर्णस्त्वं पुरुषोत्तमः वदंत्यगोचरं वाचां बुद्ध्यादीनामतींद्रियम् १
त्वां वेदवादिनः सत्तामात्रैकज्ञानविग्रहम् त्वमेव मायया विश्वं सृजस्यवसि हंसि च
सत्वादिगुणसंयुक्तस्तनुपवामलः सदा करोषीव न कर्ता त्वं गच्छसीव न गच्छसि शृ

बा. अ. ५ णोषिनशृणोषीवपश्यसीवनपश्यसि अप्राणोह्यमनाःशुद्धइत्यादिश्रुतिरब्रवीत् स
मःसर्वेषुभूतेषुतिष्ठन्नपिनलक्ष्यसे अज्ञानध्वांतचित्तानांव्यक्तएवसुमेधसाम् जठरेत
वदृश्यंतेब्रह्मांडाःपरमाणवः त्वंममोदरसंभूतइतिलोकान्विडंबसे भक्तेषुपारवश्यंते
दृष्टंमेऽद्यरघूत्तम संसारसागरेमग्नापतिपुत्रधनादिषु भ्रमामिमाययातेऽद्यपादमूलमुपा
गता देवत्वद्रूपमेतन्मेसदातिष्ठतुमानसे आवृणोतुनमांमायातवविश्वविमोहिनी
उपसंहरविश्वात्मन्नदोरूपमलौकिकम् दर्शयस्वमहानंदबालभावंसुकोमलम् ला
लितालिंगनालापैस्तरिष्याम्युत्कटंतमः ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ यद्यदिष्टंतवास्त्यंबतत्तद्भ
वतुनान्यथा अहंहिब्रह्मणापूर्वंभूमिभारापनुत्तये प्रार्थितोरावणंहंतुंमानुषत्वमुपा
गतः त्वयादशरथेनाहंतपसाराधितःपुरा मत्पुत्रत्वाभिकांक्षिण्यातथाकृतमभूत्त्विते
रूपमेतत्त्वयादृष्टंप्राक्तनंतपसःफलम् मद्दर्शनंविमोक्षायकल्प्यतेन्यत्तुदुर्लभम् संवाद
मावयोर्यस्तुपठेद्वाशृणुयादपि सयातिममसारूप्यंमरणेमत्स्मृतिंलभेत् इत्युक्त्वामात
रंरामोबालोभूत्वारुरोदह बालोऽपींद्रनीलाभोविशालाक्षोऽतिसुंदरः बालारुणप्रती

9

राम ५

9A

कायोलालिताखिललोकपः अथराजादशरथः कृत्वाषष्ठेऽह्निचोत्सवम् स्नानंदानंवि
मघोस्नावाप्ययोगुरुणासह रामेतिजीवपञ्चांतेदृष्ट्वाहर्षोत्कर्षयुतः गुरुणाजातकर्मा
णिकर्तव्यानिचकारसः कैकेयीचाप्यभरतमसूतकमलेक्षणम् सुमित्रायामिमौजातौ
शौरीईसहशाननौ तदाग्रामसहस्राणिब्राह्मणेभ्योददौमुदा सुवर्णानिवस्त्राणिवासां
सिस्त्रभीःशुभाः यस्मिन्रमंतेमुनयोविद्ययाज्ञानसंप्लवे तंगुरुःप्राहरामेतिरमणाद्रा
मइत्यपि भरणाद्भरतोनामलक्ष्मणोलक्षणान्वितः शत्रुघ्नंशत्रुहंतारमेवंगुरुरभाषत
लक्ष्मणोरामचंद्रेणशत्रुघ्नोभरतेनच द्वंद्वीभूयचरतौतौपयसाद्यानुसारतः रामस्तुल
क्ष्मणेनाथविचरन्बाललीलया रमयामासपितरौचेष्टितैर्मृदुभाषितैः भालेस्वर्णमया
श्वत्थपर्णमुक्ताफलप्रभम् कंठेरत्नमणिव्रातमध्येद्वीपनखांकितम् कर्णयोःस्वर्णसं
पत्ररत्नार्जुनसुनालकम् शिंजानमणिमंजीरकटिसूत्रांगदैर्वृतम् स्मितवक्त्राल्पदशनं
मिंद्रनीलमणिप्रभम् अंगणेरममाणंतंवालकानेवसर्वतः दृष्ट्वादशरथोराजाकौसल्या
समुदेतदा भोक्ष्यमाणेदशरथोरामेतीतिचासकृत् आहूयमानोहर्षेणनायाति

रा॰
अ॰
१०
10

लीलया स्थापयति च को मल्पाग्राहसमसस्मिन्नामतुलम् यावन्नापि न शक्नोति स्प्रष्टुं योगि
ग्मनैरगतिम् ब्रह्मस्वरूपमायाति कंदर्मां किं न पाणिना किंचिद्भूरीबालकवल्लेषु नरेवप
लायते एवमानंदसंदोहो जगदानंदकारकः मायाबालवपुर्धृत्वा रमयामास दंपती
शुच्यकालेन ते सर्वे कौमारं प्रतिपेदिरे उपनीतो वसिष्ठेन सर्वविद्याविशारदः धनुर्वेदे
च निरताः सर्वशास्त्रार्थवेदिनः बभूवुर्जगतो नाथा लीलया नररूपिणः लक्ष्मणस्तु स॰
दा राममनुगच्छति साधवम् सेवते सेवकभावेन शत्रुघ्नो भरतं तथा रामश्चापधरो नित्यं तू
णीबाणान्वितः प्रभुः अश्वारूढो वनं याति मृगयायां सलक्ष्मणः हत्वा दुष्टमृगान्सर्वे
पित्रे सर्वं न्यवेदयेत् प्रातरुत्थाय स्नात्वा पितरावभिवाद्य च पौरकार्याणि सर्वा॰
णि करोति विनयान्वितः बंधुभिः सहितो नित्यं भुक्त्वा मुनिभिरन्वहम् धर्मशास्त्ररह
स्यानि शृणोत्यपि करोति च एवं परात्मा मनुजावतारो मनुष्यलोकाननुसृत्य सर्वम्
चक्रे विकारीपरिणामहीनो विचार्यमाणो न करोति किंचित् ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामा॰
यणे तृतीयोध्यायः ३ ॥ महादेवः ॥ कदाचित्कौशिकोऽभ्यागादयोध्यां ज्वलनप्रभः द्र

राम
१०

10A

ष्टुं रामं परमात्मानं ज्ञात्वेसातास्म भूपया इक्ष्वाद शरथो राजा शत्रुघ्नायापि वैरिणा वसिष्ठेन
समाज्ञप्यसृजयिन्नायथायथाविधि शत्रुघ्नायाप्य निर्गत्प्रांजलिर्भक्तिनम्रधीः रुदता
स्मिन्वनोद्दिष्टे तदा रामनकाननम् लक्ष्मीः पद्मपद्मयातितद्वैवायातेसंपदः यद्दृष्टे माणवो
स्मिन्नेच्छुर्हि सत्यकरोमितनत् विश्वामित्रोपि निर्भीत्या शत्रुवाच महामतिः पुष्पवृष्टिश्च
समभूमे हेतुपाय श्रुतरामिन्तन् यदा रेभेततदा हित्वा विच्छेदकृतं वै तानि नित्यशः मारीचसुबा
हुप्रभृतीचान्वुच राक्षसाः श्रमसलयोर्वधार्थाय प्रेरितमेकपञ्चमे लक्ष्मणेन सह श्रीरा
न वनं याभविष्यति वसिष्ठेन महामम्यदीयलांयदेशोचते पञ्चगुरुमेकांतेराजा
विज्ञापयायणः किंकरोमि गुरो राम सत्यकेनोन्म हतमनः वनं बहुसहस्राणि केहेनोन्या
हि तानःस्थिताः चक्रवर्ती भरतस्तस्य तत्र रामोऽपि वल्लभः रामो यदा गच्छति चेत्तज्जीवामि
कथंचन प्रभात्यतो यदि मनि शापेदा सत्यमेशापम् कथं श्रेयो भवेन्मम सत्येना
न मांस्पृशेत् ॥ वसिष्ठः ॥ शृणु राजन्देवगुह्यं गोपनीयं प्रयत्नतः रामो न मानुषो जातः
परमात्मा सनातनः भूमेर्भारावतार्याय ब्रह्मणा प्रार्थितः पुरा स एव जातो भगवान्को

रा॰ सुल्यायोनवानघ तेनप्रजापतिःपूर्वैकश्यपोब्रह्मणःसुतः कौसल्यावादितिर्देवमाता
स्रं॰ पूर्वंयशस्विनी भवंतौतपश्चैवतेपातेबहुविस्तरं सुग्राम्यविषयोविस्मृश्नाध्यानेकतत्प
॥ रौ तदाप्रसन्नोभगवान्वरदोभक्तवत्सलः वृणीष्ववरमित्युक्तेत्वंमेपुत्रोभवामल इति
।। त्वयायाचितोसौभगवान्भक्तभावनः तथेत्युक्त्वायपुत्रस्तेजातोरामःसएवसः शेषस्तु
लक्ष्मणोराजन्नाममेवान्वपद्यत जातौभरतशत्रुघ्नौशंखचक्रौरघावपौ योत्वंचकाश्य
तारेणत्वयारामसवत्सलौ योगमायात्मसीतेतिजाताजनकनंदिनी विश्वामित्रोपिवा
मस्यसंयोजयितुमागतः एतद्गुह्यतमंराजन्नवक्तव्यंकदाचन अतःप्रीतेनमनसा
सत्कृत्याथकौशिकम् प्रेषयस्वरमानाथंरामंचसहलक्ष्मणं वसिष्ठेनैवमुक्तस्तु रा
जादशरथस्तदा कृतकृत्यमिवात्मानंमेनेप्रहृष्टतोनरः आहूयरामरामेतिलक्ष्मणे
तिचसादरम् वालिंग्यमूर्ध्न्यवघ्रायकौशिकायसमर्पयेत् ततोहृष्टोथभगवान्वि
श्वामित्रःप्रतापवान् आशीर्भिरभिनंद्याथराजानंरामलक्ष्मणौ रक्षीमाचापतूणीवा राम
णाणबद्धधरोयधौ कौचिद्देशमतिक्रम्यरामसाहूयभक्तितः दृष्टौवलौचातिवलौवि ॥

11A

ये द्वे देवनिर्मिते तयोर्ग्रहणमात्रेण क्षुत्क्लेशादिर्न जायते ततोऽप्युत्तीर्णगंगास्ते ताटकावना
गताः विश्वामित्रस्तदा प्राह रामं सत्यपराक्रमम् अत्रास्ति ताटका नाम राक्षसी कामरू
पिणी बाधते लोकमखिलं जहि तामविचारयन् तथेति धनुरादाय सगुणं रघुनंदनः
टंकारमकरोत्तेन शब्देनापूरयत्वनम् तच्छ्रुत्वासहमाना दा ताटका घोररूपिणी क्रोधसं
मूर्छिता राममभिदुद्राव मेघवत् तामेकेन शरेणाशु ताडयामास वक्षसि पपात विपि
ने घोरं वमन्ती रुधिरं बहु ततोऽतिसुंदरी यक्षी सर्वाभरणभूषिता शापान्निशाचरत्वाम
मुक्ता रामप्रसादतः नत्वा रामं परिक्रम्य गता रामाज्ञया दिवम् ततोऽतिहृष्टः परिरभ्य रा
मं मूर्ध्न्येनमाघ्राय विचिन्त्य किंचित् सर्वास्त्रजालं बहुमंत्रयुक्तं प्रीत्यैव रामाय ददौ प्रहृष्टः ।
इति श्रीरामायणे बालकांडे चतुर्थोऽध्यायः ४ महादेवः ॥ ततः कामाश्रमे रम्ये कानने
मुनिसंकुले उषित्वा रजनीमेकां प्रभाते प्रस्थिताः शनैः सिद्धाश्रमं गताः सर्वे सिद्धचा
रणसेवितम् विश्वामित्रेण संदिष्टा मुनयस्तन्निवासिनः पूजां च महतीं चक्रू रामलक्ष्म
णयोर्द्रुतम् श्रीरामः कौशिकं प्राह मुने दीक्षां प्रविश्यताम् दर्शयस्व महाभाग कृतस्ते

रा.
सं.
१२
12

रामलक्ष्मणौ ततो नृपेमन्त्रैकेश्च निर्ययौ कुमारे भेमुनिभिः सह मध्याह्ने सरयूतीरे तौ रामलक्ष्मणौ कामं
द्रुपितां मारीचस्य सुबाहुस्य वर्षे तो तपिताहिनी रामोपि धनुरायाय द्वौ बाणौ संपूर्ण्य ध- र
श्चाकर्णौ तौ समाकृष्याविसर्जन तयोः पृथक् ततो रक्षे च मारीचं धामयथास्ततो यज्ञनम्
पातयामास जलधौ तद्दुष्करमिवाभवत् द्वितीयोग्निमयो बाणः सुबाहुमनेहन्त्रणात्
श्चपरे लक्ष्मणेनास्त्रदत्तास्तेरेवयायिनः पुष्पवृष्टिं गताकिरन्देवा राघवे सहलक्ष्मणम् दे
वादुंदुभयो नेदुस्तुष्टुवुः सिद्धचारणाः विश्वामित्रस्तमेशस्वयशसादौ रघुनंदनौ प्रेके
निवेश्य चालिंग्य भक्तयावाष्पाकुलेक्षणः भोजयित्वा सहभ्राता रामं पक्वफलादिभिः
पुराणवाक्यैर्मधुरैर्निनाय दिवसत्रयम् चतुर्थेहनि संप्राप्ते कौशिको राममब्रवीत्
रामराममहाबाहो गच्छाम सहवयम् विदेहराजनगरे जनकस्य महात्मनः तत्रमा
हेश्वरं चापमस्ति न्यस्तं पिनाकिना द्रक्ष्यसि त्वं महासत्वे शस्य से मनवे कनच इत्युक्त्वामुनि
भिस्ताभ्यां ययौ गंगासमीपगम् गौतमस्याश्रमं पुण्यं यत्राहल्यास्थिता स्वयम् दि रामः
व्यपुष्पफलोपेतैः पादपैः परिवेष्टितम् मृगपक्षिगणैर्हीनं नानापादपवर्जितम् हे १२

प्रोवाच मुनिश्रेष्ठं रामो राजीवलोचनः कस्यैतदाश्रमं भाति वने भास्वन्महाश्रमं महत्
पशुपक्षिफलैर्युक्तं जंतुभिः परिवर्जितम् आह्लादयति चेतो मे भगवन्ब्रूहि तत्त्वतः ॥
विश्वामित्रः ॥ शृणु राम पुरा वृत्तं गौतमो लोकविश्रुतः सर्वधर्मभृतां श्रेष्ठः तपसारा
धयन्हरिम् तस्मै ब्रह्माददौ कन्यामहल्यां लोकसुंदरीम् ब्रह्मचर्येण संतुष्टः शुश्रूष
णपरायणाम् तया सार्धमिहैवासीद्गौतमस्तपतां वरः शक्रस्तु तां धर्षयितुमंतरं प्रे
प्सुरन्वहं कदाचिन्मुनिवेषेण निर्गते गौतमे गृहात् तां धर्षयित्वा निरगात्त्वरितो मुनि
रण्यगात् दृष्ट्वा यांतं स्वरूपेण मुनिः परमकोपनः पप्रच्छ कस्त्वं दुष्टात्मन्मम रूपधरो
ऽधम सत्यं ब्रूहि न चेद्भस्मीकरिष्यामि न संशयः सोऽब्रवीद्देवराजोऽहं पाहि मां कामकिं
करं कृतं जुगुप्सितं कर्म मया कलुषितचेतसा गौतमः क्रोधताम्राक्षः शशाप दिविजा
धिपं योनिलंपट दुष्टात्मन्सहस्रभगवान्भव शप्त्वा तं देवराजानं प्रविश्य स्वाश्रमं द्रुतम्
दृष्ट्वाहल्यां वेपमानां प्रांजलिं गौतमोऽब्रवीत् दुष्टे त्वं तिष्ठ दुर्वृत्ते शिलायामाश्रमे मम
निराहारा दिवारात्रं तपः परममास्थिता आतपानिलवर्षादिसहिष्णुः परमेश्वरम् ध्या

रा॰ एतां राममेकाग्रमानसा हृदि संस्थितम् नानाजन्तुविहीनोयमाश्रमो मे भविष्यति प-
अ॰ ञ्चवर्षसहस्रेषु वनेऽस्मिन्नेव च रामो दाशरथिः श्रीमानागमिष्यति सानुजः यदा त-
१६ दाश्रमशिलापादन्यासाक्रमिष्यति तदैव धूतपापा त्वं रामं संपूज्य भक्तितः परिक्रम्य
नमस्कृत्वा शापाद्विमोक्ष्यसि पूर्ववन्मम शुश्रूषां करिष्यसि यथासुखम् इत्यु-
13 क्त्वा गौतमः प्रागाद्धिमवन्तं नगेश्वरम् तदाप्रभृत्यहल्या भूतानामदृश्या स्वाश्रमे शुभे तव
पादरजःस्पर्शकाङ्क्षिणी पावनाशनम् आस्ते यापि रघुश्रेष्ठ तपो दुष्करमास्थिता पा-
वनं कुरु मुने भार्यामहल्यां ब्रह्मणः सुताम् इत्युक्त्वा कौशिकः स्नेहाद्दाशरथिं तेन गावः
दर्शयामास चाहल्यामग्रे तपसि संस्थिताम् शिलां रामपदस्पर्शात्तां च पश्य च तपो-
धनाम् नमामि राघवोहल्यां रामोहमिति चाब्रवीत् ततो दृष्ट्वा रघुश्रेष्ठं पीतकौशेय-
वाससम् धनुर्बाणधरं रामं लक्ष्मणेन समन्वितम् स्मितवक्त्रं पद्मनेत्रं श्रीवत्साङ्कितव-
क्षसम् नीलमाणिक्यसंकाशं द्योतयन्तं दिशो दश दृष्ट्वा रामं रमानाथं हर्षविस्फा- राम
रितेक्षणा गौतमस्य वचः स्मृत्वा ज्ञात्वा नारायणं परम् संपूज्य विधिवद्रामं मत्स्या। १६

13A

हिमिभिरनिंदिता हर्षोत्फुल्लजलनेत्राःसा दृष्ट्वात्वाम्प्रणिपत्यसा उत्थायचवन्हृष्टात्मसेया

नीवलोचनम् पुलकांकितसर्वांगागिरागद्गदयेडयत ॥ अहल्या ॥ अहोकृतार्था

स्मिजगन्निवासतेपादाब्जमलग्नरजःकणानहम् स्पृशामियत्पद्मजशंकरादिभिर्वि

मृश्यतेरंजितमानसैःसदा अहोविचित्रंतववासचेष्टितंमनुष्यभावेनविमोहयंजग

त् चलस्यजस्रंचरणादिवर्जितः संपूर्णआनंदमयोतिमायिकः यत्पादपंकज

परागपवित्रगात्रा भागीरथीभवविरिंचिमुखान्पुनाति साक्षात्सएवममदृष्टिप

थोयमास्ते किंवर्ण्यतेममपुराकृतभागधेयम् मर्त्यावतारेमनुजाकृतिंहरिंरामाभि

धेयंरमणीयदेहिनम् धनुर्धरंपद्मविशाललोचनंभजामिनित्यंनपरान्भजिष्ये य

त्पादपंकजरजःश्रुतिभिर्विमृग्यं यन्नाभिपंकजभवःकमलासनश्च यन्नामसाररसि

कोभगवान्पुरारिस्तंरामचंद्रमनिशंहृदिभावयामि यस्यावतारचरितानिविरिंचि

लोकेगायंतिनारदमुखाभवपद्मजाद्याः आनंदजाश्रुपरिषिक्तकुचाग्रसीमावागी

श्वरीवतमहंशरणंप्रपद्ये सोयंपरात्मापुरुषःपुराणएषःस्वयंज्योतिरनंतआद्यः

रा॰ स्तो॰ १५

14

मायातनुंलोकविमोहनीयांधत्तेपरानुग्रहएषरामः अयंहिविश्वोद्भवसंयमानामेकः
स्वमायागुणबिंबितोयः विरिंचिविष्ण्वीश्वरनामभेदान्धत्तेस्वतंत्रःपरिपूर्णआत्मा नमो
ऽस्तुतेरामतवांघ्रिपंकजंश्रियाधृतंवक्षसिलालितंप्रियेः आक्रांतमेकेनजगत्त्रयंपुराध्ये
यंमुनींद्रैरभिमानवर्जितैः जगतामादिभूतस्त्वंजगत्त्वंजगदाश्रयः सर्वभूतेष्वसंसक्तए
कोभातिभवान्परः ॐकारवाच्यस्त्वंरामवाचामविषयःपुमान् वाच्यवाचकभेदेनभवा
नेवजगन्मयः कार्यकारणकर्तृत्वफलसाधनभेदतः एकोविभासिरामत्वंमाययाब
हुरूपया त्वन्मायामोहितधियस्त्वांनजानंतितत्त्वतः मानुषंत्वाभिमन्यंतेमायिनंपरमे
श्वरम् आकाशवत्त्वंसर्वत्रबहिरंतर्गतोमलः असंगोह्यचलोनित्यःशुद्धोबुद्धःसदव्ययः
योषिन्मूढाहमज्ञातेतत्त्वंजानेकथंविभोः तस्मात्तेशतशोरामनमस्कुर्यामनन्यधीः दे
वमेयत्रकुत्रापिस्थितायाअपिसर्वदा त्वत्पादकमलेसक्ताभक्तिरेवसदास्तुमे नमस्तेपु
रुषाध्यक्षनमस्तेभक्तवत्सल नमस्तेस्तुहृषीकेशनारायणनमोस्तुते भवभयहरमेकं
भानुकोटिप्रकाशं करधृतशरचापंकालमेघावभासम् कनकरुचिरवस्त्रंरत्नवत्कुं १५

14A

लाक्षं कमलविपत्रनेत्रमाजानुजंगामसीरे ह्यलैवेगुरूपेसाताराघवेपुरतः स्थितम् परि
क्रम्य प्रणम्याथ रामेणानुज्ञाता ययौ पतिं अहल्याकृतं स्तोत्रं यः पठेद्भक्तिसंयुतः समुच्यते
ऽखिलैः पापैः परंब्रह्माधिगच्छति पुत्राद्यर्थी पठेद्भक्त्या रामं हृदि निधाय च संवत्सरेण लभ
ते वन्ध्यापि पुत्रकम् सर्वान्कामानवाप्नोति रामचंद्रप्रसादतः ब्रह्मघ्नो गुरुतल्पगोपि
पुरुषस्तेयी सुरापोपि वा मातृभ्रातृविहिंसकोपि सततं भोगैकबद्धातुरः नित्यं स्तोत्रमिदं
जपन् रघुपतिं भक्त्या हृदान्तः स्मरन् ध्यायन्मुक्तिमुपैति किंपुनरसौ स्वाचारयुक्तो नरः ॥
इति श्रीमदध्यात्मरामायणे पंचमोध्यायः ५ महादेवः ॥ विश्वामित्रोथ तं गृह्य राघ
वं सहलक्ष्मणम् गच्छामो वत्स मिथिलां जनकेनाभिपालिताम् दृष्ट्वा क्रतुवरं पश्चादयो
ध्यां गंतुमर्हसि इत्युक्त्वा प्रययौ गंगामुत्तीर्य सहराघवः विदेहस्य पुरं प्राप्य ऋषिवाटं समा
विशत् प्राप्तं कौशिकमाकर्ण्य जनकोतिमुदान्वितः पूजाद्रव्याणि संगृह्य सोपाध्यायः
समाययौ दंडवत्प्रणिपत्याथ पूजयामास कौशिकं पप्रच्छ राघवौ दृष्ट्वा सर्वलक्षणल
क्षितौ द्योतयंतौ दिशः सर्वा चंद्रसूर्याविवापरौ कस्यैतौ नरशार्दूलौ सुतौ देवसमोपमौ

रा. मनःप्रीतिकरौ मे घनरवनारायणाविव प्रत्युवाच महर्षिः प्रीतो हर्षेण जनकेन तथा प्रत्यौ
शु. दाशरथस्यैतौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ मखसंरक्षणार्थाय गमनपानीतौ पितुः पुरात् श्रुत्वा
१५ छुद्राबवो मारीताटकाविश्वबानिनीय प्राणेकेनहतवाञ्ज्ञोदितोमिलविक्रमः ततो
15 ममाश्रमे गता ममयज्ञविहिंसकान् लब्धाञ्जूम्पमहत्वोद्धत्तामारेचेमागारेदिपन् ततो
गंगातटे गुल्मे गौतमस्याश्रमे शुभे दृष्ट्वाहल्यानमस्कृत्य तपासमक्रप्रसृजितः पा
दोद्धुनरजःस्पर्शात्सापि शापाद्विमोचिता दृष्टान्तीद्युकामस्ते राहेमा हेम्बंधनुः श्रु
जितेराजभिः सर्वैर्हृषमित्यनुमुश्रवे श्रुतो हर्षीय राजेन्द्र शैवं चापमनुत्तमम् दृष्ट्वाया
ध्यांजिरामिदृपितं रहृष्टुमिच्छति इत्युक्तो मुनिना राजा ऽसृजेहविकलिश्मजपा पूजयामा
सपमेतो विधिदृष्टेन कर्मणा ततः संप्रेषयामास समंत्रिणो नुद्विमन्तराम् शीघ्रमानय
विभेशचापं रामस्य दर्शाय ततो गते समंत्रिवरे राजा कौशिकमब्रवीत् यदि रामो धनु
र्वेभके कोसा मरोपयेद्गुणम् ततः स्वकान्मन्ना सीतां राघवाय ददाम्यहं तथेति कौशि
कोप्याह मनरामं वीक्ष्य संस्मितम् शीघ्रं दर्शय चापाश्च रामायामिततेजसे पर्वसुनी १५

शाङ्खवीणाश्च गायनाः शापवाहकाः चेराशानसमाप्तके मणिवस्त्रविभूषिते दर्शयामास
रामाय मंजीमेववलोकर इक्षुगामेत्र सुप्राल्यावद्यापरिकरेहरुद्धम् गरुडीत्वावामहस्तेन
लीलयातोलयद्धनुः प्रारोपयामास गुणं प्रपूयत्सखिलराजसु शेषादाकर्षयामास
पाणिनाहरितोनमः व भंजमखिलं हुत्वा तो दिशाः पाहैनशबंधन् दिशश्च विदिशश्चैव स्व
र्गं मर्त्यं रसातलम् तदद्भुतमभूद्देवानां दिविपश्यतां साक्षाद्देवाः कुसुमैर्देवाः स्तु
तिभिरीडिरे देवदुंदुभयो नेदुर्ननृतुश्चाप्सरोगणाः द्विधाभग्नं धनुर्दृष्ट्वा राजानो लिंगय रघू
द्वहम् विस्मयं लेभिरे सीता मातृशोतः पुराजिरे सीता स्वर्णमयीं मालां गृहीत्वा दक्षिण
करे स्मितवक्त्रा स्वर्णवर्णा सर्वाभरणभूषिता मुक्ताहारैः कर्णपत्रैः क्वणत्कांचननूपु
रा दुकूलपरिसंवीता वस्त्रान्तर्व्यंजितस्तनी रामस्योपरि निक्षिप्य स्मयमाना मुदं ययौ
ततो मुमुदिरे सर्वे राजदाराः स्वलंकृताः गवाक्षजालरंध्रेभ्यो दृष्ट्वा लोकविमोहनम् त
तो ब्रवीन्निरजा पत्रं प्रेषयमनन्तरम् राजा दशरथः शीघ्रमागच्छतु सपुत्रकः विवाहा
र्थं कुमाराणां सदारः सहमंत्रिभिः तथेति प्रेषयामास दूतांस्त्वरितविक्रमान् ते गत्वा

रा० मं० २६
16

राजशार्दूले रामश्रेयो न्यवेदयत् श्रुत्वा रामस्कृते राजा हर्षेण महतान्वितः मिथिलां गा

मनायथापालनाया मास नमंत्रिणः गच्छंत मिथिलां सर्वे राजानश्च रथपत्तयः रथमानीय म

शीघ्रं गच्छामा येवमाचिरम् वसिष्ठकश्यपो याता सदारः सहितोग्निभिः रामस्मातरमाइ

धनुर्भंगे महाभागा न्यगुः एवं प्रस्थाप्य सकलं राजा निर्वि विपुले रथम् महत्या सेनया सार्धं

मारुतप्लवितोपयौ आगतं राघवं श्रुत्वा राजा हर्षसमाकुलः प्रत्युज्जगाम जनकः ।

शतानंदपुरोगमः यथोक्तेन पूजयामास सत्कृतम् रामः स लक्ष्मणो

मुदवंदे चरणौ पितुः ततो हृष्टो दशरथो रामं वचनमब्रवीत् दिष्ट्या पश्यामि ते राम

मुखं फुल्लाब्जलोचनम् मुनेस्तु प्रसादात्सर्वे संपन्नं मम शोभनम् इत्युक्त्वाथ पुत्रं मूर्ध्नि

मालिंग्य च पुनः पुनः हर्षेण महताविष्टो बभूवानंदसागरः ततो जनकराजेन मंदिरे

संनिवेशितः शोभने सर्वशोभाढ्ये सदारः सुस्थितः सुखं ततः शुभे दिने लग्ने सुहूर्ते स

महोत्सवम् आनयामास धर्मात्मा समानूपितरजनकः रत्नस्तंभैर्वितानैश्च हरितालैर्म

तोरणैः मंडपे सर्वशोभाढ्ये मुक्तापुष्पफलान्विते वेदविद्भिः सविप्राभिर्ब्राह्मणैः सह

राम २६

भूषितैः सकामिनीभिः परिवेतो निष्कंकंठोभिराजते श्रीरीहेहेमिनिर्घोषे गीतनृत्यसमाकु
ले दिव्यरत्नाचिते स्वर्णपीठे रामं न्यवेशयत् वसिष्ठः कौशिकश्चैव शतानंदः पुरोहिताः
पुण्याहं मंत्रं जपित्वा रामस्योभयपार्श्वतः स्थापयित्वा समिद्धाग्निं ज्वालयित्वा यथाविधि
सीतामानीय शोभाढ्यां नानारत्नविभूषितां सभायां जनकः प्राचेशामेराजीवलोचनम् पारोत्
श्रुत्यामाविधिवन्न्यदेपाम्प्रधारयत् याधन्ता मूर्ध्नि शर्वे प्रश्नलक्षणा मुनिभिः सह ततः सी
ताकरे धृत्वा साहितोदकपूर्वकम् रामायप्रददौ श्रीमान्पाणिग्रहविधानतः सीताकमल
पत्राक्षी स्वर्णमुक्ताविभूषिता दीयते मेसुता तुभ्यं प्रीता भव रघूद्वह इति प्रीतेन मनसा सी
तां रामकरेऽर्पयत् मुमोद जनकोलक्ष्मीं क्षीराब्धिरिवाच्युते ऊर्मिलां चौरसीं कन्यां ल
क्ष्मणाय ददौ तदा तथैव श्रुतकीर्तिं च माण्डवीं भ्रातृकन्यके भरताय ददौ चैकां शत्रुघ्ना
यापरां तथा चत्वारो दारसंपन्ना भ्रातरः शुभलक्षणाः विरेजुः प्रभया सर्वे लोकपाला इ
वापरे ततो ब्रवीद्धर्षिस्वा पुरिश्वामित्रोपि सार्थवलः जनकः स्वमतो दातेनारुहेनाभिमा
विताम् दत्तभूमिविभूत्यर्थेकृष्यतेलाङ्गलेन मे सीतामानस्पसंपन्नाकन्यकाशुभल

रा० ह्मणा नाम्नस्ते महाश्रीमान्पुत्रिकाभवभाविता सुप्रीता प्रियभार्यायै शारस्वेऽस्मानना
सु० एकदा नारदोऽभ्यागाद्धि विकुण्ठे सत्यसंस्थिते गायन्नद्वरनीवीणां गायन्नारायणं विभुम् श्रु
१२ जितः सत्यमासीनो मामुवाच सुरोत्तमः श्रुणुष्व वचने गुह्यं तवाभ्युदयकारणम् प
17 रमात्मा हृषीकेशो भक्तानुग्रहकाम्यया देवकार्यार्थसिद्ध्यर्थं रावणस्य वधाय च जातो
रामः इति ख्यातो मायामानुषवेशधृक् आस्ते दाशरथिर्भूत्वा चतुर्धा परमेश्वरः योगमा
यापि सीतेति जाता वै जनकवेश्मनि अनन्तस्तत्र रावायै देहि सीतां प्रयच्छतः नारम्भ्यः सर्व
भार्यैषा मम परमात्मनः इत्युक्त्वा प्रययौ देवगतिं देवमुनिस्तदा तदाप्रभृति मया सीता
ऽपि सोल्लक्ष्मीर्विभाव्यते कथं मया राघवाय जानकी दीयते शुभा इति चिन्तासमाविष्टः
कार्यमेतद्विचिन्तयम् सीतायामहसो हेतुर्न्यासभूतमिदं धनुः ईश्वरेण पुरा दत्तं पुरदाह
दनेऽतरम् धनुरेतर्पणं कार्यमिति निश्चित्य तत्क्षणात् सीतापाणिग्रहार्थाय सर्वेषां मा
नवानाम् त्वत्प्रसादान्मुनिश्रेष्ठ रामो राजीवलोचनः आगतो धनुषं द्रष्टुं फलितो मे म राम
नोरथः अद्य मे सफलं जन्म राम त्वां सह सीतया एकासनस्थं पश्यामि भ्राजमानं रवि १२

17A

यथा त्वमादौ प्रभवो ब्रह्मा सृष्टिचक्रप्रवर्तकः बलिस्त्वमाद्य सलिले धृत्वा भूमिं हिताधि-
पः त्वमादर्पोऽस्ते सत्यमध्ये शौटहत्या भुवः प्रापतः सदा पवित्रो निर्मलः कारुण्यस्त्वमोऽधिकः
स्थितो यस्मादपकल्पनयाननमनराजा योगेन्द्रैर्जितं भवभयं जितकालचक्रः यत्रामको-
तेनपदाजितः स्वर्गोकालेवास्त्वमेव शरणं मतं तत्पदे इति त्वमानस्य शरदाचव-
यमहात्मने दासादीनां कोटिशतं यथा नामश्रुतं तथा यत्नो नोचलत्यमेकं दासीनां वि-
शतं ददौ दिव्याभरणानि हारांश्च मुक्तावलीमयोज्ज्वलान् सीतायै जनकः प्रादात् त्रीन्याउ
हितवत्सलः ऊर्मिलादीन् समं सत्यभर्तलक्ष्मणं यथा सीतामालिङ्ग्य हृदये मातरः
साश्रुलोचनाः एवं सुवर्णपदानि नित्यं रामं समनुव्रता पातिव्रत्यं सदा पालयन्ति एव
त्सयथा सलिलम् प्रयाणकाले भुवनेश्वरस्य भीरीभूरणानकतूर्यघोषः स्वर्गापि भीरीश्वन
तूर्यशङ्खः संस्थितो भूतभयंकरो ऽभूत् ॥ रामायणे षष्ठोऽध्यायः ॥ महादेवः ॥ अथ रा-
ज्ञि तिष्ठतो नाम मैथिला योजनत्रयम् निमिनाम्ना निचोराणि दर्शनेऽपि समः स्वनावास
एवमद्य किमिदं स्वनिवेशराव निमिनाम्नी हृष्यते विपरीतानि सर्वशः वशिष्ठस्तमयोध्या

रा.
सवा.
१८
18

दभयमागामिष्यते पुनरप्यस्य तेऽपशीघ्रमेव भविष्यति मुनाः प्रदक्षिणीकृत्य तांपश्य
सभस्तवकाः इत्येवं वदतस्तस्य वसिष्ठस्य रत्नरोऽनिलः समुत्थश्चद्वाष्पसवैबापाश्वत्रुद्दिश्चिंध
यत्र शूरः पश्यततस्तोदेवो जामदग्न्यः प्रतापवान् नीलमेघनिभः प्रांशुर्जटामंडलमंडितः
धनुःपरशुपाणिश्च साक्षात्कालइवांतकः कार्तवीर्यांतको रामो दृप्तक्षत्रियमर्दनः प्रा
प्तोदशरथस्याग्रे कालमृत्युरिवापरः तेदृष्ट्वाभयसंत्रस्तो राजा दशरथस्तदा अर्घ्यादिपू
जां विस्मृत्य त्राहि त्राहीति चाब्रवीत् दंडवत्प्रणिपत्याह पुत्रप्राणान् प्रयच्छ मे इति ब्रुवंतं
राजानमनादृत्य रघूत्तमम् उवाच निष्ठुरं वाक्यं क्रोधात्प्रचलितेंद्रियः त्वं राम इति नाम्ना
मे चरसि क्षत्रियाधम द्वंद्वयुद्धं प्रयच्छाशु यदि त्वं क्षत्रियोऽसि मे पुराणं जर्जरं चापं भंक्त्वा त्वं
कत्थसे मुधा इदं तु वैष्णवं चापमारोपयसि चेद्गुणम् तदा युद्धं त्वया सार्धं करोमि रघुवंश
ज नचेत्सर्वान् हनिष्यामि क्षत्रियांतकरो ह्यहम् इति ब्रुवति वै तस्मिंश्चचाल वसुधा भृ
शम् अंधकारो बभूवाथ सर्वेषामेव चक्षुषां रामो दाशरथिर्वीरो वीक्ष्य तं भार्गवं रुषा एम
धनुराच्छिद्य तद्धस्तादारोप्य गुणमंजसा तूणीराद्बाणमादाय संधायाकृष्य वीर्यवान् १८

उवाच भार्गवं रामः श्रुणो ब्रह्मन्वचो मम लक्ष्यं दर्शय बाणस्य ह्यमोघो ऽयं मम सायकः लोका
न्वा तव गतिं वापि वद शीघ्रं मम त्वया एवं वदति श्रीरामे भार्गवो विक्रमान्वितः संस्मरन्
वैष्णवं तेजमिदं वचनमब्रवीत् ॥ परशुरामः ॥ राम राम महाबाहो ज्ञानेनापदेवमश्वरम्
पुराणं पुरुषं विष्णुं जगतां कर्तारमव्ययम् बालोऽहं तपसा विष्णुमाराधयितुमञ्जसा च
क्रतीर्थं भेगत्वा तपसा विष्णुमव्ययं प्रतोषयं महात्मानं नारायणमनन्यधीः ततः प्र
सन्नो देवेशः शंखचक्रगदाधरः उवाच मां प्रसन्नात्मा सुप्रसन्नमुखपंकजः ॥ श्रीभगवान् ॥
उत्तिष्ठ तपसो वत्स फलितं तेन ते तपो महत् मच्चिदंशेन युक्तस्त्वं जहि हैहयपुंगवम् का
र्तवीर्यं पितृहन्तारं यदर्थं ते तपःश्रमः ततस्त्रिःसप्तकृत्वस्त्वं हत्वा क्षत्रियमण्डलम् कृत्स्नां
भूमिं कश्यपाय दत्त्वा शान्तिमुपावह त्रेतायुगे दाशरथिर्भूत्वाहं परमव्ययः उत्पत्स्ये प
रया भक्त्या तत्र द्रक्ष्यसि मां पुनः मत्तेजः पुनरादास्ये त्वयि दत्तं मया पुरा तदा तपश्चर
लोके तिष्ठ त्वं ब्रह्मणो दिनम् इत्युक्त्वान्तर्दधे देवस्तथा सर्वं कृतं मया स एव विष्णुस्त्वं राम
ज्ञातोऽसि ब्रह्मणार्थितः मयि स्थितं तत्तेजस्त्वयैव पुनराहृतम् अद्य मे सफलं जन्म

रा॰ अर॰ १५ 19

प्रतीतोसिममाग्रतो ब्रह्मादिभिरलभ्यस्त्वं प्रकृतेः पारगो मतः त्वयि जन्मादिषड्भावा न
संत्यज्ञानसंभवाः निर्विकारोसि निर्द्वंद्वो गमनादिविवर्जितः यथा फेनो जले त्वाला
वृद्धौ मायया न च्यात्वाऽपि ज्ञानदप्युपशास्त्रसूर्यशाखिनीव प्रमत्तला स्वं देहमायाहि मे शोनस्त
स्थिरे वा तयानात्वापि त्वदाधारा त्वद्विषया माया कार्यं सृजत्यसौ यावन्मायावृता लोकास्ता
वत्त्वां न विजानते अविद्याविनसिंदृषा विद्याविद्यादिरूपिणी अविद्याकृतदेहादिसंघा
ते प्रतिबिंबिता चिच्छक्तिर्जीवलोकेस्मिंजीव इत्यभिधीयते यावद्देहादिकप्राणबुद्ध्या
ष्वभिमानवान् तावत्कर्तृत्वभोक्तृत्वसुखदुःखादिभाग्भवेत् आत्मनः संसृतिर्नास्ति
बुद्धेर्ज्ञानं न जात्विति अविवेकात्तदुभयं संसारेति प्रवर्तते जडस्याचित्समायोगाच्चि
त्त्वं भूयाच्चितेस्तथा जडसंगाज्जडत्वं हि जलाग्न्योर्मेलनं यथा यावत्त्वत्पादभक्तानां संग
सौख्यं न विंदति तावत्संसारदुःखौघान्न निवर्तेन्नरः सदा सत्संगलब्धया भक्त्या यदा त्वां
समुपासते तदा माया शनैर्याति तानवं प्रतिपद्यते ततः त्वज्ज्ञानसंपन्नः सद्गुरुस्तेन ल
भ्यते वाक्यज्ञानं गुरोर्लब्ध्वा त्वत्प्रसादाद्विमुच्यते तस्मात्त्वद्भक्तिहीनानां कल्पकोटिशतैर रा॰ १५

19A

पि नमस्ते शंकाविज्ञानशंकानैव सन्ति नथा श्रुतस्त्वत्पादयुगले भक्तिर्जन्मनि जन्मनि
स्यात्त्वद्भक्तिमतां संसारो विद्यायां भक्तिर्विनश्यति लोके त्वद्भक्तिनिरतास्त्वद्धर्मामृतवर्षिणः
पुनन्ति लोकमखिलं किं पुनः स्वकुलोद्भवम् नमोस्तु जगतां नाथ नमस्ते भक्तिभावन
नमः कारुणिकानंद रामचंद्र नमोस्तु ते देव यद्यत्कृतं पुण्यं मया लोकजिगीषया त
त्सर्वं तव बाणाय भूयाद्राम नमोस्तु ते ततः प्रसन्नो भगवान् श्रीरामः करुणामयः उवा
च प्रहसन्धीतो जामदग्न्यं महाबलम् प्रसन्नोस्मि तव ब्रह्मन्यत्ते मनसि वर्तते दास्ये तद
खिलं कामं मा कुरुष्वात्र संशयम् ततः प्रीतेन मनसा भार्गवो राममब्रवीत् यदि मेनुग्र
हो राम तवास्ति मधुसूदन त्वद्भक्तसंगस्त्वत्पादे भक्तिः सदास्तु वै स्तोत्रमेतत्पठे
द्यस्तु भक्तिहीनोपि सर्वदा त्वद्भक्तिस्तस्य विज्ञानं भूयादंते स्मृतिस्तव तथेति राघवेनो
क्तः परिक्रम्य प्रणम्य तम् पूजितस्तेन जगाम महेंद्राचलमभ्यगात् राजा दशरथो हृ
ष्टो राममृतमिवागतम् आलिंग्यालिंग्य हर्षेण नेत्राभ्यां जलमुत्सृजन् ततः प्रीतेन म
नसा स्वस्थचित्तपुरीययौ रामलक्ष्मणशत्रुघ्नभरता देवसंमताः स्वां स्वां भार्यामुपादाय

रा.
अ.रा.
२.
२०

रेमिरे स्वस्वमंदिरे मातापितृभ्यां संहृष्टो रामः सीतासमन्वितः रेमे वैकुंठभवने श्रि
या सह यथा हरिः युधाजिन्नाम कैकेय्या भ्राता भरतमातुलः भरतं नेतुमागच्छत्
स्वराज्यं प्रीतिसंयुतः प्रेषयामास भरतं राजा स्नेहसमन्वितः शत्रुघ्नं चापि सस्ने
युधाजिनमरिंदमः कौसल्या सुसुभे देवी रामेण सह सीतया देवमातेव पौलो
म्या शचीपुत्रा शक्रेण शोभिता गेहे स्वे स्वप्रथितगुणगणो लोकसंगीतकीर्तिः श्री
रामः सीतयास्ते निखिलजननिकरानंदसंदोहमूर्तिः नित्यश्रीर्निर्विकारो निरवधि
विभवो नित्यमायानिवासो मायाकार्यानुसारी मनुज इव सदा भाति देवोखिलेशः
इति श्रीरामायणे बालकांडे सप्तमोध्यायः ॥ अतः परमयोध्याकांडं भावि
ष्यति ॥ शुभम् ॥

बालकांडः पत्रिः २०

२.

वदध्रुवंच स्वप्नोपमेह्यस्मिन्सर्वमायुरल्पंतथापिजंतोरभिमानपूर्वः संसृतिः स्वप्न
सदृशीसदारोगादिसंकुला गंधर्वनगरप्रख्यांमूढस्तामनुवर्तते आयुःसंक्षीयते
यस्मादादित्यस्यगतागतैः दृष्ट्वान्येषांजरामृत्यूकथंचिन्नैवबुध्यते सएवदिवसः
सैवरात्रिरित्येवमूढधीः भोगाननुपतत्येवकालवेगंनपश्यति प्रत्यहंक्षीयतेवय
त्येवमायुरामघटांबुवत् सपत्ना इवरोगौघाः शरीरंप्रहरंत्यहो जराव्याघ्रीवपुर
तस्तर्जयंत्यवतिष्ठते मृत्युःसहैवयात्येषसमयंसंप्रतीक्षते देहेहंभावमापन्नो
राजाहंलोकविश्रुतः इत्यस्मिन्मनुतेजंतुर्कृमिविड्भस्मसंज्ञिते त्वगस्थिमांसवि
एमूत्ररेतोरक्तादिसंयुते विकारीपरिणामीचदेहआत्माकथंवद यमास्थायभवां
लोकान्द्रष्टुमिच्छसिलक्ष्मण देहाभिमानिनःसर्वेदोषाःप्रादुर्भवंतिहि देहोयमि
तियाबुद्धिरविद्यासाप्रकीर्तिता नाहंदेहश्चिदात्मेतिबुद्धिर्विद्येतिभण्यते अविद्या
संसृतेर्हेतुर्विद्यातस्यानिवर्तिका तस्माद्यत्नःसदाकार्यो विद्याभ्यासेमुमुक्षुणा ।
कामक्रोधादयस्तत्रशत्रवः शत्रुसूदन तत्रापिक्रोधएवालंमोहायबंधायसर्वथा ।

Extra page.

अ
रा
यो ५

येनाविष्टः पुमान्हन्ति पितॄन्भ्रातॄन्सुहृत्सखीन् क्रोधमूलमनस्तापः क्रोधः संसारबंध
नम् धर्मक्षयकरः क्रोधस्तस्मात्क्रोधं परित्यज क्रोध एष महाशत्रुस्तृष्णा वैतरणी
नदी संतोषो नंदनवनं शान्तिरेव हि कामधुक् तस्माच्छान्तिं भजस्वाद्य शत्रुरेवं भवे
न्न ते देहेन्द्रियप्राणमनोबुद्ध्यादिभ्यो विलक्षणः आत्मा शुद्धः स्वयंज्योतिरविकारो नि
राकृतिः यावद्देहेन्द्रियप्राणैर्भिन्नत्वं नात्मनो विदुः तावत्संसारदुःखौघैः पीड्यन्ते मृ
त्युसंयुताः तस्मात्त्वं सर्वदा भिन्नमात्मानं हृदि भावय बुद्ध्यादिभ्यो बहिः सर्वमनुवर्त
स्व मा खिद भुंजन्प्रारब्धमखिलं सुखं वा दुःखमेव वा प्रवाहपतितं कार्यं कुर्वन्नपि न लि
प्यसे बाह्ये सर्वत्र कर्तृत्वमावहन्नपि राघव अंतः शुद्धस्वभावस्त्वं लिप्यसे न च कर्मभिः
एतन्मयोदितं कृत्स्नं हृदि भावय सर्वदा संसारदुःखैरखिलैर्बाध्यसे न कदाचन त्व
मप्येवं मयादिष्टं हृदि भावय नित्यदा समागमं प्रतीक्षस्व न दुःखैः पीड्यसे चिरम् न स
दैकत्र संवासः कर्ममार्गानुवर्तिनाम् यथा प्रवाहपतितप्लवानां सरितां तथा च
तुर्दश समाः संख्या क्षणार्धमिव जायते अनुमन्यस्व मामेवं दुःखं संत्यज्य दूरतः प

राम
॥